

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

AMERİKAN BOARD MİSYONERLERİNİN
DİYARBAKIR'DAKİ FAALİYET VE KURUMLARI (1850-
1916)

DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN

Prof. Dr. Mehmet KARAGÖZ

HAZIRLAYAN

Gülşen AKKOYUN ÖZLÜ

**T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

**AMERİKAN BOARD MİSYONERLERİNİN
DİYARBAKIR'DAKİ FAALİYET VE KURUMLARI (1850-1916)**

**Hazırlayan
Gülşen AKKOYUN ÖZLÜ**

**Danışman
Prof.Dr. Mehmet KARAGÖZ**

Doktora Tezi

MALATYA-2022

ONUR SÖZÜ

Prof. Dr. Mehmet KARAGÖZ'ün danışmanlığında hazırlamış olduğum **“Amerikan Board Misyonerlerinin Diyarbakır'daki Faaliyet ve Kurumları (1850-1916)”** başlıklı bu çalışmanın, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek yardıma başvurmaksızın tarafımda yazıldığını ve yararlandığım bütün yapıtların hem metin içinde hem de kaynakçada yöntemine uygun biçimde gösterilenlerden oluştuğunu belirtir, bunu onurumla doğrularım.

Gülşen AKKOYUN ÖZLÜ

ÖNSÖZ

Amerikan Board Teşkilatı tüm dünyada olduğu gibi Anadolu coğrafyası ve Diyarbakır'da uzun yıllar Hristiyanlığı yaymak amacıyla faaliyet göstermiştir. Bu çalışmada Amerikan Board Teşkilatı'nın Diyarbakır'daki faaliyet ve kurumları çalışılmıştır.

Çalışmamız üç bölümden oluşmaktadır. Giriş'te misyonerliğin ne olduğu ve Dünya'da Hristiyanlık öncesi ve sonrası Katolik, Ortodoks ve Protestan misyonerliğinin nasıl başladığı konusu ele alınmıştır.

Birinci bölümde Anadolu, bölge ve Diyarbakır'da misyonerlik faaliyetlerinin başlaması, 1850'den önce ve 1850'den sonra Diyarbakır'da misyonerin ilk faaliyetleri incelenmiştir.

İkinci bölümde Amerikan Board misyonerlerinin Diyarbakır ve çevresinde teşkil ettikleri okul, dispanser ve hastaneler ile bu kurumlar vasıtasıyla yürütmüş oldukları eğitim ve sağlık faaliyetleri ele alınmıştır.

Üçüncü bölümde Amerikan Board misyonerlerinin Diyarbakır ve çevresinde yürütmüş oldukların faaliyetlere karşı devlet ve yerel yöneticilerin almış oldukları tedbirler üzerinde durulmuştur.

Bu konuyu çalışmama vesile olan ve her anlamda desteğini esirgemeyen ilk danışmanım rahmetli Prof. Dr. Salim CÖHÇE hocama, çalışmalarımı beraber yürüttüğüm ve her aşamasında desteklerini esirgemeyen danışmanım Prof. Dr. Mehmet KARAGÖZ hocama, çalışma sürecinde her türlü desteğinden dolayı Prof. Dr. Oktay BOZAN hocaya teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca bugünlere gelmemde maddi manevi desteklerini esirgemeyen annem Hatice, babam Seyithan AKKOYUN'a, eğitimimin başlangıcından bugüne kadar destek ve fikirleri ile bana yol gösterici olan teyzem Bedriye GÜÇLÜ'ye, tüm çalışmalarımda bana yoldaşlık eden eşim Hüseyin ÖZLÜ'ye, tez okuma ve düzeltmelerinde yardımlarını esirgemeyen edebiyatçı teyzem Elif GÜÇLÜ'ye, maddi desteklerinden dolayı Türk Tarih Kurumu (TTK) ve Yükseköğretim Kurulu (YÖK)'e, çalışmalarımdeki en büyük ilhamım kızım İdil'e sonsuz Teşekkür ederim.

ÖZET

Diyarbakır, tarih boyunca farklı etnik ve dini grupların yaşadığı bir yer olması hasebiyle farklı misyoner grupların hedefi haline gelmiştir. Misyonerlerin Diyarbakır'a yönelmelerindeki temel amaçlarından biri Hristiyanlığı yaymak olarak görülse de arka planda siyasi ve ekonomik çıkarlar yatmaktaydı. Bu gayelerine ulaşmak için de dini çalışmalar yapmış ve daha sonraki zamanlarda farklı kurum ve kuruluşlar vasıtasıyla faaliyet sahalarını genişletmişlerdir. Özellikle de 19. yüzyılın ilk çeyreğinde Protestan olan ve Amerika\Boston merkezli olarak kurulan Amerikan Board teşkilatı (*American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM)*) bölgede en etkin faaliyet gösteren misyonerlik örgüt olmuştur. Teşkilat tarafından ilk kez 1830'da Board misyonerleri H.G.O. Mr. Dwight ve Eli Smith'i bölgede başta Ermeni, Kürt ve Nasturiler arasında araştırma yapmak için görevlendirildiler. Misyonerlerin yapmış olduğu tüm çalışma ve araştırmalar neticesinde 1835'de Musul, Diyarbakır ve İran'ın Urmiye bölgesinin oluşturduğu üçgende bir misyonerlik merkezi kurulması kararlaştırılmıştır. Diyarbakır ise Musul'a yönelik faaliyetlerin ikmal üssü olarak teşkil edilmiştir. Dr. Ashel Grant 1839'da çalışmalarını genişletmek için Diyarbakır'a gelmiştir. Ondan sonra Diyarbakır'a gelen Board misyonerleri tarafından Ermeniler arasında Protestanlığı ve ayrılıkçı fikirlerini yaymak amacıyla Diyarbakır ve çevre köy kasabalarda Protestan kiliseleri teşkil edilmiştir. Daha sonra da okul, dispanser, hastane, yetimhaneler ve sosyal yardım kurumları açmışlardır. Böylece faaliyetlerini sağlam zemine oturarak yürütmüşlerdir. Ancak Board misyonerleri bu kurumlar vasıtasıyla özellikle de Ermeniler arasında ayrılıkçı fikirlerini yaymak istemişlerdir. Bunun üzerine zaman zaman merkez ve yerel yöneticiler tarafından sakıncalı görülerek, misyonerlere tepki gösterilmiş ve onlara karşı önlemler alınmıştır. Bu nedenle bazı misyoner ve yerel yardımcılar sürgün edilmiş, bazıları da tutuklanmıştır. Yerel yöneticilerin Board misyonerlerine karşı tutumları halkın da misyonerlere olan tavırlarını etkilemiştir. I. Dünya Savaşı ve Ermeni olaylarının patlak vermesine paralel olarak 1915'te Amerikan Board misyonerlerinin de Diyarbakır ve çevresindeki faaliyetleri son bulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Amerikan, Board, Diyarbakır, Misyonerlik, Eğitim.

ABSTRACT

Diyarbakir has been the target of different missionary groups due to the fact that it is a place where different ethnic and religious groups have lived throughout history. Although one of the main purposes of the missionaries to head to Diyarbakir was to spread Christianity, there were political and economic interests in the background. In order to achieve these goals, they carried out religious studies and later expanded their fields of activity through different institutions and organizations. Especially the American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM), which was Protestant in the first quarter of the 19th century and was founded in America\Boston, became the most active missionary organization in the region. Mr. Dwight and Eli Smith were assigned to conduct research in the region, especially among Armenians, Kurds and Nestorians. As a result of all the studies and researches carried out by the missionaries, it was decided to establish a missionary center in the triangle formed by Mosul, Diyarbakir and Urmiye region of Iran in 1835. Diyarbakir, on the other hand, it was constituted as the supply base for the activities towards Mosul. Dr. Ashel Grant came to Diyarbakir to expand her studies in 1839. After that, Board Missionaries who came to Diyarbakir visited Diyarbakir and the surrounding villages-towns in order to spread Protestantism and separatist ideas among the Armenians. Protestant churches were formed. Later, they opened schools, dispensaries, hospitals, orphanages and social aid institutions. Thus, they carried out their activities on solid ground. However, the Board Missionaries wanted to spread their separatist ideas, especially among the Armenians, through these institutions. Thereupon, from time to time, the central and local administrators were seen as objectionable, and the missionaries were reacted and measures were taken against them. For this reason, some missionaries and their local assistants were exiled and some were arrested. The attitudes of the local administrators towards the Board Missionaries also affected the attitudes of the people towards the missionaries. Parallel to the outbreak of the First World War and the Armenian events, the events of the American Board Missionaries in Diyarbakir and afterwards came to an end in 1915.

Keywords: American, Board, Diyarbakir, Missionary, Education,

İÇİNDEKİLER

ONUR SÖZÜ.....	I
ÖNSÖZ	II
ÖZET	III
ABSTRACT.....	IV
KISALTMALAR	VIII
TABLolar LİSTESİ.....	X
KONU VE KAYNAKLAR.....	1
1. KONU	1
1.1. Tezin Konusu.....	1
1.4. Tezin Kapsam ve Sınırlılıkları.....	5
1.5. Araştırma Sürecinde Karşılaşılan Sorunlar.....	6
1.6. Tezin Metodu.....	6
2. KAYNAKLAR	7
2.1. Arşiv	8
2.2. Telif eserler	9
2.3. Hatıralar ve Seyahatnameler	10
2.4. Tezler (Yüksek Lisans/Doktora).....	10

GİRİŞ

MİSYONERLİK NEDİR NASIL BAŞLADI

1. Hristiyanlığın Ortaya Çıkışı	12
2. Hristiyanlık Misyonerliğinin Ortaya Çıkışı	13
3. 12 Havarinin Misyonluk Misyonerliği	15
4. Misyonerlik Teşkilatlanmaları	16
4.1. Katolikler	17
4.2. Ortodokslar	19
4.3. Protestanlar	19

BİRİNCİ BÖLÜM

MİSYONERLERİN ANADOLU VE BÖLGEYE GELİŞİ

1. Misyonerlerin Anadolu'ya Gelişi	22
1.1. Katolikler	22
1.2. Ortodokslar	24
1.3. Protestanlar	24
2. Misyonerlerin Bölgeye ve Diyarbakır'a Gelişi.....	30
2.1. Diyarbakır'da İlk Misyonerler	31
2.2. 1850'den Önce Amerikan Board Teşkilatı Misyonerlerinin Bölgeye ve Diyarbakır'a Yerleşme Çabaları.....	31
2.3. 1850'den Sonra Amerikan Board Teşkilatı Misyonerlerinin Diyarbakır'daki Faaliyetleri.....	37
2.3.1. Diyarbakır İstasyonunun Kurulması.....	37

İKİNCİ BÖLÜM

AMERİKAN BOARD MİSYONERLERİNİN DİYARBAKIR'DAKİ KURUMLARI

1. Eğitim ve Öğretim Alanındaki Faaliyetler	59
1.1. Okullar	59
2. Sağlık Alanındaki Faaliyetler	90
2.1. Hastane ve Dispanserler	90
2.1.1. Dr. Ward Sağlık Faaliyetleri (1907-1911).....	93
2.1.2. Dr. Floyd O. Smith'in Sağlık Faaliyetleri (1914-1915).....	97
2.2. Diyarbakır ve Çevresinde Çıkan Salgın Hastalıklarda Amerikan Board Misyonelerinin Faaliyetleri	110
2.2.1. 1865-1866 Kolera Salgını.....	110
2.2.2. 1895 Kolera Salgını.....	113
2.2.3. 1900 Kolera Salgını.....	114
2.2.4. 1903 Kolera Salgını.....	114

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
DEVLETİN AMERİKAN BOARD MİSYONERLERİNİN FAALİYETLERİNE
KARŞI ALDIĞI TEDBİRLER

1. Dr. Azariah Smith, Dr. Dunmore ve Mr. Walker' a Karşı Alınan Tedbirler (1851-1865)	116
2. Misyonerlik Faaliyetlerinde Pasif Dönem (1866-1875)	122
3. Faaliyetlerin Yeniden Hızlanması (1875-1884)	123
4. Devletin Misyonerlik Faaliyetlerine Karşı Aldığı Sert Tedbirler (1886-1894) 124	
5. 1895 Olayları ve Board Misyonerleri.....	126
6. Ermeni Olayları Sonrasında Misyonerlerle İlişkiler (1897-1914).....	130
7. I. Dünya Savaşı Sürecinde Misyonerlik Faaliyetleri	141
SONUÇ	146
KAYNAKÇA	148
EKLER	166
Orijinal Belgeler.....	166
Resim ve Haritalar	183

KISALTMALAR

A.}MKT.MHM. : Sadaret Mektubi Kalemi, Mühimme Evrakı

a.g.e. : Adı geçen eser

a.g.m. : Adı geçen makale

a.g.t. : Adı geçen tez

ABCFM : American Board of Commissioners of Foreign Missions

ABD : Amerika Birleşik Devletleri

A.Ş. : Anonim Şirketi

BEO : Bab-ı Ali Evrak Odası

Bkz. : Bakınız

BOA : Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi

C. : Cilt

Çev. : Çeviren

DH.ŞFR. : Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi

DH.MKT. : Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi

DH. TMIK.M. : Dahiliye Nezâreti, Tesrî-i Muamelât ve Islahat Komisyonu,
Muamelât

Ed. : Editör

HR.MKT. : Hariciye Nezareti Mektubi

HR.SYS : Hariciye Nezareti Siyasi

HR.TH. : Hariciye Nezareti Tahrirat

Ltd. : Limited

MF.MKT. : Maaraif Nezareti Mektubi Kalemi

No: : Numara

s. : Sayfa

S. : Sayı

p. : Page (sayfa)

pp. : Page Page (sayfa sayısı)

T.C. : Türkiye Cumhuriyeti

TDV : Türkiye Diyanet Vakfı

TTK : Türk Tarih Kurumu

TDK : Türk Dil Kurumu

vb. : ve benzeri

Vol. : Volume

Y.EE : Yıldız Esas Evrakı

Y.PRK.ASK : Yıldız Perakende Evrakı Askerî Marûzât Evrakı

Y.PRK.MF : Yıldız Perakende Evrakı Maarif Nezareti Maruzatı

Y.PRK.UM : Yıldız Perakende Evrakı Umûm Vilâyetler Tahrirâtı Evrakı

Y.A.HUS. : Yıldız Sadâret Husûsî Maruzat Evrakı

Yay. : Yayın

Yay. Haz. : Yayına Hazırlayan

\$: Dolar

TABLolar LİSTESİ

Tablo 1. 1. Amerikan Board teşkilatı tarafından Anadolu coğrafyasında çalışmalarına başlamadan önce detaylı bir nüfus istatistiği çalışması.	35
Tablo 1. 2. 1851-1852 yılları arasında Diyarbakır İstasyonunda faaliyet gösteren Board teşkilatın bağlı misyoner ve yerli yardımcı sayısı.	48
Tablo 1. 3. 1866 yılında Diyarbakır İstasyonu ve ona bağlı 4 dış istasyonda Board teşkilatına bağlı 4 dış istasyonda görev yapan yerli yardımcılar, faal olarak dini faaliyet yürütülen Protestan kiliseleri ve Protestan cemaatlere ait istatistiki veriler.	59
Tablo 1. 4. 1866 yılında Diyarbakır İstasyonu ve ona bağlı 4 dış istasyonda Board teşkilatına bağlı 8 dış istasyonda görev yapan yerli yardımcılar, faal olarak dini faaliyet yürütülen Protestan kiliseleri, Protestan cemaatler ve kiliseye bağlı okullara ait istatistiki veriler.	59
Tablo 1. 5. 1879-1882 yılları arasında Diyarbakır'daki okul, öğrenci sayısı, öğretmen sayısı, yapılan bağış miktarları, papaz sayısı, Protestan cemaatler, kaydedilen Protestan nüfusu ile alakalı istatistiki veriler.	62
Tablo 1. 6. Board teşkilatı tarafından Diyarbakır'a resmi olarak atanan misyoner listesi	66
Tablo 2.1. 1866 yılındaki Diyarbakır istasyonu ve ona bağlı 8 dış istasyonuna ait Board teşkilatına bağlı Protestan sayısı, Protestan cemaatler okulları ve kız-erkek öğrenci sayısı gösteren istatistiki veriler.	78
Tablo 2.2. Osmanlı Arşiv kaynaklarında tespit edilen 1870 yılına ait Diyarbakır'daki Protestan Kız okulunda okutulan dersler	79
Tablo 2.3. 1880 yılı Diyarbakır Ermeni okulları ile alakalı istatistiki bilgiler.	81
Tablo 2.4. Osmanlı Arşiv kaynaklarında tespit edilen 1886 yılına ait Silvan'daki Protestan erkek okulu hakkında bilgi ve okutulan dersler.	85
Tablo 2.5. 1907 yılında Diyarbakır ve çevresinde bulunan okullar	98
Tablo 2.6. Diyarbakır'daki Dispanser faaliyetleri için yapılan bağışları gösteren tablo.	118
Tablo 2.7. Diyarbakır'da hastane yapımı için yapılan bağışları gösteren tablo.	119
Tablo 2.8. Misyoner Hastanelerinde tedavi gören hastalar ile ilgili veriler.	119

KONU VE KAYNAKLAR

1. KONU

1.1. Tezin Konusu

Bütün dini inançlar ve düşünceler kendi inanç ve değerlerini başkalarına anlatmak ve taraftar kazanmak isterler. Bu şekilde kendi inanç ve değerlerini inanan/ bağlı kazandırır. Böylece hem inançlarına hizmet etmiş, kurtuluşa ermişlerdir. Hem de inananlarını/bağlılarını kurtuluşa erdirdiklerine inanmaktadır. Bütün inançlarda olduğu gibi Hristiyanlıkta da insanları kurtuluşa davet etmek maksadıyla davetçiler ve davetçiler için kurum ve kuruluşlar teşekkül ettirmek de inançlara hizmet etmenin önemli bir kısmını oluşturur. Hristiyanlığın ilk dönemlerinden itibaren dinin yayılması kutsal bir görevdir. Kilise tarafından resmî bir görev olarak dini anlatma görevli kişiler anlamında Latince, “Missia” dan gelen “Misyon” sözlükte “görev ve yetki”, Misyoner ise “görevli olan kişi” anlamına gelmektedir. XVI. yüzyılda Cizvitlerce daha özel bir anlamda kullanılmaya başlanmıştır. Hristiyan misyonerliğinin teolojik dayanakları ve değerlendirilmesi bağlamındaki çalışmaları ele alan bilimsel disiplin “Misyon Teolojisi”, genelde misyonerlikle ilgili bütün faaliyetleri inceleyen bilim dalı da “Misyoloji” (missiology) olarak adlandırılmaktadır. Günümüz Hristiyan misyonerleri, emperyalizmle ilişkisinin çağrıştırdığı olumsuz anlamdan dolayı misyonerlik yerine başka kelimeler kullanma eğilimindedir. Bunlar arasında en sık rastlanılardan biri evangelizm ve evangelizasyondur. Zaman zaman şahitlik (witnessing) ve beyan (proclamation) gibi kelimeler de kullanılmaktadır.

Günümüzde bütün hızıyla devam eden misyonerlik bütün dünyada olduğu gibi bizim ülkemizde de hız kesmeden devam etmektedir. Bugüne kadar süregelen faaliyetlerin Anadolu topraklarında geçmişi yaklaşık iki yüz yıl geriye gitmektedir. Bu sürecin bilinmesi Hristiyanlığın yayılması için yapılan faaliyetler kadar Türkiye gibi halkının önemli bir oranda Müslüman olduğu bir coğrafyada yapılan faaliyetlerin kendi dinlerini yaymaktan ve bağlılarına yardım ve destek olmaktan öte olumsuz anlamları da bulunmaktadır. Hristiyanlara yardım ve destek maksadıyla yapılan faaliyetlerle, Osmanlı Devleti’nin parçalanması ve yıkılmasına uzanan olumsuz her türlü siyasî, politik ve iktisadî gelişmelerin içinde olmak ve Osmanlı/Türk aleyhtarlığı yapmaktır.

Osmanlı Devleti sınırları içinde misyonerler ve misyonerlik faaliyetlerini konu edinen araştırma ve incelemelerin Osmanlı Devleti’nin son zamanlarından itibaren

başladığı ve günümüzde de artarak devam ettiği bilinmektedir. Bu çalışmaların konu başlıkları ve muhtevaları birbirine yakın olması sebebiyle bazen sadece Türkiye’de “Misyonerler” veya “Misyonerlik Kurumları” şeklinde genel mahiyette ya da daha özel; “Amerikan Board” teşkilatı gibi olabilmektedir. Bu çalışmaların sınırları da bölge; Doğu Anadolu, Suriye veya şehirlerle; İstanbul, Diyarbakır şeklinde belirlenmiş olabilmektedir.

Bu çalışmada da genel bilgiler verilmekle beraber zaman ve mekân olarak sınırlamak durumunda kaldık. Tezimizin başlığı “Diyarbakır’da Misyonerlik Faaliyetleri Yürüten Kurumlar (1850-1916) olarak belirlenmiştir. 1850-1916 yılları arasındaki Diyarbakır mülkî teşkilat olarak XIX. yüzyılda birçok değişikliğe uğradı; son olarak 1869’da Diyarbakır, Ma’mûretülazîz (Elazığ), Siirt ve Mardin sancaklarından müteşekkildi. Evvelce birer sancak olarak Diyarbakır vilâyetine bağlı pek çok yer de kaza haline getirildi. Ergani, Palu ve Malatya’nın Ma’mûretülazîz; Siverek, Lice, Silvan ve Re’sül’ayn’ın Diyarbakır; Cizre ve Nusaybin’in Mardin sancaklarına bağlanması bu duruma iyi birer örnek teşkil eder. II. Meşrutiyet döneminde Diyarbakır vilâyeti biri merkez, diğerleri Siverek, Mardin ve Ergani olmak üzere dört sancağa ayrıldı. Mülkî sınırların değiştiği bu süreç içerisinde bizim Diyarbakır olarak aldığımız mülkî sınırlar birebir olmasa da en yakın anlamıyla Osmanlı için “Nefs-i Diyarbakır veya Diyarbakır Kazası” denilebilir. Bu sınırlar içinde Amerikan Board teşkilatına bağlı misyonerlerin yapmış oldukları dini, eğitim, sağlık faaliyetleri ve devletin bunlara karşı almış olduğu tedbirler tezin esas kısmını teşkil etmektedir.

1.2. Tezin Amacı

Hristiyanlar, Osmanlı coğrafyasında XIX. yüzyıla kadar, diğer dinî toplumlar gibi “barış ve huzur” içinde yaşıyorlardı. Osmanlı’nın engin hoşgörüsü ve müsamahası bu barış ve huzurlu hayatın teminatıydı. Dinî toplumlar kendi dinî inançlarının gereğini yerine getirirlerken devletin müdahalesi de olmuyordu. Dinlerin kendi inançlarını yaymak ve bağlılarının ihtiyaçlarını karşılamaları da inançlarının bir gereği olarak kabul ediliyordu. Hristiyanlıkta dinin yayılması bir davetten öte bir zaruret ve mecburiyet olarak kabul edilmekte ve kiliseler de bu yetkilerini kullanmaktaydılar. XIX. Yüzyılın başından itibaren daha önce Katolik ve Ortodoksların yanında Protestanlar Avrupalı devletler ve Amerika tarafından adeta himaye edilmeye çalışılmıştır. Bu devletler, kendi sömürge yapılanmalarını bu dinî toplumları himaye ederek yürütmeye başladılar. Bu faaliyetler

ferdî olarak yürütüldüğü gibi Amerikan Board teşkilatı gibi düzenli kurum ve kuruluşlar vasıtasıyla da yürütülmektedir.

Bu tezin amacı, 1850-1916 yılları arasında, Amerikalı Board teşkilatı Misyonerlerinin Diyarbakır'daki misyonerlik faaliyetlerini ortaya koymaktır. Bunun için Amerikalı Board misyonerlerinin Osmanlı ülkesine gelmeden önceki hazırlıkları, gelmekteki amaçları, geliş süreçleri ve daha sonra din, eğitim ve sağlık faaliyetleri ile Osmanlı Devleti'nin, Board misyonerlerine karşı aldığı tedbirler üzerinde durulmuştur. Araştırmalar birinci ve ikinci el kaynaklardan istifade edilerek, ortaya çıkarılmaya çalışılacaktır. Osmanlı arşiv belgelerinden ve Amerikan Board Teşkilatı'nın arşivlerinden veya diğer araştırma eserlerinden elde edilen bilgiler belirlenen bir usul ve esaslar çerçevesinde ortaya çıkarılacaktır.

Bu araştırma ile aşağıdaki soruların cevapları bulunmaya çalışılmıştır;

1. Amerikan Board misyonerleri neden Diyarbakır'ı tercih ettiler?
2. Diyarbakır'da hangi alanda kurumlar açarak ne tür faaliyetler yürüttükler?
3. Merkezi hükümet, yerel yöneticiler ve halkın Amerikan Board misyonerlerine yaklaşımı nasıl olmuştur?

1.3. Tezin Önemi

Hristiyanlık gibi en güçlü bir şekilde varlık ve devamını misyonerlik üzerine kurmuş bir dini yaymak için, sayılamayacak kadar misyoner ve misyonerlik teşkilatı olduğu bilinmektedir. Pavlus'a atfedilen, “ne yapıp edip insanların Hristiyanlığa kazandırılması” görüşü dikkate alınırse misyonerlik, sadece Hristiyan inancının ifade edilip duyurulmasını amaçlayan sıradan bir tebliğ olayı olmadığı şeklinde yorumlanabilir. Matta İncili'nde yer alan: “Şimdi gidip bütün milletleri/halkları talebelerim edinin; onları Baba, Oğul ve Rûh'ul- Kudüs adıyla vaftiz edin. Size emrettiğim her şeyi tutmalarını onlara öğretin ve işte ben bütün günler dünyanın sonuna kadar sizinle birlikteyim” (Matta, 28/19-20). Yine Matta incilinde, “... bu İncil, milletlerin hepsine şahadet olmak üzere bütün dünyada vazedilecektir ve son o zaman gelecektir” (Matta, 24/14) buyrukları misyonerliğin Hristiyanlığın adeta inanç ilkelerinin gereğidir denilebilir.

Bütün Hristiyanlık mezhepleri bu düsturları kendileri için vazgeçilmez kabul etmektedirler. Dolayısıyla misyonerlik bütün Hristiyan mezheplerin, Hristiyanlığın gelmesinden bu yana devam ettirdikleri çok mühim faaliyetler bütünüdür. Önceleri

sadece Katolikler sonra Ortodokslar ve nihayet Protestanlar bu usulü bir şekilde hayatî faaliyetler olarak yürütmüşleredir.

Bizim çalışmamıza esas bir Protestanlık misyonerliği kurumu olan Amerikan Board Teşkilatı'dır. Avrupalı misyonerlerin ve misyonerlik teşkilatlarının Osmanlı topraklarındaki ve İslâm coğrafyasındaki varlıkları daha yakından bilinmektedir. Buna karşılık Kara Avrupası'ndan çok daha uzakta olan Amerika'nın Osmanlı topraklarında ve İslâm coğrafyasındaki varlığı da dikkat çekmektedir. Her ne kadar misyonları ve misyonerlikleri birbirlerine benzese de Amerika'da teşkilatlanan Amerikan Board Teşkilatı'nın Protestan yapısı ve hedefi bakımından sadece Katolik ve Ortodokslardan farklı değil, İngiliz ve Avrupalı Protestan faaliyetlerinden farklılıklar arz etmektedir. Her şeyden evvel bütün misyonerlerin ortak gayesi Hristiyanlığa hizmetleri ortak olsa da Amerikan Board Teşkilatı'nın maksat ve hedefleri Amerikan menfaatleri olması sebebiyle diğer misyonerler ve misyonerlik teşkilatlarından ayırt edici farkları bulunmaktadır.

Amerikan Board teşkilatı, ilk olarak, 1810 yılında Amerika'nın Boston şehrinde kurulmuştur. Örgüte bağlı misyonerler kısa sürede dünya çapında faaliyetlerini başlatmışlardır. Osmanlı topraklarına ise ilk kez 1820 yılında gelmişlerdir. Bu tarihten sonra Amerikan Board misyonerleri, Anadolu'nun çeşitli noktalarında hızlı bir şekilde teşkilatlanmışlardır. Amaçları doğrultusunda ilk olarak dini faaliyetleri için Protestan Kilisesini kurmuşlardır. Arkasından kendilerine taraftar insanlar kazandırmak için insanların vazgeçemeyeceği ve esas ihtiyaçları olan eğitim, sağlık ve sosyal alanlarda kurumsallaşmaya başlamışlardır. Çalışmalarının neticesinden diplomatik alanda en önemli başarıları 1850 yılında Osmanlı Devleti tarafından bir cemaat olarak Protestanların tanınmasıyla sonuçlanmıştır.

Böylece Anadolu'nun ücra köşesine kadar ulaşan misyoner faaliyetleri başlamıştır. Kısa süre içinde Amerikan Board misyonerleri faaliyetlerini hastane, okul vs. kurumlar vasıtasıyla geliştirmişlerdir. Amaçları ise bu hizmetlerle bölge halkı arasında Protestanlığı ve kendi fikirlerinin yayılmasını sağlamaktır. Bu çalışmalarını ile halka sunmuş oldukları Eğitim, ücretsiz sağlık ve sosyal hizmetlerden ötürü yoğun bir ilgiyle karşılaşmışlardır.

Diyarbakır ve çevresinin jeo-kültürel özelliği olan bir bölge olması sebebiyle burada geçmişte olduğu gibi günümüzde de misyonerlerin ilgi gösterdikleri bir bölgedir.

Pekâlâ, Diyarbakır, kadim medeniyet coğrafyalarından biri olarak Mezopotamya ile Anadolu arasında geçiş bölgesidir. Birçok dinin ve kültürün yaşandığı Suriye ile yakın bir muhitte yer almaktadır. Dolayısıyla din ve inançlar bakımından farklı toplumların zengin değerlerinin bulunduğu bir mevkide yer almaktadır. Bu durum Diyarbakır'a karşı daima ilgiye ve alakaya yol açmaktadır. Misyonerlerin çok erken zamanlardan beri faaliyetlerine mekân olmuş bir bölge olmuştur. Bölgeye öncelikle Katolikler daha sonra Protestan misyonerler gelmişlerdir.

Amerikan Board Teşkilatı'nın misyonerleri 1851 tarihinde Diyarbakır'da Protestan Kilisesi'nin kuruluşunu organize etmiş ve çalışmalarına tam olarak başlamışlardır. Bu faaliyetleri daha çok halkın en ihtiyaç duyduğu ve o dönemde sayılarla oldukça az olan hastane, yetimhane ve eğitim kurumları alanlarında sürdürülmüştür. I. Dünya savaşı süresince Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu olumsuz koşullardan ötürü tüm bölgelerde olduğu gibi Diyarbakır'da da misyonerlik faaliyetleri sekteye uğramıştır.

Ancak 1991 yılında Diyarbakır'da tekrar başlayan Board misyonerlik faaliyetleri günümüzde de devam etmektedir. Bu nedenle de gerek ülke gerekte bölgede tarihte yaşanan ve günümüzde de yaşanmakta olan olayların arka planının öğrenilmesi açısından misyonerlik faaliyetleri ile ilgili çalışmalar önem arz etmektedir.

1.4. Tezin Kapsam ve Sınırlılıkları

Amerikan Board teşkilatı, başta Amerika olmak üzere tüm dünyadaki faaliyetleri ile bilinen bir Protestan örgüttür. Osmanlı Devleti'nin hemen hemen her yerinde Board misyonerleri çalışmıştır. Bundan dolayı araştırma Diyarbakır olarak sınırlandırılmıştır.

Araştırma, Amerikan Board misyonerlerinin Diyarbakır'da ilk geliş tarihi olan 1839 yılından başlatılmıştır. 1850'den önce Amerikan Board teşkilatı misyonerleri Diyarbakır'da yoğun bir faaliyet yürütülmediklerinden dolayı çalışma 1850'den öncesi ve 1850'den sonrası olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Konular din, eğitim, sağlık ve alınan tedbirler başlıkları altında kronolojik sıralamaya uygun bir şekilde ele alınmıştır. Anadolu'nun genelinde ortaya çıkan kargaşadan ötürü Board misyonerlerinin çoğunluğu 1916 ülkeyi terk etme veya sürgün etmeleri nedeniyle Diyarbakır'daki çalışmaları da buna paralel olarak bulmuştur. Bundan dolayı çalışma da Diyarbakır'daki Amerikan Board faaliyetleri de 1916 yılına kadarki çalışmaları ele alınmıştır.

1.5. Araştırma Sürecinde Karşılaşılan Sorunlar

Araştırma sürecinde karşılaşılan en büyük sorun Amerikan Board teşkilatına bağlı misyonerlerin tuttuğu rapor, mektup, hatıratlara ulaşmada yaşanmıştır. Türkiye'deki kaynaklar çoğunlukla Bilkent Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Ancak kütüphaneye 2020'den beri Covid-19 tedbirleri kapsamında araştırmacı kabul edilmemekle birlikte 2023'e kadar bu durumun devam edeceği belirtilmiştir. O yüzden bu kütüphanedeki kaynak ve raporlardan istifade edilememiştir. Bunun dışında ABD/Boston'da bulunan ve Anadolu'daki Amerikan Protestan misyonerliğine yön veren en önemli teşkilat olan American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) örgütü ile ilintili önemli bir teoloji kütüphanesi olan Congregational Library & Archives History Matters ile iletişime geçilmiş ve buradan araştırmaları yürütmek için davet mektubu (2021'de) alınmıştır. Ancak bu kütüphanede araştırma yapmak için TÜBİTAK 2214-A programına 2 kez başvuru yapılmıştır. Ancak proje farklı gerekçelerle reddedilmiştir. İstanbul'da şubesi bulunan Amerikan Board arşivi olan ARİT (American Research Institute In Turkey) ziyaret edilmesine rağmen Diyarbakır ile alakalı istenilen belgelere ulaşılamamıştır. Ulaşılan belgelerin de Ermenice olarak yayımlanan *Avedaper Gazetesi*'nin İngilizceye çeviri projesi devam etmektedir) olması hasebiyle bu belgelerden istifade edilememiştir. Ayrıca ABD ve İngiltere üniversitelerinde konu ile alakalı kaynakların erişime kapalı olması veya erişim ücretlerinin yüksek olması nedeniyle yeteri kadar istifade edilememiştir.

Bunların yanı sıra tez konumu belirleyip çalışmaya başladığımız ve Tez danışmanım olan rahmetli Prof. Dr. Salim CÖHÇE' nin rahatsızlığı ve akabinde vefatından dolayı çalışma sekteye uğramıştır. Covid salgınından (2020-2021) dolayı kurum, kuruluş ve kütüphanelerin kapalı olması hasebiyle iletişim kurma konusunda sıkıntılar yaşanmıştır.

1.6. Tezin Metodu

Amerikan Board Teşkilatı'nın faaliyetleri dünya çapında yürütülmüştür. Bu faaliyetlerin yürütüldüğü her yerde devletlere, milletlere, coğrafyaya bazı olumlu veya olumsuz etkileri ve buna bağlı olarak da bazı sonuçları olmuştur. Bu çalışmada daha önce kapsamlı bir şekilde ele alınmayan bu teşkilatın Diyarbakır'daki faaliyetleri ele alınmıştır. Bu teşkilatın faaliyetlerinin Diyarbakır'a her alanda etkisi aşikârdır. Daha sonraki zamanlarda bu faaliyetlerin ne tür etkilerinin olacağı, ayrıca bu etkilerin olumsuz

sonuçlarının en aza indirgenmesi için ne tür tedbirlerin alınabileceği hususunda fikir sahibi olunması için bu konu seçilmiştir. Ayrıca bu çalışma ile geçmişten günümüze gerek Türkiye gerekte Diyarbakır'da zahiri-batını bir şekilde devam eden misyonerlik faaliyetlerine dikkat çekilerek, misyonerlik faaliyetlerine nasıl yaklaşılmaması gerektiği hususundaki fikirlere katkı sağlanmış olacaktır.

Tez çalışmasına öncelikle tarama işlemi ile başlanmış ve konuyla ilgili birinci el kaynaklar olan Başbakanlık Osmanlı Arşivi (120 belge) ve erişime açık olan Amerikan Board teşkilatı ile alakalı sitelere ulaşılmıştır. Konu ile alakalı olan arşiv belgeleri transkripte edilmiş ve Board teşkilatına ait belgelerde Türkçeye çevrilmiştir. Sonra birinci el kaynaklardaki bilgileri destekleyebileceği düşünülen her türlü kitap, makale, tez, evrak, metin ve belgeye gözden geçirilmiştir. Kaynaklar temin edildikten sonra ulaşılan bilgiler sınıflandırılarak her bir bilginin hangi bölümde ve ne oranda kullanılacağına karar verilmiştir. Sınıflandırma aşamasında her bölümdeki bilgiler tarihsel kronolojiye yer (Diyarbakır ve çevresi) ve konuya (din, eğitim, sağlık) göre sıralanmıştır.

Yazım aşamada telif eserlerdeki bilgiler, Board ve Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı kayıtları birbiriyle karşılaştırılarak tarafsız değerlendirmeler yapılmaya çalışılmıştır. Tarafsızlık bu çalışmanın en temel prensibi olarak kabul edilmiştir. Kavramlar ile alakalı gerekli açıklamalar dipnotlarda yapılmıştır. Ayrıca çalışmada akıcı, anlaşılır ve sade bir üslup kullanılmaya çalışılmıştır. Bunun yanı sıra araştırmanın yazım aşamasında dinsel, kültürel, coğrafi, ekonomik, ticari, sosyolojik, faktörler ile iklim, yeryüzü şekilleri, tabiat olayları, incelenen toplumun yapısı gibi unsurların tamamı göz önünde bulundurulmuştur. Diyarbakır'da faaliyet gösteren Board misyonerlerinin amaçlarının sadece dini olmadığı aynı zamanda Anadolu'daki toplumsal, ekonomik ve siyasal gelişmelere etkilediği hususu da göz önünde bulundurulmuştur. Netice olarak Amerikan Board misyonerlerinin Diyarbakır'daki faaliyetlerinin siyasi, kültürel ve sosyal sonuçları ve bunların Diyarbakır'a etkileri göz önüne alınarak, objektif bir değerlendirme yapılmaya çalışılmıştır.

2. KAYNAKLAR

Araştırmada başta Osmanlı arşiv belgeleri olmak üzere, Amerikan Board arşivi (ARİT), Board Raporları (The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, Life and Light for Woman, Woman's Boards of

Missions), Board Yıllıkları (Report Annual of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Presented at the Meeting Held at Rochester), Sağlık raporları (Public Health Reports), Hatıratlar, Gazete, Dergi, Müşahedeler (genel tarih kaynakları), konu ile alakalı yerli-yabancı doktora ve yüksek lisan tezleri ışığında ele alınmıştır.

2.1. Arşiv

Devlet Arşivleri Başbakanlığı Osmanlı Arşivi'nde Osmanlı Devletinin kuruluşundan itibaren Cumhuriyetin kuruluşuna kadarki döneme ait Osmanlı Devlet kurumları ile merkez ve taşra arasında yapılan yazışmalar bulunmaktadır. Arşivde konu ile alakalı arama yapıldığında: *Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO)*, *Dâhiliye Nezâreti, Tesrî-i Muamelât ve Islahat Komisyonu, Muamelât (A.}DH.TMIK.M)*, *Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH.ŞFR)*, *Hariciye Nezareti Tahrirat (HR.TH)*, *Hariciye Nezareti Siyasi (HR.SYS)*, *Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi (HR.MKT)*, *Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF.MKT)*, *Sadaret Mektubi Kalemi Mühimme Evrakı (A.}MKT.MHM)*, *Yıldız Esas Evrakı (Y.EE)*, *Yıldız Sadâret Husûsî Maruzat Evrâkı (Y.A.HUS)*, *Yıldız Perakende Evrâkı Askerî Marûzât Evrâkı (Y.PRK.ASK)*, *Yıldız Perakende Evrakı Maarif Nezareti Maruzatı (Y.PRK.MF)*, *Yıldız Perakende Evrâkı Umûm Vilâyetler Tahrirâtı Evrâkı (Y.PRK.UM)*'nda 120 belge olduğu tespit edilmiştir. Bu belgelerden konu ile alakalı olanlar transkripte edilerek kullanılmıştır.

Ayrıca Amerikan Board teşkilatı misyonerlerinin orijinal yıllık, rapor, yazışma, mektup, tutanak ve verilerine “Hathi Trust Digital Library” (<https://www.hathitrust.org/>) sitesinden ulaşılmıştır. Bu site 2008 yılında kurulmuş ve bünyesinde akademik araştırmalar için kullanılabilecek 17 milyondan fazla öge bulunan kâr amacı gütmemektedir. Sitede Amerikan Board teşkilatına ait rapor ve yıllıklar kronolojik olarak bulunmaktadır. Bu yıllık ve raporların tamamı incelenmiş, konu ile ilgili olan ögeler Türkçeye çevrilerek kullanılmıştır. Bunların yanında Salt Araştırma (<https://archives.saltresearch.org/>), Jstor (<https://www.jstor.org/>), Internet Archive (<https://archive.org/>), National Library of Medicine (<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/>), Digital Library for International Research (<http://www.dlir.org/>) sitelerinden de Amerikan Board teşkilatı misyonerlerine ait bazı orijinal belgelere ulaşılmıştır. Tüm bu belgeler Türkçeye çevrilerek ilgili bölümlerde kullanılmıştır.

2.2. Telif eserler

Anadolu coğrafyasındaki Board teşkilatının faaliyetlerini ele alan birçok çalışma bulunmaktadır. Bu eserlerde teşkilatın faaliyetleri mahallî ve genel olarak ele alınmış; Diyarbakır'daki Amerikan Board Teşkilatı'nın faaliyetlerine yüzeysel değinilmiştir. Buna örnek olarak; Uygur Kocabaşoğlu'nun "Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika", Emine İnce Erdoğan'ın "Osmanlı Devleti'nde Amerikalı Misyonerler ve Van Ermeni İsyanı (1896)" Erdal Açıkse'sin "Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri", Gülbadi Alan'ın "Osmanlı İmparatorluğunda Amerikan Protestan Okulları", İdris Yücel'in "Anadolu'da Amerikan Misyonerliği ve Misyon Hastaneleri (1880-1934)" gibi eserler verilebilir. Ancak bu kaynaklar dışında da sadece Amerikan Board Teşkilatı'nın Diyarbakır'daki faaliyetlerini konu alan çalışmalar da bulunmaktadır. Bunlar; Faruk Taşkın'ın "Diyarbakır'da Bir Misyoner Hastanesi: Diyarbakır Amerikan Hastanesi (1908-1915)", Resul Çatalbaş'ın "Diyarbakır'da Misyonerlik Faaliyetlerinin Tarihi", Oktay Bozan'ın "Osmanlı Döneminde Amerikan Misyonerlerinin Diyarbakır Vilayetine Gelişi ve Faaliyetleri", Abdussamet Kaya'nın "Diyarbakır İncil Topluluğu (Diyarbakır Kilisesi) Üzerine Sosyolojik Bir İnceleme", Hatip Yıldız'ın "II. Abdülhamid Döneminde Diyarbakır Vilayetinde Açılan Yetimhaneler ve Vali Mehmed Halid Bey'in Vilayette Misyonerliği Önleme Çabaları" adlı makalelerde misyonerlerin Diyarbakır'daki faaliyetleri ele alınmış ancak belli bir konu işlendiği için Amerikan Board' un Diyarbakır'daki din, eğitim ve sağlık konuları detaylandırılmamıştır. Ayrıca bu çalışmalarda sadece telif eserlere, Osmanlı arşivlerine veya Board Raporlarına bağlı kalınmış, arşiv belgeleri ve Board belgelerinin karşılaştırılması yapılmamıştır. Ayrıca Ayşegül Kuş'un "Amerikalı Misyoner Southgate'in Tanzimat Öncesinde Diyarbakır'a Dair Bazı Gözlemleri" başlıklı sempozyum bildirisinde 1839'dan önce tek bir misyonerin Diyarbakır'a dair fiziki ve demografik yapısı hakkındaki gözlemlerine yer verilmiştir. Çağrı Demirtaş ve Fahri Kılıç'ın "Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu ve Güney Bölgelerinde Eğitim Şemsiyesi Altında Amerikan Board Cemiyetinin Misyonerlik Faaliyetleri" başlıklı makalede Osmanlı Arşivi taranmış ve sadece konuyla ilgili belgelerin başlıklarına yer verilmiştir.

Bunların yanı sıra Gülbadi Alan'ın "Amerikan Board misyonerlerinin Diyarbakır'daki Çalışmaları ve Bölge Halkı Üzerindeki Etkileri" adında sempozyum bildirisi ve Hatice Esra Danacıoğlu Tamur' un "Diyarbakır'da Amerikan Misyoner

Faaliyetleri” başlıklı kitap bölümünde Board misyonerlerinin Diyarbakır’daki teşkilatlanmaları, açtıkları kurumlar, bu kurumlardaki görevli ile görevliler hakkında biyografik bilgiler, öğrenci sayılarına ve dini cemaatlerin sayısal verilerine dar bir çerçevede yer verilmiştir. Ancak misyonerlerin yapmış olduğu faaliyetler detaylandırılmayıp konular yüzeysel olarak anlatılmıştır. Bunların yanında Şamil Ayşe Can’ın “Diyarbakır’da Hristiyan Misyonerliği ve Misyonerlere Bakış” konulu yüksek lisans tezinde sadece telif eserler kullanılmış Arşiv kaynakları ve Board raporları, yayınları, kaynakları kullanılmamıştır. Diyarbakır’daki Amerikan Board teşkilatına bağlı misyoner okullarının kurulduğu yerler görevli ve öğrenci sayılarına değinilmiştir. Fakat konu detaylı ele alınmayıp, sadece birkaç sayfada ile sınırlandırılmıştır. Ayrıca Gülbadi Alan’ın eseri dışındaki çalışmalar Osmanlı arşiv belgeleri ve telif eserlere dayandırılmış, Amerikan Board Misyoner raporlarından çok az istifade edilmiştir. Ancak Osmanlı arşiv belgeleri ve Board Arşivlerinin karşılaştırılarak değerlendirmelerin yapıldığı çalışmalara rastlanmamıştır.

2.3. Hatıralar ve Seyahatnameler

Misyonerler Türkiye’ye dolayısıyla Diyarbakır’a farklı zamanlarda keşif amaçlı seyahatler düzenlemişlerdir. Bu seyahatler sürecinde yaşadıklarını günlük veya rapor şeklinde kayda almışlardır. Ayrıca gittikleri yerlerin fotoğraflarını da çekmiş ve haritalandırma çalışmaları da yapmışlardır. Bu çalışmalara yukarıda değindiğimiz eser ve sitelerde rastlanılmış ve bunlar tezde kullanılmıştır. Bunlardan en önemlilerinden Barton, L. James, *Daybreak in Turkey* ve Smith, Eli, *Researches Of The Rev. E. Smith And Rev. H.G.O. Dwight In Armenia: Including A Journey Through Asia Minor, And Into Georgia And Persia, With A Visit ... Christians Of Oormiah And Salmas* eserleridir.

2.4. Tezler (Yüksek Lisans/Doktora)

Doktora tezi tüm dünyada olduğu gibi Türkiye’de yüksek lisans veya lisans mezunları tarafından yeterli eğitim aldıktan sonra belirli bir alanda derinlemesine ve nesnel olarak yazılı olarak hazırlanıp, sözlü olarak savunulan akademik bir araştırmadır. Yüksek lisans tezi ise lisans mezunları tarafından gerekli eğitimden sonra belirli bir alanda derinlemesine ve nesnel olarak yazılı olarak hazırlanıp, sözlü olarak savunulan akademik bir araştırmadır. Konu ile alakalı gerek Türkiye ‘de gerekte dünya genelinde hazırlanmış birçok doktora ve yüksek lisans tez çalışması bulunmaktadır.

Türkiye’de bulunan Doktora tezleri arasında; Gülbadi Alan 2002 yılında “*Merzifon Amerikan Koleji ve Anadolu’daki Etkileri*” başlıklı, Dilşen İnce Erdoğan 2007 yılında “*Osmanlı Devleti’ndeki ABD’li Misyonerler ve Van Ermeni İsyanı*” başlıklı, Özgür Yıldız 2007 yılında “*Türkiye’de Amerikan Protestan Misyonerlerinin Faaliyetleri Çerçevesinde Bursa Şubesi (İstasyonu) 1834-1928*” başlıklı, Muhsin Ünal 2019 yılında “*Türkiye’de Amerikalı Protestan Misyonerlerin Faaliyetleri Çerçevesinde Ankara, İstanos ve Muratça İstasyonları (1862-1885)*” başlıklı tezleri bulunmaktadır. Türkiye’de bulunan Yüksek lisans tezleri olarak; İdris Yücel 2005 yılında “*Kendi Belgeleri Işığında Amerikan Board ’ın Osmanlı Ülkesindeki Teşkilatlanması*” başlıklı, Ayşe Can’ın 2019 yılında “*Diyarbakır’da Hristiyan Misyonerliği ve Misyonerlere Bakış*” başlıklı yüksek lisans tezleri bulunmaktadır. Yabancı kaynaklı Doktora ve yüksek lisans tezleri olarak; Kennedy, W. Judd, *American Missionaries in Turkey & Northern Syria and the Development of Central Turkey and Aleppo Colleges, 1874-1967* ve Rettig, Michael John, *Armenians In British Intelligence During World War I: A Case Study Of Thomas Mugerditchian* bulunmaktadır. Tüm bu eserlerde genellikle sayısal verilere yer verilmiş misyonerlerin Diyarbakır ve çevresinde yapmış oldukları çalışmalara çok az değinilmiştir. Ayrıca Osmanlı arşiv belgeleri ve Board Arşivlerinin karşılaştırılarak değerlendirmelerin yapıldığı çalışmalara pek rastlanmamıştır. Bu araştırma ile Board misyonerlerine ait Osmanlı Arşiv belgeleri tespit edilmiştir. Daha sonra erişilebilen Board arşivlerinde yapılan araştırmalarda ulaşılan belgeler Osmanlı Arşiv kaynakları karşılaştırarak ve nesnel değerlendirmeler yapılarak, Diyarbakır’da Amerikan Board teşkilatı faaliyetleri din, eğitim, sağlık ve misyonerlere karşı alınan tedbirler başlıkları altında ele alınmıştır

GİRİŞ

MİSYONERLİK NEDİR NASIL BAŞLADI

1. Hristiyanlığın Ortaya Çıkışı

Hristiyan sözcüğü Yunanca *Khristianos* sözcüğünden türetilmiştir¹. Ayrıca bu kelime hem Hz. İsa anlamında hem de onun yolundan giden anlamında kullanılmıştır. Günümüz batı dillerine *Christ* olarak intikal etmiştir. Bu anlamlar dışında gerek Fransızcada gerek Yunancada bu isme farklı anlamlar yüklenmiştir. Türkçeye de *Hristiyan* olarak geçmiştir². Hristiyanlığın doğuşu ve gelişimi ilk ilahi dinlerden biri olan Yahudilikten sonra olmuştur. Hristiyanlığın doğduğu İsrail topraklarında Romalılar hâkim olup, hükmettikleri halka zulüm etmekteydiler³. Bu bir ortamda halkın umutla beklediği kurtarıcı Hz. İsa ortaya çıkmış ve peygamberliğini ilan etmiştir. Baskı ve zulümden bunalan Hristiyanlar onu bir kurtarıcı olarak görüp peygamberliğini kabul etmişlerdir⁴. Hristiyanlığın kutsal kitabı İncil olup bu kitapta (Kitâb-ı Mukaddes, Bible) Ahd-i Atîk ve Ahd-i Cedîd denen üç bölümden oluşmakta ve birbirinden farklı öğretiler de içermektedirler⁵. Ancak Hz. İsa'dan sonra bazı öğretilerden meydana gelen bazı bölümler de eklenmiştir. Bu din gerek Hz. İsa gerek havariler gerekse misyoner grupları vasıtasıyla dünyanın farklı yerlerine yayılmıştır. Günümüzde yaklaşık 2,2 milyar insan Hristiyan dinine inanmaktadır. Bu din içerisinde Katolik, Ortodoks, Protestan ve irili ufaklı yaklaşık 20 grup ve cemaat vardır⁶.

¹ *Dinler Tarihi Ansiklopedisi (İlkel dinler, Çoktanrıçı dinler, Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam)*, "Hristiyanlık", C. II, Medya Ofset, İstanbul 1999, s. 3-4.

² Demirci, Kürşat, "Hristiyanlık", TDK İslam Ansiklopedisi, C. XVII, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1998, s. 1-8.

³ Yahudiler kendi ırkların olan İsrailoğulları dışında kalan herkese aşağılık gözüyle bakıyor köle olarak çalıştırıyorlardı. Bu nedenle de Hz. İsa ve Hristiyanlığın doğuşu onlar için Altın Çağ olarak görülmüştür.

⁴ Halkın bu yeni dine sıcak bakması ve çabuk benimsemesinin nedenleri arasında Hz. İsa'nın getirmiş olduğu Hristiyanlık dininin yeniliğe açık, geçmişin değil de şimdiki ve geleceğin önemli olması, halklar arasındaki ayrımcılığı reddeden ve herkesi kucaklayan bir inanç sistemine sahip olmasıydı.

⁵ Küng, Hans, *The Church*, New York 1967, p. 207-210.

⁶ https://insamer.com/tr/tarihi-surec-icerisinde-misyonerlik-ve-misyonerlerin-yetim-faaliyetleri_454.html (E.T: 22.12.2020)

2. Hristiyanlık Misyonerliğinin Ortaya Çıkışı

Latince *missio* teriminden gelmekte olan *misyon*, sözcüğü kelime anlamı itibarıyla görev, yetki, bundan türetilmiş olan misyoner sözcüğü ise “görevli olan kişi” anlamına gelmektedir⁷. Göndermek manasında da gelen *mittere* kelimesi de mission anlamında gelmekte ve Fransızcadan Türkçeye geçmiştir⁸. Bu terim tam anlamıyla bir nitelik kazanması Hristiyanlıkla başlamış ve zamanla onunla özdeşleşmiştir. Bunun nedeni Latince kökenli olan bu kelimeyi ilk kez Hristiyanların kullanmasıdır⁹. Bununla beraber zamanla bu isme farklı manalar yükleyip, ismin anlamını genişletmişlerdir. Yaygın kullanılan anlamı, bir dini yayma görevi, bu iş için yapılan konuşma ve fiiller ile dini bir propagandadır¹⁰. Bu görevi yerine getirene misyoner¹¹, yapılan harekete misyonerlik adı verilmiştir. Aslında bu düşünce tüm din ve inançlarda vücut bulmuştur. Örneğin, Hristiyanlık öncesinde Yahudiler de dini halklar arasında yayma faaliyetlerinde bulunmuştur. Aynı şekilde Kur’an-ı Kerim’in Al-i İmran 19-67-104-110, Bakara 128-135-208, Enbiya 92, Fussilet 33, Lokman 17 gibi daha birçok ayet ve surelerinde İslam dinini benimsemek ve yaymak ile ilgili ayet bulunmaktadır¹². Fakat İslamiyet’teki yayma Hristiyanlıktaki gibi bazı metotlarla yapılan sistematik bir faaliyet olamayıp, İslam sadece tebliğ edilmekte ve İslami öğretilere inanıp inanmamak kişilere bırakılmaktadır.

Misyonerlik temel olarak Hristiyanlığı yaymak için kurulmuş bir örgüttür. Ancak Hristiyan misyonerliğinin ortaya çıkışı her ne kadar İncil’de belirtildiği üzere ne yapıp ne edip insanların kazanılması istenmiş olsa da misyonerlik faaliyetleri Hz. İsa’dan sonra havariler tarafından başlatılmıştır. Çünkü Hristiyanlara göre İsa-Masih, kendilerine Hristiyanlığın mesajını tüm dünyaya ulaştırmak gibi bir sorumluluk yüklemiştir¹³. Hristiyanlığın ilk ve en büyük misyoneri Aziz Paulus olarak kabul edilmiştir. Aziz Paulus Anadolu’nun büyük bir bölümü ve önemli Yunan kentlerine Hristiyanlığı yaymıştır¹⁴. Bu

⁷ Gündüz, Şinasi, Aydın, Mahmut, *Misyonerlik (Hristiyan Misyonerler, Yöntemleri ve Türkiye’ye Yönelik Faaliyetleri)*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2002, s. 13.

⁸ *Genç Larousse-Meydan*, C. IX, Gerçek Yay., 1993, s. 843; *Ana Britannica*, “Misyonerlik”, C. XVI, Ana Yayıncılık A.Ş., İstanbul, s. 144.

⁹ Marcel, Henry A *Mission*, Dictionnaires des Religions, Paris 1993, II/1332.

¹⁰ Harman, Ömer Faruk, “Genel Olarak Misyonerlik”, *Türkiye’de Misyonerlik Faaliyetleri*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2005, ss. 25-35.

¹¹ Bu vazifeyi yapanların çoğu papaz, rahip veya din adamları olmuştur.

¹² Yazır, Elmalılı M. Hamdi, *Kur’an-ı Kerim ve Meal*, Turkuaz Yay. ve Haberleşme A.Ş., İstanbul 2016.

¹³ Turan, Süleyman, Mahmut Aydın, “10/40 Penceresi: Misyonerlik Faaliyetlerinin Çağdaş Hedef Bölgesi”, *Din bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 12/3, 2012, s. 47-71.

¹⁴ *Ana Britannica*, “Misyonerlik”, C. XVI, s. 144.

nedenledir ki ondan sonraki misyonerler yapmış oldukları faaliyetlerini gerek Hz. İsa'nın gerek Aziz Paulus'un söz ve fiillerini referans olarak kabul etmişlerdir. Paulus'tan sonra bu vazife tarikat ve dini yaymak amacıyla kurulmuş cemaatler vasıtasıyla yürütülmüştür¹⁵.

Hristiyanlık M.S. 313 I. Constantinus hükümdarlığı zamanında kabul edilen *Milano Fermanı* 'yla resmi bir din olarak kabul edilmiştir. Böylece Hristiyanlık, misyonerlik faaliyetleri ile önce imparatorluk sınırları içine daha sonra dışına yayılmıştır¹⁶. 6. yüzyılda Aziz Augustinus, Anglosaksonlar'a vaizler gönderirken, bunun yanında 7. ve 8. yüzyılda Kelt¹⁷ ve İngiliz misyonerler faaliyetlerini Avrupa'nın kuzeyi ve batısında, Konstantinopolis'te (İstanbul) sürdürmüşlerdir¹⁸. Bu yüzyıldan sonra Hristiyanlık misyonerler vasıtasıyla gerek Uzakdoğu gerek Rusya'ya kadar yayılmıştır. Aziz Bonifacius da 8. yüzyılda Ren kıyıları boyunca Hristiyanlığı yaymaya çalıştı¹⁹.

Germen kavimleri de Hristiyanlığı 9. yüzyılda kabul ettiler. Aynı yüzyılda Hristiyanlık İsveç ve Bohemya'ya, 10. yüzyılda da Danimarka'ya gitti. Rusya, Prusya ve Macaristan misyonlarına da bu çağa rastlanılmaktadır. Ortaçağ boyunca Fransiskenler ve Dominikenler gibi Katolik tarikatlar faaliyetleri yürütmüşlerdir²⁰. XVI. yüzyılda Aziz Ignatius Loyola önderliğinde Paris'te Cizvitler Tarikatı kurulmuştur²¹. Kendilerine “yoksulluk, bereket ve Kudüs'e hac yemini ile bağlı Hristiyan olmayanları bu dine davet etme, eğer oraya gidilemezse papanın hizmetine girme” sözü verdiler²². Bu doğrultuda Hindistan ve Çin gibi ülkelerde önemli üsler kurmuşlardır²³. Bu misyonerlik çalışmalarına ise 1622 yılında Roma'da kurulmuş olan İman Yayma Cemiyeti yön vermiştir. Bu tarikat yapmış oldukları reformlarla gerek eğitim gerek dini faaliyetlere

¹⁵ Gündüz, Şinasi, “Misyonerlik” *TDK İslam Ansiklopedisi*, C. XXX, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul 2005, ss. 193-199.

¹⁶ Buna paralel olarak da Roma Kentlerinde de İslamiyet hızlı bir şekilde yayılış göstermiştir.

¹⁷ Keltler (Latin Celtae, Galli ve AntikYunanca Keltoi, Galatai) Tarihöncesi ve ilkçağ döneminde Avrupa'da yaşayan ve günümüzde altı ulustan oluşan bir halktır. Bkz. <https://tr.wikipedia.org/wiki/Keltler>

¹⁸ *Ana Britannica*, “Misyonerlik”, C. XVI, s. 144.

¹⁹ Gül, Oğuz, *Amerikan Board Misyonerliği ve 1892-1893 Merzifon Ermeni İsyanına Etkileri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Batman Üniversitesi, Tarih ABD, Batman 2012, s. 6.

²⁰ Bu iki tarikat misyonerlik düşüncesini ilk benimseyenlerdir. Gül, 2012, s. 7.

²¹ Günay, Tümer, “Cizvitler” *TDK İslam Ansiklopedisi*, C. VIII, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1993, ss. 40-42.

²² *Ana Britannica*, “Cizvitler”, C. VI, s. 26.

²³ Yukarıda bahsi geçen tarikat ve kurmuş oldukları üsler, İslamiyet'in yayılışında önemli bir yere sahip olan tarikat (Yesevilik, Bektaşilik, Mevlevilik, vs.) , tekke ve zaviye ile benzerlik göstermektedir.

birçok yenilik getirmiştir. Bu reformların amacı ise değişen koşullara uymak ve Reform hareketine karşı cemiyetlerini güçlendirmektir.

Martin Luther öncülüğünde başlatılan reform hareketinden sonra Hristiyanlıkta yeni bir mezhep olan Protestanlık ortaya çıkmış ve bu yeni mezhep Katolik misyonerliğine karşı kişisel iman ve bağışlayıcılığı ilkesiyle hareket etmiştir. Böylece misyonerlik faaliyetlerinde daha etkili olmuş ve geç de olsa birçok ülkeye misyonlarını kurup Katolik misyonerliğinin etkinlik alanını zayıflatmışlardır. Özellikle 20. yüzyılda bağımsızlığını kazanmış ülkelere dini yaymaktan ziyade eğitim ve sağlık alanında misyonerlik faaliyetlerini sürdürmüşlerdir²⁴.

3. 12 Havarinin Misyonluk Misyonerliği

Sözlükte “beyaz olmak; iyice beyazlatmak” anlamlarına gelen Arapça *haver* kökünden türetilen *havârî* “ seçilmiş, kusursuz; taraftar, özverili arkadaş, dost, bir kimseye ileri derecede yardım eden, kendisini bir davaya adayan” demektir²⁵. Bu kavram din tarihine Hz. İsa’dan sonra girmiş olup, ona düşüncelerini (vahiylerini) yayma konusunda ona yardımcı olan, bilgileri saklayan on iki kişidir²⁶.

Ancak Hz. İsa etrafında toplananların on iki kişiden daha fazla olduğu bilinmektedir. Onun çarmıha gerilmesinden sonra dirilenlerde bu isim ile anılmışlardır²⁷. Hristiyan misyonerliği bu grup tarafından başlatıldığı kabul edilmektedir. Bu grubun on iki sayısı özdeşleşmesinin altında yatan düşüncenin kaynağında İncil’de sadece bu on kişinin zikredilmesi, Tevrat’ta geçmesi, Mezopotamya uygarlıklarında, Anadolu uygarlıklarında ve Mısır uygarlığında on iki sayısının kutsal sayılmasıdır²⁸. Ayrıca İsrailoğullarının on iki kabilesiyle (sıbt) ilgilidir²⁹. Bunlar daha önce genellikle yoksul ve cahildiler. Havarilerin on ikisi de Yahudi olup, Hz. İsa’nın göstermiş olduğu bazı mucizelerden etkilenip ona ilk inananlardan ve itaat edenlerdir. Bu on iki kişiden oluşan cemaatin içinde en önemlisi Simun Petrus olup, kendisine İsa tarafından özel bir önem ve

²⁴ *Ana Britannica*, “Misyonerlik”, C. XVI, s. 144.

²⁵ Cilacı, Osman, “Havari”, *TDK İslam Ansiklopedisi*, C. XVI, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1997, ss. 513-516.

²⁶ *Dinler Tarihi Ansiklopedisi*, “Hristiyanlık”, C. II, s. 10-16.

²⁷ Ulutürk, Muammer, “Katolik Hristiyanlığına Göre İsa’nın Halefi İlk Papa Havard Simun Petrus”, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, 4/1, Ocak/2006, ss. 145-167.

²⁸ İslâmî kaynaklarda havârî terimi, her ne kadar öncelikle Hz. İsa’nın on iki seçkin yardımcısı için kullanılıyorsa da Resul-i Ekrem’in İkinci Akabe Biatı’ndan sonra Medinelilere nakib tayin ettiği Evs kabilesinden üç, Hazrec kabilesinden dokuz olmak üzere toplam on iki kişiye de havârî denilmiştir.

²⁹ Cilacı, 1997, s. 513-516.

yetki verilmişti³⁰. Bunun yanında Matta ve Markos İncillerinde zikredilen isimler şunlardır: Andreas, Ya'küb (Zebedi'nin oğlu), Yuhanna, Filipus, Bartolomeus, Tomas, Matta, Ya'küb (Alfeus'un oğlu), Taddeus, Gayyur Simun, Yahuda İskariyot'tur³¹. Ancak bunların Hz. İsa ile ilk toplantılarında ne konuştukları hakkında net bir bilgi bulunmamaktadır. Hz. İsa'nın on iki havariyle olan son görüşmesi Paskalya'ya doğru Kudüs'te olmuş ve hemen sonraki gün on iki Havariden biri olan Yahuda İskariyot'un ihaneti neticesinde çarmıha gerilmiştir. Bu ihanetinden dolayı On İki Havariler onu topluluklarından kovmuş, yerine Hz. İsa tarafından yetki verildiğine inanılan Paulus (Pavlus) alınmıştır³².

Ondan sonra Barnabas adında bir kişinin de aralarına katılmasıyla bu grup daha da genişlemiştir. Hz. İsa'nın ölümünden sonra On İki Havariler Kudüs'te ilk Hristiyan cemaatlerini kurmuşlardır³³. Hristiyanlık, havarilerin bu gayretleri sonucunda yayılmıştır. Daha sonra dini yaymak için dünyanın dört tarafına yayılmışlardır. Özellikle de Antakya ve Yunanistan'a gelmiş, buralarda Hristiyanlığı yaymaya başlamışlardır. Kudüs tahrip edildikten sonra Antakya'ya geçmiştir³⁴. Bundan sonra Kudüs dini yayma faaliyetleri burada yürütülmüştür. Böylece Hristiyanlık dilden dile, kulaktan kulağa aktarılarak insanlar arasında yayılmıştır. Dine yeni girenlerin de İncil'i anlatmaları istenmiştir.

4. Misyonerlik Teşkilatlanmaları

Hristiyanlıkta din propagandasında Hz. İsa'nın göğe yükselmesinden önce yapmış olduğu konuşmalarda şu sözleri söylemesi: "Gidin baba, oğul ve kutsan ruh adına tüm milletleri kutsayın"³⁵ etrafında toplananlar için büyük bir vazife ve rehber olarak kabul edilmiş³⁶. Bu doğrultuda Aziz Pavlus ve etrafında toplanan havariler kendilerine yüklenilen bu vazifeyi büyük bir şevkle ve başarıyla yerine yetirmiştir. Özellikle Pavlus buralardaki cemaatleri organize etmiş ve Hz. İsa anlayışına ters düşen bazı cemaatlerle mücadele etmiştir. Resullerin İşleri'nden ve Yeni Ahid'deki mektuplarından anlaşıldığı

³⁰ Ulutürk, A.g.m, s. 145.

³¹ Cilacı, A.g.m, s. 513-516.

³² *Dinler Tarihi Ansiklopedisi*, "Hristiyanlık" C. II, s. 14, 16.

³³ Harman, Ömer Faruk, "Kudüs", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.XXVI, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul 2002, s. 334-338.

³⁴ Sahillioğlu, Halil, "Antakya", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. III, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1991, s. 228-232.

³⁵ The Role of the American Board in the World: Bicentennial Reflections on the Organization's Missionary Work (1810-2010), Editors. Clifford Putney and Paul T. Burlin, Biblica, inc., U.S.A. 1984, p. XV.

³⁶ Güngör, Erol, *Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1999, s. 15.

kadarıyla Pavlus'un hedefi Gentile ülkelerinde olabildiğince hızlı çalışmak, buralarda yerleşik Hristiyan cemaatleri oluşturmaktır. Pavlus Hristiyanlığı yaymak için birçok şehir dolaşmış ve buralarda kilise ve cemaatler kurmuştur. Bu misyon merkezlerinin en önemli olanları Anadolu, Yunanistan ve Makedonya'dır. Pavlus ve arkadaşlarının Hristiyanlığı yayma çabaları kendilerinden sonra gelecek olan misyonerlik faaliyetlerinin çekirdeğini oluşturabilecek hareketi başlatmışlardır. Ancak bu hareketi nerde ve ne zaman başlattıkları hakkında bir netlik yoktur. Bunların faaliyetleri Misyonerlik teşkilatlanmasının temeli olmuş ve onlardan sonra başka misyonerlik teşkilatlanmaları bu vazifeyi devralmışlardır. Bunlardan en önemlileri olan ve Orta Çağ boyunca aktif bir şekilde faaliyet gösteren Aziz Francesco tarafından kurulan Fransisken tarikatı ile Aziz Dominik tarafından kurulan Dominiken tarikatlarıdır³⁷. Bu tarikatlar varlıklarını sürdürdükleri süre zarfında Hristiyanlığın yayılmasında oldukça aktif rol oynamışlardır. Bu faaliyetleri genellikle tarikatlara bağlı olan keşişler ve manastırlarda yerleşik yahut gezgin misyonerler misyon bölgelerini dolaşarak yapmışlardır. Bunlardan sonra başka bir misyonerlik teşkilatlanması olan Cizvit Tarikatı'na üye misyonerler XVI. yüzyıldan itibaren faaliyet göstermeye başlamışlardır. Cizvitler temel olarak Katolik mezhebinin temsilcisi olarak teşkilatlanmış ve dünyanın dört tarafında misyonerlik faaliyetlerine başlamışlardır. Katolik bir örgüt olarak misyonerlik çalışmalarında en ön safhalarda faaliyet göstermişlerdir. Çalışmalarını daha çok farklı ülkelere göndermiş oldukları misyonerleri vasıtasıyla yürütmüşlerdir. Faaliyetlerini daha çok açmış oldukları eğitim kurumları üzerinden yürütmüşlerdir.

4.1. Katolikler

Hız. İsa'nın göğe yükselişinden sonra onun yolunu takip eden yardımcısı St. Paul'e Hristiyanlık farklı bir çizgide canlılık kazanmıştır. Ondan sonra da bütün kilise tarihi boyunca da bu misyon görevi bütün dini kurumlar ve sonra da bütün Hristiyanların temel gayesi halinde gelmiştir. Böylece Hristiyanlık yavaş yavaş yayılmış ve kısa sürede doğmuş olduğu toprakların dışına çıkmıştır. Özellikle Doğu Roma İmparatorluğu'nun bu dini kabul etmesiyle Hristiyanlık hızlı bir şekilde yayılmıştır. Çünkü her ne kadar Doğu ve Batı Roma diye iki ayrı siyasi irade olmuş olsa da, dini yönden tam bir birlik içindeydiler. Ancak Batı Roma'nın St. Pierre ve St. Paul'dan ötürü manevi bir ayrıcalığı

³⁷ Gündüz, A.g.m, s. 193-199.

vardı³⁸. Roma piskoposu, bu imtiyazı daima elinde bulunduruyordu. Ancak bu bağılık zamanla zayıflamış netice olarak 1054 yılında iki kilise birbirinden ayrılmıştır. Netice olarak Roma ve İstanbul'daki kiliseler iki farklı mekân haline gelmiştir. Böylece Bizans kilisesi Rum Ortodoks (Gerçek iman muhafaza eden) kilisesi adını alırken, Roma Kilisesi de Lâtin Katolik (Birlik içinde evrensellik) kilisesi adını almıştır³⁹. Neticede olarak bin yıllık Hristiyan birliği artık hiç birleşmemek üzere bozulmuştur. Ancak Katolik kilisesinin, Ortodoks kilisesine hem maddi hem manevi bir üstünlüğü olmuştur. Bu nedenle de Katolik kilisesi eski siyasi ve manevi üstünlüğünü tekrar kazanmak için Amerika'da ve Doğu'da misyonerlik faaliyetlerine başlamıştır⁴⁰.

Bu doğrultuda ilk olarak Fransisken ve Dominiken Katolik tarikatlar kurulmuş ve Katolik Hristiyanlığı için yeni bir ümit kaynağı olmuşlardır. Böylece XIII. yüzyılda Aziz Francois Dasse (1181-1226) ve Aziz Dominique de Guzman'ın (1170-1221) kurdukları Fransisken ve Dominiken tarikatları papalık tarafından onaylanmış ve XIII. yüzyılın hararetli misyoner gruplar haline gelmişlerdir. Bu iki misyoner tarikata göre dünyanın her yerine Hz. İsa'nın ismini yaymak gerekmektedir. Bu misyoner tarikatlar kendilerine bu misyonu bir din savaşı olarak görüp farklı bölgelere dağılmışlardır. Yöntem olarak vaaz, iffetli yaşama ve örnek olma, bireysel tanıklık, zekâ gücü ve ikna yöntemini kullandılar. Bunlar batıda göstermiş oldukları çabanın daha fazlasını doğuda göstermişlerdir. Özellikle de Dominiken misyonerleri 1230 yılından itibaren Mezopotamya bölgesinde Nasturiler üzerinde faaliyet göstermişlerdir. İlk zamanlar bu çabalarının meyvesini alamamış olsalar da daha sonraki yıllarda başarılı olmuşlardır. Bu misyonerlerden sonra misyonerlik çalışmalarını Raymond Lulle (1235-1316) devralmıştır.

Katolik misyonerliğinde Raymond Lulle adeta bir kurtarıcı olarak görülmüştür ve Hristiyan dünyanın ilk popülist misyoneri olarak kabul edilmektedir. Lulle yıllarını Katolik misyonerliğine adamıştır. Misyonerliği yaymak için kolejlerin açılmasını sağlamıştır. Katolik misyonerleri sahip olduğu gelenekçi ve sert tutumunun yerini zamanla daha ılımlı ve bilim ışığında ilerleyen bir tutumla değiştirmişlerdir⁴¹.

³⁸ Aydın, Mehmet, *Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri "Türkiye'ye Yönelik Katolik Misyonerliğin Dünü ve Bugünü"*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2004, s. 97.

³⁹ Aydın, Mehmet, "Batı ve Doğu Hristiyanlığına Tarihi Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XXVII, Ankara 1986, s. 126.

⁴⁰ Harman, Ömer Faruk, "Katoliklik", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. XXV, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, Ankara 2002, s. 55-56.

⁴¹ Raymond Lulle'nin temel amacı İslamiyet'e karşı Hristiyanlığı güçlendirmektir. Bunun için de çoğu seyahatlerini Müslüman ülkelere yapmıştır. Aydın, 1986, s. 99-100.

Daha sonra Katolik Misyonerliği vazifesini Cizvit tarikatı devralmıştır. Yeni kurulan bu tarikat vasıtasıyla Katolik misyonerliği gelişim göstermiştir. Bu tarikat, Katolik Kilisesi'nin günümüzdeki misyonunu oluşturan üç alanda yani sosyal adalet çalışmaları, inkültürasyon ve dinler arası diyalog faaliyetlerinde en aktif cemaat olarak dikkat çekmektedir⁴². XIII. ve XIV. yüzyıllar Katolik misyonerliğinin en aktif olduğu dönem olmuştur. Ancak tarikatın misyonerlik çalışmaları, XVI. yüzyıl boyunca Martin Luther, Calvin, Zwingli'nin başlatmış olduğu Reform hareketleri neticesinde Protestan mezhebinin ortaya çıkmasıyla sarsılmıştır. Bundan böyle misyonerlikte Protestanlar ön plana çıkmışlardır.

Katolik Misyonerliğinin Anadolu'daki teşkilatlanması ve faaliyetlerine aşağıda değinilecektir.

4.2. Ortodokslar

Yukarıda bahsi geçen tarihten itibaren Hristiyan dünyası ikiye ayrılmış ve bu dinin yayılmasında doğuda Ortodokslar batıda ise Katolikler etkili olmuşlardır. Ortodoksluğun temeli Kapadokyalı üç kilise babası tarafından atılmıştır. Bunlar IV. yüzyıl yaşayan Nysalı Gregory, Nazianlı Gregory ve St. Basil, Grek idi. Bu misyoner özellikle Aristo felsefesini Hristiyanlığa sokarak teolojik anlamda Ortodoksluğun zeminini hazırlamışlardır⁴³. Ortodoks misyonerliği Hristiyanlar arasındaki adam kapma savaşı, özellikle eski Sovyetler Birliği coğrafyasında yaşanmaktadır. Bu bölgede kilise kilise, köy köy Hristiyan mezhepleri arasında nüfuz mücadelesi yaşanmaktadır. Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra, birçok misyoner örgüt bu bölgelere akın etmiş, sadece Hristiyan olmayanlar Hristiyanlaştırmaya değil, o bölgedeki Ortodoks dünyasındaki Ortodoksları da Protestan ve Katolik yapmaya çalışmışlardır.

4.3. Protestanlar

XVIII. yüzyıla gelindiğinde Katolik misyonerlik örgütlenmelerine ilave olarak, Protestan Hristiyanlığının yarattığı enerji ile geniş çaplı Protestan misyonerlik örgütlenmeleri ortaya çıkmıştır⁴⁴. Bu teşkilatlanmanın temeli XVI. yüzyılda Martin

⁴² Mollahüseyinoğlu, Beyhan, *Türkiye'deki Ortodoks Misyonerliği*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri ABD (Dinler Tarihi), Ankara 2006, s. 25.

⁴³ Demirci, Kürşat, "Ortodoksluk", *TDK İslam Ansiklopedisi*, C. XXXIII, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul 2007, ss. 409-414.

⁴⁴ Yücel, İdris, *Anadolu'daki Amerikan Hastaneleri ve Tıbbi Misyonerlik (1880-1930)*, (Yayımlanmamış

Luther öncülüğündeki reform hareketiyle atılmıştır. Ondan sonra Ulrich Zwingli ve John Calvin gibi Hristiyan ilahiyatçılarca geliştirilen Hristiyanlığın teolojik ve ahlaki bir yorum ve buna paralel olarak ortaya çıkan kiliseler ve cemaatler topluluğu ile devam edilmiştir⁴⁵. Böylece Martin Luther'in Katolik kilisenin kurallarına karşı çıkması neticesinde Hristiyanlık dininde üçüncü mezhep olarak kabul edilen Protestanlık ortaya çıkmıştır. Zamanla bu mezhep etkinlik alanını genişleterek kısa sürede farklı ülkelere yayılmıştır. Bu süreç içerisinde giderek güçlenen Protestanlık XIX. yüzyılda zirve ulaşmış ve faaliyet sahasını genişletmiştir. Zamanla Protestanlık içinde *Evangelizm* diye bir kavram ortaya çıkmış ve bu vasıtasıyla misyonerlik faaliyetlerini başlatmışlardır. Yeni olan bu mezhebi Amerika ve onun dışında kalan kıtalara yaymak için bazı teşkilatlar kurulmuştur. Özellikle de Amerika'daki kiliseler birliği tarafından en desteklenen *The American Board of Commissioners for Foreign Missions* kendinden önce kurulanlardan daha geniş çaplı ve daha iyi organize edilmiştir. Ayrıca bu örgütler içinde en büyük, faal olandır⁴⁶.

The American Board of Commissioners for Foreign Missions misyonerlik kuruluşunun temeli 29 Haziran 1810 yılında Boston'da atılarak, 2 Eylül 1810 yılında teşkilata bağlı misyonerler ilk toplantılarını yapmışlardır⁴⁷. Ancak örgütün tam olarak faaliyete geçmesi 1812 yılında olmuştur⁴⁸. Bu teşkilata bağlı ilk misyoner grup Ocak 1812 yılında Hindistan üzerine görevlendirilmişlerdir. 19 Şubat 1812 yılında ise Board misyonerlerinden Messrs. Judson ve Newell, Salem'den yola çıkmışlardır⁴⁹. 24 Şubat'ta Messrs. Judson ve arkadaşları Hindistan'a girmişlerdir. Gayeleri Tanrı'nın mekânında ayrık olan kiliseler ile buluşmak veya birleşmektir. Bunun için de ana merkezden Misyonerlerin çalışmalarına destek olmak amacıyla kurmuş oldukları istasyonlara

Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi ABD, Ankara 2011, s. 14.

⁴⁵ Waardenburg, Jacques, "Protestanlık", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. XXXVI, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul 2007, s. 351-354.

⁴⁶ Bu organizasyon dışında da aynı gayeyle kurulan ve bu doğrultuda faaliyet gösteren Anglican Evangelical Church Missionary Society (1799), British and Foreign Bible Society (1804) gibi farklı oluşumlar da faaliyet göstermiştir. Ancak en aktif olanı bu olmuştur.

⁴⁷ *The Missionary Herald at Home and Abroad*, Vol. LXXIII, January 1877, No; I, p. 2.

⁴⁸ Prudential Committee, *Handbook for missions and missionaries of the American Board of Commissioners for Foreign Missions*, Boston, 1928, p. 7.

⁴⁹ *The Missionary Herald ...*, 1877. No; I, p. 2.

milyonlarca dolar yardım aktarılmıştır⁵⁰. Netice olarak misyonerlik faaliyetlerinin temeli sayılabilecek Havariler dışındaki tüm misyoner teşkilatlanmalar dini yaymanın yanı sıra siyasi ve ekonomik çaba içerisinde olmuşlardır. Bunu yaparken genellikle açmış oldukları hastane, eğitimhane ve yetimhane gibi kurumlar üzerinden faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Kimi zaman bu kurumlar vasıtasıyla bazı milletleri bağımsızlık yönünde kışkırtma propagandasında bulunmuşlardır.

Bu teşkilata bağlı misyonerlere göre Tanrı en büyük önemi Amerika'ya vermiş o nedenle de kendileri de daha çok bu sahada çalışma yürütmüşlerdir. Bundan dolayı başta Amerika olmak üzere İngiltere, Almanya, Fransa, Belçika ve diğer birçok Batı-Avrupa ülkesinde misyonerlik çalışmaları için merkezler açılmıştır. Buralarda yürütülecek faaliyetler için özel enstitüler kurulmuştur. Bu kurumlarda günün şartlarına uygun bilgili, çağdaş ve her yönden donanımlı misyonerler yetiştirilmiştir⁵¹. Bu misyonerler vasıtasıyla Protestanlık Hindistan, Çin, Afrika, Orta Doğu, Yakın Doğu, Rusya gibi uzak ülkelere yayılmıştır. Bu bölgelere gelen misyonerler özellikle de Müslümanlar arasında çalışmalarını yoğunlaştırmışlardır. Ancak Müslümanlar tarafından sert bir şekilde karşılanmışlardır. Bunun üzerine diğer halk, din ve inançlar üzerine yoğunlaşmışlardır. XVIII. Yüzyıldan itibaren kurulan bazı misyoner örgütler şunlardır;

1701 yılında Londra'da; İncili Yayma Derneği

1732 yılında Almanya'da Moravyalı Kardeşler Misyonları

1792 yılında Londra'da; Vaftizci Misyonlar Derneği

1810 yılında Amerika'da Boston'da; Amerikan Misyon Dostları Konseyi

1814 yında Boston'da; Vaftizci Misyoner Birliği

1823 yılında Berlin'de; İncili Yayma Misyonları Derneği

1824 yılında Fransa'da; İncil Misyonları Derneği

1837 yılında New York'ta; Presbiteryan Kilisesi Dış Misyonları gibi örgütler kurulmuştur⁵².

⁵⁰ Twelfth Annual Report of the American Tract Society, Twelfth Annual Report of the American Tract Society, Presented at New-York, May 1837, Showing the Three Prominent Objects Now Before the Society; and Foreign Distribution (Classic Reprint), The Society's House, New York 2018.

⁵¹ Prudential Committee, Handbook for missions and missionaries of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Boston 1928, pp. 12-13.

⁵² Kılıç, Remzi, "Misyonerlik ve Türkiye'ye Yönelik Misyoner Faaliyetleri", *TÜBAR*, XIX, Bahar-2006, ss. 327-342.

BİRİNCİ BÖLÜM

MİSYONERLERİN ANADOLU VE BÖLGEYE GELİŞİ

1. Misyonerlerin Anadolu'ya Gelişi

Yukarıda bahsedilen Misyonerlik faaliyetlerinin tarihi oldukça eskiye dayanmaktadır. Ancak Anadolu toprakları IV. yüzyıldan itibaren Hristiyanlığın merkezi olmuş ve Hristiyanlığın kutsal mekânlarından biri olarak kabul edilmiştir. Anadolu topraklarına gelen ilk Hristiyan havariler Petrus ve Pavlus'tur⁵³. Onlardan sonra özellikle de Haçlı Savaşları'ndan itibaren Anadolu'da değişik mezhep, devlet ve teşkilatlara mensup Hristiyan misyoner grupları yoğun bir şekilde faaliyet göstermişlerdir⁵⁴. Bu nedenle Anadolu'nun birçok bölgesi Hristiyan misyonerlerin hedefi haline gelmiştir. Fakat ilk misyonerlerin faaliyeti daha sonra gelenler kadar sistematik ve kışkırtıcı olmamışlardır. XVI. yüzyıldan itibaren misyoner faaliyetler sistematik bir hal almıştır. Bu faaliyetlerin en tehlikelisi Osmanlı Devleti'nin Anadolu'ya hâkimiyetinden sonra ve zayıflamasına paralel olarak Osmanlı topraklarına gelen Amerikan Board misyonerlerinin faaliyetleriydi. Bu örgüte bağlı Misyonerler Anadolu coğrafyasına ilk kez 1820'de gelmişlerdir⁵⁵. Örgütün Anadolu'daki asıl gayesi Hristiyanlığı yaymaktan ziyade Ermeniler (Gregoryanlar), Ortodokslar ve Süryaniler gibi farklı Hristiyan grupların haklarını bahane ederek Osmanlı'nın iç işlerine karışmaktır. Anadolu'da Hristiyanlığın farklı mezheplerine mensup faaliyet gösteren misyoner gruplar sırasıyla aşağıya ele alınmıştır.

1.1. Katolikler

Anadolu'da Katolik Misyonerliği Osmanlı ve Fransa arasında başlayan dostluk ilişkileri ile yakından ilgilidir. İlk olarak 1500 yılında Osmanlı ve Fransa arasında başlayan dostluk neticesinde ve 1574 yılında Galata'daki Katoliklerin sayısının azalması üzerine örgüt Osmanlı yetkililerinden okul açmak için müsaade istenmiştir. Bunun üzerine Katolik mezhebine bağlı olan Cizvitlerin faaliyetlerine müsaade edilmesiyle

⁵³ Cilacı, A.g.m, s. 513-516.

⁵⁴ Açıkses, Erdal, *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003, s. 1.

⁵⁵ The Role of the American Board ..., 1984, p. XV.

bağlantılı olarak Misyonerlik çalışmaları başlamıştır⁵⁶. 1583 yılında İstanbul'a ilk Cizvit misyonerleri olan papaz ve öğrenciler gelerek burada bir Cizvit evi kurmuşlardır⁵⁷. Böylece Anadolu topraklarında ilk Katolik faaliyeti başlamıştır. Daha sonraki yıllarda Anadolu'nun birçok bölgesine misyoner teşkilatları kurulmuştur. Bu örgütler dini olarak Katolikliğe hizmet etmiş olsalar da siyasi olarak Fransa'nın amaçları doğrultusunda hareket etmiş, Fransa'ya bağlılıklarını sürdürmüşlerdir. Cizvitler'in görünürdeki amacı Osmanlı Devleti'ndeki Katolıklara dini liderlik ederek hem ibadetlerin yapılmasını hem de dini eğitimlerin verilmesi sağlamak idi ise de esas gayeleri doğu ve batı kiliselerini Katolik Roma Kilisesi'nin çatısı altında birleştirerek kutsal yerleri ele geçirmek, daima akıllarında olan Haçlı düşüncesini gerçekleştirmektir⁵⁸.

Katolik misyonerler ilk olarak İstanbul'a gelmiş daha sonra Anadolu'nun farklı noktalarında özellikle de İzmir, Halep, Suriye, Filistin, Mısır, Irak, Kıbrıs'ta açmış oldukları okul, hastane, yetimhane ve ev adı altında kiliseler vasıtasıyla gayelerini gerçekleştirmişlerdir. Kiliselerin ev adı altında açılmasının temel sebebi Osmanlı Devleti'nde eski kiliseler dışında yenilerinin açılmasına izin verilmemesidir. Ancak Misyonerlik çalışmaları, başlangıçtan yaklaşık 20 yıl sonra Fransa'da yaşanan iç sorunlar ve rejim değişikliği nedeniyle geçici olarak kesintiye uğramıştır. Ancak IV. Henri'nin başa geçmesiyle misyonerleri çalışmaları kaldığı yerden devam etmiştir. Katolik misyonerler Osmanlı topraklarındaki çalışmaları 17. ve 18. Yüzyıllara gelindiğinde yaşanan bazı problemler neticesinde eski gücünü kaybetmiştir. Katolik misyonerleri Anadolu topraklarında yapmış oldukları tüm çalışmaları neticesinde Süryani Kadim ve Nasturi gruplar içinden, Keldani adını alan bir grup Katolikleşmiştir.

19. Yüzyıla gelindiğinde ise Osmanlı Devleti'nin zayıflamasını fırsat bilerek gayrimüslimler için ayrıcalık haklarını genişletilmesini sağlamış ve bunu fırsat bilerek Katolik misyonerleri çalışmalarına hız kazandırarak doğu bölgelerde Hristiyanlaşma sayısı artmasına neden olmuşlardır. Bu faaliyetleri sonucunda Osmanlı Devleti'nin parçalanma süreci hızlanmıştır. Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kurulmasıyla tüm

⁵⁶ Canyaş, Hüseyin, F. Orkunt Canyaş, "Osmanlı'dan Günümüze Misyonerlerin Kültürel Alandaki Faaliyetleri", *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 2012\ 3 (1), ss. 55-75.

⁵⁷ Birsell, Haktan, "Fransız Misyonerler Tarafından İstanbul ve Levant Misyonunun Oluşturulması (Papaz J. Baptist Piolet'in Mektubu)", *Turkish Studies*, Volume 9/4 Spring 2014, pp. 207-223.

⁵⁸ Gözübüyük, Sevil, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Cizvit Tarikatının Yayılmasında Fransız Elçilerin Rolü", *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)*, 2018\ 5(12), ss. 635-654.

vatandaşların eşit statüde kabul edilmesi misyonerlik çalışmalarını güç kaybına uğratmış ve çalışmalar farklı boyutlara taşınmıştır.

1.2. Ortodokslar

İstanbul'un Türk hâkimiyeti altına girmesinden sonra Ortodoks mezhebinde yeni merkezin nerede olacağı konusunda bir tartışma çıkmıştır⁵⁹. Bunun için geçici olarak Moskova seçilmiş ve daha sonra da merkez haline getirilmiştir. 1589'da Moskova Kilisesi patriklik düzeyine çıkarılması patrikliğin zamanla güç kazanmaya ve Ortodoks Hristiyanlar arasında önemli bir konuma yükselmesini sağlamıştır. Ancak diğer misyoner grupların çalışmalarından ötürü ciddi işler yapmaya imkân bulamamıştır⁶⁰. Osmanlı Devleti'ndeki Ortodoks faaliyetler, önemli bir merkez olan Fener Patrikhanesi'nin 1453'ten sonra padişah Fatih Sultan Mehmet tarafından Rum-Ortodoks cemaati teşkilatlandırılıp, başlarına patrik seçtirilerek "milletbaşı" statüsüyle patriğe hem ruhani hem de sosyal alanda yetkiler vermesiyle başlamıştır⁶¹. Bu durum Tanzimat döneminde gayrimüslim cemaatler ile ilgili yeni düzenlemelerin yapılmasına kadar devam etmiştir. Daha sonra Osmanlı Devleti'nin zayıflamasına paralel olarak, devletin patrikliğe vermiş olduğu hak ve yetkiler belli olmasına rağmen, patrikhane bazı siyasi olaylara dâhil olmuştur. Hatta 22 Nisan 1821 yılında *Fener Rum Patrik V. Gregorious*, Yunan isyanında isyancılara destek vermesi hasebiyle idam edilmiştir. Sonraki yıllarda patrikhane Osmanlı'nın içinde bulunduğu kötü gidişattan istifade ederek ayrılıkçı faaliyetlerde bulunmuştur. Bu durum Cumhuriyet'in kurulmasına dek devam etmiş netice olarak Lozan Antlaşmasından sonra faaliyetleri sınırlandırılarak tüm yetkileri devlet kontrolü altına alınmıştır. Buna rağmen Türkiye Cumhuriyeti Devleti tarafından Anadolu'da Ortodoks misyonerliğinin yapılmaması için alınan tüm önlemlere ve verilen çabaya rağmen hâlâ Karadeniz bölgesinde *Pontusçuluk* adı altında misyonerlik faaliyetleri devam etmektedir.

1.3. Protestanlar

Müslüman ülkelere yönelik Protestan misyonerlik faaliyetleri XVIII. yüzyılda başlamış ve artarak devam etmiştir. XIX. yüzyıla gelindiğinde Hristiyan olmayan

⁵⁹ Eroğlu, Ahmet Hikmet, Türkiye'de *Misyonerlik Faaliyetleri "Türkiye'de Ortodoks Misyonerliği"*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2004, s. 137.

⁶⁰ Mollahüseyinoğlu, A.g.t, s. 41.

⁶¹ Eroğlu, 2004, s. 139.

toplumlara Hristiyanlığı yaymak amacıyla başta Amerika, İngiltere ve Hollanda gibi Protestan nüfusun yoğun olduğu ülkelerin misyonerlere destek vermesiyle çok sayıda misyon merkezleri kurulmuştur⁶². Daha sonraki yıllarda başta Beyrut, Mısır⁶³, Yunanistan, Çin, Hindistan, Japonya gibi ülkelere misyonerlik faaliyetlerini yürütmek için birçok misyoner görevlendirilmiştir. Bu çalışmaları güçlendirmek için birçok kolej açılmıştır. Bunlardan ilki Amerika'daki Massachusetts Eyaleti'nde kadınlar için kurulan *Mount Holyoke College*, Hindistan Madurai'de kurulan *American College*, Yunanistan'da Ermeni ve diğer sığınmacılar için kurulan *American Farm School*, Beyrut'ta kurulan ve Orta Doğu'daki ilk kolej olan *American University*, Japonya'da kurulan ve Japonya'daki ilk karma eğitim kuruluşu olarak *Doshisha University*'dir. Protestan Misyonerleri kurmuş oldukları bu eğitim kurumları vasıtasıyla faaliyetlerini daha da güçlendirmişlerdir⁶⁴.

Tüm bu çalışmalardan sonra örgütlerine bağlı Protestan misyonerleri Anadolu topraklarına yönelmeye başlamışlardır. Misyonerlerin en büyük gayeleri faaliyetlerini Uzakdoğu'ya kadar genişletmek için Anadolu'yu Asya'nın anahtarı olarak kullanmaktır. Diğer gayeleri Şark Meselesi olarak bilinen tarihi idealin gerçekleştirilmek istenmesi, Osmanlı coğrafyasının jeopolitik ve jeostratejik önemi, Osmanlı topraklarının sahip olduğu ekonomik zenginlik, Hristiyan dünyası için kutsal olan bazı yerlerin Osmanlı topraklarında bulunmasından faydalanmaktır. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin demografik yapısının zengin olması gibi faktörler etkili olmuştur. Çünkü Osmanlı Devlet yönetimi altında Müslüman ahali dışında Rum, Ermeni, Süryani, Yahudi, Marunî ve Dürzî etnik kimliklerine mensup grupların yaşaması Avrupalı devletlerin, onların en ufak probleminde bir bahaneyle Osmanlı'nın iç işlerine müdahalesini kolaylaştırmıştır. Ancak XVII. yüzyılın ilk yarısında Anadolu topraklarına gelen Protestan Misyonerleri hedefinde ayrılıkçı bir politika olmamıştır. Asıl örgütlü Protestan misyonerlerinin gelişi XVIII. yüzyılda olmuştur⁶⁵. *Brethren's Society for the Furtherance of the Gospel Among the*

⁶² Malkoç, Mustafa Numan, *Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri "Türkiye'de Protestan Misyonerliği"*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2004, s. 161.

⁶³ Misyonerlerin nezdinde Mısır II. yüzyıldan beri Müslümanlar tarafından fethedilmiş ve oradaki kilise o zamandan beri kapalı tutulmuştur. Bu nedenle yapacakları çalışmalarla oradaki kiliseyi ortak inanç yeri yapmaktır. Watson, Andrew, *The American Mission in Egypt (1854 to 1896)*, Pittsburgh, Pa: United Presbyterian Board of Publication, 1898. p. 14.

⁶⁴ The Role of the American Board ..., 1984, p. 50-51.

⁶⁵ Cevizliler, Erkan, "XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devletindeki İngiliz Okulları Üzerine Bir İnceleme", *Tarihin Peşinde-Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12, 2014, ss. 119-155.

Heathen teşkilatının Protestan misyonerleri, 1740'ta İstanbul'da faaliyet göstermişlerdir. Fakat önemli bir etkileri olmamıştır. Misyonerler XIX. yüzyıldaki Osmanlı Devleti ve Amerika'nın yakınlaşması neticesinde ortaya çıkan olumlu politik ilişkiler sonucu olarak Amerikan misyonerleri Anadolu topraklarını kendilerine hedef olarak seçmişlerdir⁶⁶. Ancak Board teşkilatı tarafından daha geniş coğrafyalarda faaliyet göstermek, en ücra yerlere ulaşabilmek, gelecek için daha verimli ve uzun ömürlü olmak amacıyla bazı taksimatlar yapılmıştır. Bunun için Küçük Asya, Ermenistan, Kürdistan, Suriye ve Mezopotamya diye beş saha belirlenmiştir. Bu bölümler içinde en aktif çalışmak istedikleri yer Ermenistan diye adlandırdıkları saha olmuştur. Bunun nedeni Amerikan misyonerlerinin Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu olumsuz durumu kendi lehlerine çevirmek istemeleridir. Özellikle Ermenilerin devletle olan sıkıntılarını bahane ederek faaliyetlerini daha çok Ermeniler üzerine yoğunlaştırmışlardır.

Tablo 1. 1. Amerikan Board teşkilatı tarafından Anadolu coğrafyasında çalışmalarına başlamadan önce detaylı bir nüfus istatistiği çalışması.

The following is a statistical table of the population :

	<i>Population.</i>
Asia Minor	9,500,000
Armenia and Kurdistan (vilayets Mamuret el Aziz, Erzerum, Van, Bitlis and Diarbekr)	2,500,000
Syria (vilayets Beirut and Syria, mutessarifika, Lebanon and Jerusalem and the Janak Haleb)	2,500,000
Mesopotamia (vilayets Mosul, Bagdad and Basra and the districts of Urfa and Sor)	1,200,000
Arabia (vilayets Hijaz, Asir, Hodeida, Sana and Tais and the Nejd)	1,200,000
Total population of Turkey in Asia	16,900,000

Tabloda Board misyonerleri tarafından Elazığ, Erzurum, Van, Bitlis ve Diyarbakır nüfusu 9,5 milyon olarak verilmiştir. Bu şehirleri de Ermeni ve Kürdistan bölgesi olarak değerlendirmişlerdir. Urfa, Musul, Bağdat ve Basra'nın nüfusu 1,2 milyon olarak verilerek Mezopotamya toprakları dâhilinde değerlendirilmiştir. Türkiye ve Asya'nın nüfusu toplamda 16,9 milyon olarak verilmiştir.

Osmanlı coğrafyasında en büyük Protestan misyonerlik faaliyeti gösteren bir İngiliz kuruluşu olan Church Missionary Society (CMS) tarafından 1800 yılından itibaren

⁶⁶ Grabill, Joseph L., *Protestant Diplomacy and the Near East (Missionary Influence on American Policy, 1810-1927)*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1971, p. 4.

başlatılmıştır⁶⁷. Yakındoğu'ya ilk olarak 1810 yılında Henry Martyn adında bir misyoner gelmiştir⁶⁸. Onun ölümünden on yıl sonra 1804 yılında kurulmuş olan British and Foreign Bible Society'e mensup genç ve kabiliyetli iki Amerikan Protestan misyoneri Pliny Fiks ve Levi Parsons 1819 yılında Osmanlı topraklarına gönderilmişlerdir⁶⁹. Bu misyonere bir fetih savaşçı olarak bakılmıştır⁷⁰. Pliny Fiks ve Levi Parsons ilk olarak Müslümanlar, Yunanlılar, Yahudiler, Nasturiler, Ermeniler, Suriyeliler ve diğer Hristiyan gruplar arasına İncil'e ve Hristiyanlığa hizmet edebilmek için gitmişlerdir⁷¹.

Bu iki misyonerin *The Land of our Father's* ⁷² yani atalarının toprağı olarak gördükleri Anadolu'ya yapmış oldukları keşif gezilerindeki asıl amacı bölge bölge analiz yapıp, buralar hakkında kaba bir rapor hazırlamaktı. Onlardan sonra ise *American Board of Commissioners for Foreign Missions*'a (Amerikan Yabancı Misyonerler Teşkilatı) bağlı olan Dr. Samuel Spring, Mr. Jeremiah Evarts, Samuel Worscester ve Andover kolejinde okuyan beş kişi Prof. Moses Stuart'ın evinde toplanarak hangi bölgelere misyoner gönderileceğı, bu faaliyetleriyle başta Amerikan halkına ve diğer milletlere nasıl hizmet edileceğı gibi konular hakkında görüşmüşlerdir. Toplantıda Amerikan Board Teşkilatı'nın ideolojilerini, Amerikan kültürünü, Hristiyanlığın yayılmasını ve teşkilatın ahlak anlayışını Uluslararası arenada benimsetmek şeklinde kararlar alınmıştır⁷³.

Amerikan Board Örgütü tarafından görevlendirilenler genellikle erkek misyoner ve eşleri olup, bunlar dışında da bekâr erkek ve kadın doktorlar ve diğer tıbbi elemanlar da faaliyet alanına dâhil edilmişlerdir. Ayrıca örgüt tarafından atanan veya görevlendirilmiş yerli papaz ve vaizler, öğretmenler ve yardımcıları da bulunmaktadır⁷⁴. Board teşkilatı tarafında görevlendirilen misyonerlerin faaliyet gösterecekleri istasyonlar belirlenmiş, bu maksatla Messrs Fisk ve Parson ilk kez 1820 yılında Mısır, Asya, Filistin, Suriye, İzmir

⁶⁷ Bolat, Bengül, Ayaz, Ratip, "İngiliz Misyonerlik Faaliyetlerinin Osmanlı Devleti'nin Yıkılış Sürecine Etkileri", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 61, 2017, ss. 1-45.

⁶⁸ Grabill, A.g.e, p. 4.

⁶⁹ The Role of the American Board ..., 1984, p. 15.

⁷⁰ Kocabaşoğlu, Uygur, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika*, İmge Kitabevi Yayınları, İstanbul 1989, s. 15.

⁷¹ Grabill, A.g.e, p. 6.

⁷² Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Presented at the Forty-Sixth Annual Meeting Held in Utica, New-York, Press of T. R. Marvin, Vol. XLVI-XLVIII, September 11-14, Boston 1855-1857, p. 11.

⁷³ İnce Erdoğan, Dilşen, "Türk- Ermeni İlişkileri Açısından Amerikan Misyoner Faaliyetlerinin Kısa Bir Değerlendirmesi", *Türk Silahlı Kuvvetleri Dergisi*, 387, Ocak-2006, ss. 44-55.

⁷⁴ Alan, Gülbadi, "Amerikan Board Örgütü'nün Ortadoğu Bölgesindeki Teşkilatlanmasında Asur Misyonu'nun Önemi (1851-1860)", *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi (SBAD)*, XIV/ I, 2019, ss. 1749.

oradan da Kapadokya olacak şekilde doğuya doğru bir geziye çıkmışlardır⁷⁵. İlk olarak hedeflerinde Müslümanlar ve Yahudiler olmuş olsa da bu her iki grubun gerek dinleri gerek kültürlerine bağlılıklarından ötürü misyonerler başarılı olamamış ve başka arayışlara girmişlerdir⁷⁶. Daha sonra İstanbul'da bulunan Rumlar arasında misyonerlik çalışmalarını sürdürmüş, kısmen de olsa Türkçe konuşan Karaman Rumlarını⁷⁷ yanlarına çekmişlerdir⁷⁸. Ancak Rumların kimliklerine bağlılıklarından ötürü onlar üzerinden de ciddi bir başarı elde edememişlerdir. 1822 yılında Parson'un ve 1825 yılında Beyrut'ta Arapça-İngilizce sözlük hazırlayan Messrs Fisk ölümü üzerine misyonerlik çalışmalarının aksamaması için Board teşkilatına bağlı misyonerler 1829 yılında Malta adasında bir toplantı düzenleme gereği duymuşlardır.

Toplantıda faaliyetlerin Ermeni ve Kürtler üzerinde yoğunlaştırması, Ermenilere yönelik bir istasyon kurulması ve Mezopotamya'yı bölümlere ayırma kararı alınmıştır⁷⁹. Bunun üzerine Protestanlığı yaymak için beş büyük grup (Küçük Asya, Ermeni ile Kürdistan, Suriye, Mezopotamya ve Arabistan) olarak yayılmışlardır⁸⁰. Ayrıca toplantıda Dr. Eli Smith ve Henry Gray Otis Dwight'ın Doğu Anadolu'da yaşayan Türk, Kürt ve Ermeniler⁸¹ üzerinde araştırma yapmak üzere görevlendirilmesi kararı da alınmıştır⁸². Board teşkilatı bu coğrafyalara yönelmesinin diğer nedenlerinden biri de "buralardaki topluluklar sahipsiz bırakılmışlardır bu nedenle onları yönlendiren ve onlara yol gösteren birilerine ihtiyaçları vardı." düşüncesidir ki bu görevin de kendilerine düştüğü

⁷⁵ Smith, Eli, *Researches Of The Rev. E. Smith And Rev. H.G.O. Dwight In Armenia: Including A Journey Through Asia Minor, And Into Georgia And Persia, With A Visit ... Christians Of Oormiah And Salmas*, Volume 2, Published by Crocker and Brewster, Boston 1833, p. 3; Dogan, Mehmet Ali, *American Board Of Commissioners For Foreign Missions (Abcfm) And "Nominal Christians": Elias Riggs (181And American Missionary Activities In The Ottoman Empire, Doctor of Philosophy, in Middle East Studies/History*, Department of Languages and Literature The University of Utah, Utah 2013, p. 35.

⁷⁶ Messrs Fisk ve Parson Osmanlı Devleti'nde misyonerlik faaliyeti sürmek için görevlendirilen ilk Amrikan Protestan misyonerleridir. Bkz. Kennedy, W. Judd, *American Missionaries in Turkey & Northern Syria and the Development of Central Turkey and Aleppo Colleges, 1874-1967, thesis*, College of William and Mary, Virginia 2008, p. 11.

⁷⁷ Karamanlı Rumlar, Orta Anadolu'da, Karaman, Konya, Mersin, Silifke, Niğde, Nevşehir, Kayseri, Yozgat ve Ankara civarında yaşarlardı. Ayrıca zaman içerisinde ticaret ve benzeri sebeplerle Trabzon, İzmir ve İstanbul gibi Osmanlı şehirlerine yerleşenler de olmuştur. <http://www.ekrembugraekinci.com/article/?ID=764> (E.T: 13.01.2021)

⁷⁸ Malkoç, A.g.e, s. 165.

⁷⁹ Smith, Eli, A.g.e, 1833, p. 9.

⁸⁰ Richter, A.g.e, p. 105-106.

⁸¹ Henry Gray Dwight Mezopotamya'ya yapmış olduğu seyahatlerini anılarını rapor etmiş özellikle de Kürtler ve Müslümanlık hakkında ayrıntılı bilgi vermiştir. Bkz. Otis Dwight, Henry, *A Muslim Sir Galahad: A present Day Story of İslam in Turkey*, Fleming H. Revell Company, London and Edinburg 1913.

⁸² Bozan, Oktay, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Mardin'de Amerikan Misyonerlerinin Faaliyetleri", *eŞarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, XII, Kasım 2014, ss. 21-48.

fikrindedirler⁸³. Böylece bu halklar Board misyonerlerinin yardım ve rehberliğinde geleceğe daha sağlam adım atacaklardı. Board misyonerleri ziyaret etmiş oldukların tüm coğrafyalarda bu gaye ile hareket etmişlerdir⁸⁴. Daha sonra Amerikan Board teşkilatına mensup misyoner Harrison Gray Otis Dwight, William ve Dr. Gottlieb Schauffler Ermeniler arasında çalışmalar başlatmak için görevlendirilmişlerdir. William Goodbel 9 Haziran 1831 yılında İstanbul'a gelmiştir. 1832 yılında kendi gibi Amerikan Board teşkilatına bağlı H.G.O. Dwight ve William Gottlieb Schauffler gibi misyonerle İstanbul'da birleşmiştir⁸⁵.

Board misyonerleri Antep, Diyarbakir, Bursa, Kayseri, Erzurum, Harput, Maraş, Sivas, Tokat ve Trabzon gibi yerlerde Ermeni Kiliselerini reforme etmeye çalışmışlardır⁸⁶. Yapmış oldukları faaliyetler neticesinde günümüzde "Ermeni Meselesi" diye adlandırılan sorunu ortaya çıkması için uzun yıllar mücadeleye etmişlerdir. Bu nedenle de ilk olarak Osmanlı Devleti'nde daha sonra da Türkiye Cumhuriyeti'ne kadar devam eden Ermeni Meselesi'ni aleyhte kullanacak kadronun ilk tohumları atılmıştır. Böylece bu çabalarının meyvesini alarak, Amerika'ya hayran bir Ermeni toplumu yaratmışlardır⁸⁷.

Bu misyonerler gitmiş oldukları bölgelerde ilk olarak oranın yerel dillerini öğrenmiş ve İncil'i çoğaltarak dağıtmışlardır. Özellikle Osmanlı Türkçesini ve modern Ermeniceyi daha sonra da Kürtçeyi öğrenerek daha aktif çalışmışlardır. Bunun yanında gittikleri yerlere kök salabilmek ve Protestanlığı daha rahat yaymak için zamanla kendilerine ait Protestan kiliselerini de organize edip, daha sistematik çalışmaya başlamışlardır. Çünkü gittikleri yerde kalıcı olmak, daha uzun vadede tutunabilmek için bunu yapmaları gerekmektedir. Protestan misyonerleri için gittikleri yerlerde kilise organize ermelerindeki amaçlardan biri de bu bölgelerde bulunan Roma kiliselerinin işlevini yitirdiği düşüncesi idi. Tüm bu amaçları gerçekleştirmek için Amerikan Board teşkilatına bağlı misyonerler 1860 yılında Harput'ta bir toplantı düzenlemişlerdir. Burada Osmanlı Devleti'nde daha aktif ve kalıcı olmak adına daha önce yapılan taksimatlar

⁸³ Board Teşkilatı tarafından bu halklar koyun, kendilerini de onları yönlendiren ve sahip çıkan bir çoban olarak görülmüştür.

⁸⁴ Tracy, Charles C., *Development Of The American Board's Work In Asiatic Turkey With Appendix Containing Record Of Important Events And Prominent Persons*, The Board congregational House, Boston 1904, p. 3-4.

⁸⁵ Richter, A.g.e, p. 107.

⁸⁶ Güngör, A.g.e, s. 19.

⁸⁷ Açıkses, A.g.e, s. 41-50.

üzerinde bazı değişiklikler yapılmıştır. Böylece Balkanlar, Anadolu ve Mezopotamya bölgelerinde bulunan teşkilatlanmalarını yeniden düzenlemişlerdir. Buralardaki misyonerlik çalışmalarını dört misyon bölgesi etrafında şekillendirmiştir. Bu bölgeler: Suriye-Filistin Misyonu, Batı Türkiye Misyonu, Doğu Türkiye Misyonu ve Merkezi Türkiye Misyonlarıdır⁸⁸. Böylece misyonerlik çalışmalar sağlam bir temel üzerinden yürütülmeye başlanmıştır. Board misyonerlerinin ifadesiyle çorak ve verimsiz olan Yakın Doğu coğrafyasını tekrar canlandırmak için var güçleri ile çalışmalara başlanmıştır. Ayrıca bu topraklarda yaşayan eski Hristiyan topluluklarını da dini yönden zenginleştirmek ve Protestanlığı daha da yaygınlaştırmak için sağlam bir zemin hazırlanmıştır. Bu vesile ile Protestanlık bu halklar arasında gittikçe gelişip, toplulukların entelektüelleşme ve restorasyonuna yardımcı olmuştur. Bunun yanında Hristiyan olmayan topluluklar arasında da geliştirilmiş, onların geleceği için her anlamda yol gösterici olmuştur. Board Misyonerleri bu gruplar arsında faaliyet gösterirken Hristiyanlığın katı kurallarını onlar için daha gevşetme ihtiyacı hissetmişlerdir. Böylece bu topluluklar arasında daha rahat ve kademe kademe ilerlemişlerdir. Board misyonerlerine göre tüm bu görevler için Tanrı Amerika'yı beklemiş ve bu önemli vazifeyi onlara layık görmüştür.

2. Misyonerlerin Bölgeye ve Diyarbakır'a Gelişi

Diyarbakır'ın Board teşkilatına bağlı misyonerlerin Anadolu'da coğrafyasında çalışmaların için hedef seçilmesinin birçok nedeni bulunmaktadır. Bu sebeplerin iyi anlaşılabilmesi için Diyarbakır'ın tarih içerisindeki sınırları hakkında kısa bilgiler vermek gerekir. Diyarbakır, bugünkü il sınırlarından daha geniş bir coğrafyaya sahip olması sebebiyle bünyesinde farklı dini ve etnik grupları bir arada barındırmıştır.

Diyarbakır ve çevresinde etnik olarak, Türk, Kürt, Arap, Süryani, Ermeni, Yezidi, Rum ve Nesturiler bulunurken; dini olarak da Müslüman, Hristiyan ve Yahudiler yaşamaktaydı. Diyarbakır bu özelliğinden dolayı birçok misyoner grup için bir avantaj olarak görülmüştür. Böylece Misyonerlerin faaliyet sahası açısından da önemli yer haline gelmiştir. Bunların yanı sıra İncil'de geçen “Tanrı, Aden bahçesini yarattı, Adem'i buraya koydu. Buradan bir ırmak doğmuş dört kola ayrılmıştır. Bunlardan üçüncüsü Dicle ve dördüncüsü Fırat'tır” (Yaratılış 2:8-14). Cennet (Aden-Eden) bahçesinin de bu nehirler

⁸⁸ Alan, “A.g.m.”, 2019, ss. 17-49.

arasında bulunduğu ifadelerine paralel olarak Hristiyan misyonerler gruplarının Diyarbakır'a yönelmelerindeki dini sebeplerden biri olmuştur. Bu nedendir ki Diyarbakır 1600 yılından 1916'a kadar misyoner örgütlerin hedef noktalarından biri olmuş, yıllarca burada kurmuş oldukları dini, eğitim, sağlık ve sosyal kurumlar vasıtasıyla yoğun bir misyonerlik faaliyeti yürütmüşlerdir.

2.1. Diyarbakır'da İlk Misyonerler

Diyarbakır ve çevresindeki Katolik Misyonerliği XVI. yüzyılda Fransızlara verilen kapitülasyonlarla paralel olarak Türkiye Katolik Kilisesi'ne mensup Fransisken, Cizvit ve Dominiken misyonerlerinin XVII. yüzyılın başlarından itibaren bölgeye gelmesiyle başlamıştır. 1667 yılında Fransisken tarikatına bağlı başrahiplik atanan Peder Jean Baptiste de St. Aignan tarafından Diyarbakır'da bir misyon şubesi kurmuştur. 1670 yılında ise Baptiste'nin yerine P. Joseph de Reuilly atanmış ve buradaki çalışmalar tam olarak başlatılmıştır⁸⁹. Şehirde yaşayan Süryaniler, Nesturiler ve Ermeniler Katolik misyonerlerin hedefinde olmuştur. Misyonerlerin çalışmaları özellikle Süryanilerin ikiye bölünmesine neden olmuştur⁹⁰. Fransisken misyonerlerden sonra 1856 yılında bölgeye Dominiken misyonerleri gelmişlerdir. Bu misyonerler açmış oldukları eğitim kurumunda dini eğitimin yanı sıra dil eğitimi de verilmişlerdir. Daha sonra Fransisken ve Kapusen misyonerleri Diyarbakır'da *Peres Capucins* ve *Soeurs Franciscaines* adlarında Erkek ve kız çocukları için iki okul açmışlardır⁹¹.

2.2. 1850'den Önce Amerikan Board Teşkilatı Misyonerlerinin Bölgeye ve Diyarbakır'a Yerleşme Çabaları

Amerikan Board teşkilatı, Osmanlı Devleti'nde yürütmüş oldukları faaliyetlerinin kapsamını genişletmek ve faaliyetleri daha etkin kılabilmek için 1828 yılında Malta'da bir toplantı düzenlemişlerdir. Burada alınan karar neticesinde önemli noktalara kurulacak yeni istasyonların yeri ve nasıl bir yöntem izleneceği ve bu merkezleri araştırmak üzere misyonerler görevlendirilmiştir. Alınan bu kararlarda teşkilatın bu yerler için birçok amacı vardı. Bunlar; Nasturilerin bağımsız olarak yaşamış oldukları dağlar (*Independet*

⁸⁹ Bozan, Oktay, "Osmanlı Döneminde Amerikan Misyonerlerinin Diyarbakır Vilayeti'ne Gelişi ve Faaliyetleri", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13, 2015, ss. 333-361.

⁹⁰ Çatalbaş, Resul, "Diyarbakır'da Misyonerlik Faaliyetlerinin Tarihi", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 29, 2013, ss. 109-132.

⁹¹ Korkusuz, M. Şefik, *Seyahatnamelerde Diyarbakır*, Kent Yayınları, İstanbul 2003, s. 126- 127.

Mountain Nestorians) arasındaki boşluktan faydalanmak ve dışlanmış halk olarak gördükleri Nasturiler'i kendi taraflarına çekebilmektir⁹². Ayrıca Müslümanlar tarafından cahil ve geri bırakıldıkları iddia ettikleri Ermeniler arasında faaliyet göstererek onların eğitimini üstlenmek ve sosyo-ekonomik olarak kalkınmalarını sağlamaktır. Bunun yanında Diyarbakır ve Musul arasında bir misyon bölgesi kurmak ve kendi faaliyet alanlarını genişletmek istemişlerdir. Bu sebeplerin yanı sıra Amerika'nın ekonomik emelleri doğrultusunda maddi ve manevi yönden desteklemiş olduğu Board teşkilatı vasıtasıyla Ortadoğu petrollerini kontrol altına almayı hedeflemiştir⁹³. Tüm bunlar göstermiştir ki teşkilatın amacının sadece dini yaymak veya halkı her yönden bilinçlendirmek değil, ekonomik çıkarlar ön planda tutulmuştur.

Böylece alınan tüm kararlar kapsamda ilk olarak 1830 yılının baharında Amerikan Board misyonierlerinden H.G.O. Dwight ve Eli Smith büyük söz ve vaatlerle Malta'dan Ermeniler, Kürtler ve Nasturiler üzerine araştırma yapmak için görevlendirilmişlerdir⁹⁴. Dwight ve Eli Smith 1830'da İzmir'e gelmişlerdir⁹⁵. Buraya geldikten sonra Türkçe öğrenmek için Khatchadoor'a⁹⁶ giderek ve bazı eğitimli Ermeniler ile irtibata geçerek, bu kişilerden Türkçe eğitimi almışlardır⁹⁷. Eli Smith yapacağı hizmetlerde daha etkin olabilmek için Arapça, Bazı yerel dilleri dahi öğrenmiştir. Daha sonra bu iki Board misyonieri İran'da yaşayan Nasturiler'i ziyaret etmişlerdir. Eli Smith buradan ayrıldıktan sonra kolera hastalığına yakalanmıştır. Ancak yaklaşık 3 ay sonra sağlığına kavuşmuş ve Tebriz'de çalışmalarına devam etmiştir. Tebriz'de çalışmalarını daha sağlam bir temele oturtmak için şehirde bulunan İngiliz elçi ve İngiliz bir doktorla bağlantı kurmuşlardır. Bu iki Board Misyonieri burada 7 ay kaldıktan sonra 1831 yılının baharında Nasturi nüfusunun yoğun olduğu ve Board teşkilatı ile haberleşmenin kolay sağlandığı Urmiye'ye

⁹² Dwight, A.g.e, p. 114.

⁹³ Kennedy, A.g.t, p. 3.

⁹⁴ Barton, L. James, *Daybreak in Turkey*, Pilgrim Press, New York-Chicago-Boston 1908, s. 123; Tejjirian, Eleanor H., Simon, Reeve Spector, *Conflict, Conquest and Conversion: Two Thousand Years of Christian Missions In The Middle East*, Columbia University Press, New-York 1893, p. 85; The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1830, Vol. XXVI, Boston 1830, p. 249.

⁹⁵ Barton, A.g.e, p. 123; Grabill, A.g.e, p. 8.

⁹⁶ Adı geçen bu yer İzmir'in eski adlarından biri olup, o dönemde İzmir'den yaklaşık 7-8 km uzaklıkta bir yerd.

⁹⁷ The Missionary Herald ..., 1830, p. 249.

geçmişlerdir⁹⁸. Dwight ve Eli Smith gerekli araştırmalarını yaptıktan sonra seyahatlerini kısa tutarak, 1831 yılının mayıs ayında ikinci kez İstanbul'a dönmüşlerdir. Gerek Eli Smith gerekte Henry Otis Gray Dwight görevleri esnasında eşleri ve çocuklarını dizanteri hastalığından kaybetmelerine rağmen üstlenmiş oldukları vazifelere ara vermeden devam etmişlerdir.

1832 yılında Amerikan Board teşkilatına bağlı olan misyoner Justin ve Charlotte Perkins de bölgede etüt çalışmaları yapmak üzere görevlendirilmişlerdir⁹⁹. Ancak Perkins epilepsi hastalığına yakalanması ve ailesini farklı hastalıklardan ötürü kaybetmesi üzerine vazifesini yarıda bırakarak, Amerika'ya dönmek zorunda kalmıştır¹⁰⁰. Onun ölümünden hemen sonra tıp fakültesi mezunu Dr. Asahel Grant Urmiye'ye atanmıştır. İngiliz büyükelçisi ile bağlantı kurarak 1835 yılında Urmiye'ye gitmiş¹⁰¹ ve burada yapmış olduğu çalışmalar neticesinde Nasturi Misyonu'nu kurmuştur¹⁰². Dr. Ashel Grant yapmış olduğu bu geziler esnasında gerek Doğu Anadolu'nun yüksek kesimlerinde yaşayan Nasturi ve Kürtler gerek İran'da yaşayan Nasturi ve Kürtler hakkında kendisinden sonra bölgeye gidecek olan Amerikalı misyonerler için önemli bilgiler toplamıştır. Dr. Ashel Grant bu seyahatlerine Dicle-Fırat Nehirlerini de dâhil etmiştir. Ancak Mezopotamya coğrafyasındaki iklim şartlarının diğer bölgelerden daha sıkıntılı ve fiziki yapının daha zor olması hasebiyle çalışmalarını sürdürürken oldukça sıkıntı yaşamışlardır. Board misyonerleri özellikle de buralardaki sıcaklıktan dolayı faaliyetlerinin daha kısıtlı imkânlar içerisinde sürdürdüklerini ifade etmişlerdir.

Board teşkilatına bağlı misyonerleri tarafından yapılan tüm çalışma ve araştırmalar neticesinde 1835 yılında Musul, Diyarbakır ve İran'ın Urmiye bölgesinin oluşturduğu üçgende misyon merkezi kurulması kararlaştırılmıştır. Diyarbakır merkezli yürütülecek çalışmalar ise Musul'a yönelik faaliyetlerin ikmal üssü olarak düşünülmüştür¹⁰³. Bu

⁹⁸ Grant, A.g.e, p. 13; Tejirian, Simon, A.g.e, p. 85-86; Anderson, Rufus, *Memorial Volume of the First Fifty Years of the Missions of the American Board of Commissioners for Foreign Missions*, Missionary House, Boston 1861, p. 30.

⁹⁹ The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1850, Vol. XLVII, Boston 1850, p. 88.

¹⁰⁰ Kennedy, A.g.t., p. 21.

¹⁰¹ Grant, A.g.e, p. 14; Ainsworth, William Francis, *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia*, Vol. II, John W. Parker, Londra 1842.

¹⁰² Bazı kaynaklarda bu misyonun 1833'te Nasturiler ve Urmiye'deki Türkçe konuşanlar için kurulduğu bilgisi de mevcuttur. Bkz. Bird, Mary R. S., *Persian women and their Creed*, Church Missionary Society Salisbury Square, E.G., London 1899, p. 17.

¹⁰³ Çatalbaş, "A.g.m", ss. 109-132.

doğrultuda 1836 yılında Amerikan Board teşkilatı tarafından Nasturiler'e yönelik İran'ın kuzey batı hattını kapsayacak şekilde ilk misyon bölgesi kurulmuştur¹⁰⁴. Perkins, Stoddard, Dr. Ashel Grant ve Fidelia Fisk gibi Board misyonerleri burada başarılı faaliyetlerde bulunmuşlardır¹⁰⁵. Bu misyonerler çalışmalarını daha çok evlerinde vermiş oldukları eğitim faaliyetleriyle sürdürmüşlerdir. Bu misyonerlerden sonra Board misyonerlerinden olan Dr. Holmes teşkilatın bölgedeki faaliyetlerini genişletmek için 28 Haziran yılında önce Ergani'ye, 3 Temmuz 1839 yılında Diyarbakır'a geçmiştir¹⁰⁶. Burada kendisinden önce Board teşkilatının faaliyetlerini daha da ileriye taşımak için şehre gelen Dr. Ashel Grant ile buluşmuşlardır¹⁰⁷. Ancak Dr. Grant buraya geldiği zaman Diyarbakır'da büyük bir anarşinin ve tüm batılı misyonerlere karşı büyük bir tepkinin doğduğunu görmüştür. Gerek bu olaylar gerek Diyarbakır'ın sıcak ikliminin sağlıklarını tehdit etmesi karşısında Dr. Ashel Grant burada 40 gün kaldıktan sonra 10 Temmuz 1839 yılında Dr. Holmes ile Diyarbakır'da buluşmuş ve paşasının kendilerine sağlamış olduğu güvenlik tedbirleri altında Mardin'e geçmişlerdir¹⁰⁸. Ancak Dr. Grant arkadaşlarıyla şehirden ayrıldıktan sonra evlerinin Müslüman-Kürtler tarafından yağmalandığını ifade etmiştir. Bu iki misyoner Mardin'de de iki aya kaldıktan sonra buradan da ayrılmışlardır.

Dr. Grant Suriye'ye geçerek çalışmalarını özellikle buradaki Hristiyanlar arasında genişletmiştir. Daha sonra Dr. Grant Musul'a geçmiş ve faaliyetlerini özellikle Kürtler üzerine yoğunlaştırmıştır. Dr. Grant zorlu bir yolculuktan sonra 20 Eylül 1839 yılında tekrar Musul'a gelmiştir. Dr. Grant Nasturiler üzerine yapmış olduğu gezide, bölgede yaşayan halklar ve Nasturiler hakkında önemli bilgiler toplayarak, 1840 yılında Erzurum üzerinden İstanbul'a oradan da *Metropolis*'e¹⁰⁹ gelmiş, 3 Ekim 1840 yılında Boston'a gitmiştir¹¹⁰. Dr. Grant'ın yapmış olduğu araştırmalar neticesinde merkeze olduğu raporlar göndermiş, önerileri ve talepleri neticesinde 1841 yılında Musul'da *Nasturi Misyonu*

¹⁰⁴ Clowes, William, *A Handbook Of Foreign Missions: Containing An Account Of The Principal Protestant Missionary Societies In Great Britain: With Notices Of Those On The Continent And In America: Also Appendix On Roman Catholic Missions*, HardPress Publishing, London 1888, p. 171.

¹⁰⁵ Clowes, William, *A.g.e*, P. 172.

¹⁰⁶ Dr. Holmes bu yolculuğunda Diyarbakır ve Ergani arasında yerel yetkililerin desteği ile varlıklarını sürdüren bazı Kürt grupların saldırısına uğradığını ifade etmiştir. Bkz. Tracy, Joseph *History of the American Board of Commissioners for Foreign Missions*, (Completed Chiefly From The Published And Unpublished Documents Of The Board), University Press, New-York 1842, p. 395.

¹⁰⁷ Tracy, 1842, p. 395.

¹⁰⁸ Barton, *A.g.e*, p. 128; Grant, *A.g.e*, p. 32, 35ç

¹⁰⁹ Metropolis, kuruluşu günümüzden yaklaşık 5000 yıl öncesine dayanan, İzmir'in Torbalı ilçesinin 5 km güneybatısında bulunan bir antik kenttir. Ancak bahsi geçen tarihte İzmir'e bağlı bir şehirdi.

¹¹⁰ Grant, *A.g.e*, p. 128.

kurulmuştur. Ancak Nasturi ve Kürt Beyleri arasında çıkan çatışma sonucunda Nasturiler bağımsızlıklarını kaybederek, Kürt Beyi olan Nurullah'a bağlanmışlardır¹¹¹. Buna rağmen Board teşkilatının buradaki faaliyetleri devam etmiştir. 1844 yılında Dr. Grant'ın ölmesi üzerine Hakkâri'nin dağlık bölgesindeki bu misyonun varlığı da son bulmuştur¹¹². Fakat teşkilat tarafından 1844 yılında Diyarbakır'daki misyonerlik faaliyetlerinin devam edebilmesi için toplamda 8.000 kuruş bağış yapılmıştır. Aynı dönemde Diyarbakır gibi misyon bölgesi olan Amedia'ya 5.000, Kerkük, Marden, Siirt'e 4.500'er kuruş ve Mutran Elita'ya da 2.000 kuruş bağış yapılmıştır¹¹³. 1849 yılında ise bazı noktalara kurulacak istasyonların belirlenesi için Board teşkilatı tarafından misyonerler görevlendirilmiştir. Bu amaçla Erzurum'da görevli papaz olan Board misyoneri Mr. Josiah Peabody Ermeniler arasında misyonerlik faaliyetini yürütmesi için Diyarbakır'a gönderilmiştir¹¹⁴. Mr. Peabody şehre geldiğinde şehirde yaşayan dostları tarafında gayet sıcak karşılanmıştır. Özellikle de Ermeni olan Vartabed¹¹⁵ Mr. Peabody'e tüm çalışma ve seyahatlerinde yanında bulunmuş ve iyi bir rehberlik etmiştir. Böylece Diyarbakır'da geçirmiş olduğu 11 günde içerisinde kimsenin baskısı olmadan serbestçe vaaz vermiş ve bazı kitapların Ermeniler arasında daha rahat dağıtımına imkanı bulmuştur.

Mr. Peabody'den sonra 1850 yılında Board misyoneri olan Mr. Ford'da Board teşkilatı için 2 önemli topluluk olan Ermeni ve Suriyeliler arasında faaliyet göstermek için Diyarbakır'a gelmiştir. Aynı yıl içerisinde Bursa'da dini faaliyet gösteren papaz Board misyoneri Mr. Benjamin Schneider da Diyarbakır'a gönderilmiştir¹¹⁶. Amaç ise Mr. Schneider Antep'te görev yapan Dr. Smith ile birleşerek, Ermeniler arasında faaliyet

¹¹¹ Çerme, Tomas, <https://hyetert.org/2016/07/01/tomas-cerme-misyonerler-avrupa-uygarliginin-dunyageneline-yonelen-taarruzu/> (E.T: 10.01.2022).

¹¹² Dr. Grant bağlı olmuş olduğu ABCFM örgütüne büyük yararlılıklar göstermiş ve 24 Nisan 1844'te görev yapmış olduğu Musul'da ölmüştür. Dr. Ashel Grant mesleği gereğince Türkler, Kürtler ve İranlılarla farklı etnik köken ve inançlardan insanlarla dostluklar kurmayı başarmıştır. Özellikle de Kürtler ile olan yakınlığında ötürü Kürtler arasında "The good doctor" iyi doktor olarak bilinmekteydi. Dr. Ashel Grant görevi gereği Nasturiler üzerine yapmış olduğu bu gezileri her boyutu ile kaleme almış özellikle de Kürtlerin yaşayış biçimleri ve kültürleri hakkında önemli bilgiler kaydetmiştir. Bkz. Grant, A.g.e, 1841.

¹¹³ Badger, George Percy, *The Nestorians and Their Rituals: With the Narrative of A Mission to Mesopotamia and Coordistan in 18421844, and of a Late Visit to Those Countries in 1850; Also ... the Religious Tenets of the Yezedeas*, Vol. I, Joseph Masters, London 1852, p. 171.

¹¹⁴ Papaz olan Josiah Peabody 1841 yılında İzmir'e gelmiş daha sonra Erzurum'a geçmiş, buradaki ilk Evangelist kilisesini organize etmiştir. Ayrıca İstanbul istasyonunda da faaliyet göstermiştir.

¹¹⁵ Vartabed aslen Ermenistan'nın Geghi köyünden olup, Board misyonelerinin Ermeniler arasında faaliyet göstermesi için onlar ile ortak hareket etmiştir.

¹¹⁶ Papaz olan Benjamin Schneider aslen Alman olup, Amerikan Board teşkilatı bünyesinde Boston'dan dini çalışmalar yürütmek amacıyla 1833 yılında Bursa'ya gönderilmiştir.

göstermekti¹¹⁷. Mr. Schneider bu gaye ile Diyarbakır'a geçmiş ve buradaki dini çalışmalarına dehal başlamıştır. özellikle de şehirdeki Kadim Ermeni Kilisesinde yerel Ermeni yardımcılarının yardımı ile vaazlar vermiştir¹¹⁸. Bu dini ve diğer faaliyetleri sırasında yerel yetkililer tarafından herhangi bir engelle karşılaşmamıştır. Tam tarsi Diyarbakır paşası tarafından sıcak karşılanmıştır. Mr. Schneider da paşanın desteği ile şehirdeki dini faaliyetlerini daha serbest yürütebilme olanağı bulmuştur. Bunun yanında Mr. Schneider, paşadan şehirde faaliyet göteren Board misyonelerinin çalışmalarını daha rahat yürütebileceği 14 tane evinin yapılması sözünü almıştır. Mr. Schneider'a göre Diyarbakır'a kurulacak olan istasyon Board misyonelerinin faaliyetleri için oldukça önemli bir yerdi¹¹⁹. Böylece Mr. Schneider'ın öneri ve desteğiyle Keldani, Süryani, Yakubi ve Nasturi toplulukların oluşan *Asuri Misyonu*'nun kurulması kararlaştırılmıştır. Diyarbakır ise bu misyonun en kuzey istasyonu olarak teşkil edilmek istenmiştir¹²⁰. Bundaki en büyük amaç Diyarbakır'daki bu istasyonunun Mardin, Mezopotamya'nın tamamının, Cizre bölgesinin ve Musul istasyonları için bir temel olmasıydı¹²¹. Bunun için şehre birçok Board Misyoneri gelmiştir. Bunlardan biri Isaac Grout Bliss olmuş, Bliss şehre gelmeden Ergani'ye uğramış ve buradan Diyarbakır'a gelmiştir. Bliss Diyarbakır'da Mr. Schneider'ın evine misafir olmuş ve yaklaşık 2 ay kalarak, buradaki misyonerlik faaliyetlerini Mr. Schneider ile ortaklaşa yürütmüştür¹²². Mr. Schneider'dan hemen sonra burada bir boşluğun oluşmaması ve faaliyetlerin aksamaması için Mr. Wood ani bir kararla Diyarbakır'da papazlık yapması için atanmıştır¹²³. Board misyonelerinin 1850 yılına kadar yapmış oldukları etütü çalışmalarının neticesinde Ermeni nüfusunun yoğun ve Osmanlı Devleti için önemli olan Diyarbakır, Kilis, Maraş, Adana, Kayseri, Urfa, Arapgir, Harput ve Maden gibi merkezlerde istasyonların kurulması ve var olanlarda çalışmaların daha da hızlandırılması kararlaştırılmıştır. Board teşkilatı

¹¹⁷ The Missionary Herald ..., 1850, p. 6.

¹¹⁸ Board misyoneleri dini ve diğer faaliyetleri için ilk zamanlar Ermeni kilisesini kullanmışlardır. Onlar için yapmış oldukları bu çalışmalar Allah'ın evide ve onun rızası içindi. Bu nedenle de hem onlar hem de Ermeniler için Ermeni kilisesinden istifaade edilmesinde bir sakınca yoktu.

¹¹⁹ Thirty-Ninth Annual Report of The American Board Of Commissioners for Foreign Missions, Presented at the Meeting Held in Boston, Massachusetts, Sept. 12-15, 1848, Printed For The Board, By T. R. Marvin, Boston 1848, p. 106-107, 111; The Missionary Herald ..., 1851, p. 6.

¹²⁰ Bozan, "A.g.m", 2015, ss. 333-361.

¹²¹ Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Presented at the Forty-First Report Annual Meeting Held in Troy, Oswego, New York, Press of T. R. Marvin, Vol. XLI- XLIV, Sept. 10-13, Boston 1850, p. 21.

¹²² The Missionary Herald ..., 1851, p. 212.

¹²³ Thirty-Ninth Annual Report ..., 1848, p. 107.

tarafından bu noktaların önemli olmasının en önemli nedeni buradaki Ermenilerin misyonerlik çalışmalarıyla uyandırılmış olmasıydı¹²⁴.

2.3. 1850'den Sonra Amerikan Board Teşkilatı Misyonerlerinin

Diyarbakır'daki Faaliyetleri

Dr. Grant'ın ölümünden sonra Board teşkilatı tarafından bölgeyi birçok misyoner daha gönderilmiştir. Teşkilatın Diyarbakır'a yoğunlaşmasının en önemli nedeni burada kurulacak olan Asur Misyonerliği için Diyarbakır'ın önemli bir merkez ve Ermenilerin de ana yurdu olarak görülmesiydi¹²⁵. Bunun için Board teşkilatı tarafından ilk olarak Misyoner Vertabed görevlendirilmiştir. Vertabed çalışmalarını daha çok Ermeniler arasında yürütmüş ve zaman içinde bu faaliyetleri Ermeniler arasında daha başarılı olmuştur. Ancak Vertabed'in bu çalışmalarının olumsuz etkileri de olmuştur ki bunlardan biri Diyarbakır'da yaşayan Ermenilerin karşıt iki gruba ayrılmasıdır¹²⁶. Vertabed, Diyarbakır'da kalmış olduğu altı ay içerisinde Diyarbakır'da Ermeni çocuklarına okul açmak için çalışmalar yürütmüş ve buradaki eğitim faaliyetlerini daha da genişletmek amacıyla merkezden maddi yardım talebinde bulunmuştur. Böylece Vertabed'in Diyarbakır'da yapmış olduğu Protestanlık faaliyetleri neticesinde yaklaşık 100-200 Ermeni Protestanlığa geçmiştir. Vertabed'den sonra Mr. Schneider Diyarbakır'daki yerli Ermeni dostlarının yardımı ile 4 Kasım 1851 yılında öncelikle Hani'yi ziyaret etmek için Diyarbakır'a gelmiştir¹²⁷.

2.3.1. Diyarbakır İstasyonunun Kurulması

Mr. Schneider'dan hemen sonra 4 Aralık 1851 yılında Dr. Azariah Smith şehre gelerek Diyarbakır Misyonluğu'nu teşkil etmiştir¹²⁸. Daha sonra buradaki faaliyetlerin sistematik bir şekilde yürütülmesi için yaklaşık 50 Ermeni, 1 Jacobit ve 11 yerli yardımcı ile küçük bir Protestan Kilisesi organize etmiştir¹²⁹. Dr. Azariah Smith özellikle de

¹²⁴ The Missionary Herald ..., 1850, p. 6.

¹²⁵ Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Presented at the Forty-Fifth Annual Meeting, Held in Hartford, Connecticut, Press of T. R. Marvin, Vol. XLV-XLVIII, September 12-15, Boston 1854-1857, p. 14, 153; Richter, A.g.e, p. 116.

¹²⁶ The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1851, Vol. XLVII, Boston 1851, p. 267.

¹²⁷ The Missionary Herald ..., For The Year 1851, Vol. XLVII, Boston 1851, p. 77, 267.

¹²⁸ Richter, A.g.e, p. 116.

¹²⁹ The Missionary Herald ..., 1851, p. 212.

Protestanlığı Ermeni ve Jacobiteler¹³⁰ arasında yaymak için haftalarca çalışmıştır¹³¹. Ancak Smith'in bu faaliyetleri Diyarbakır valisinin tepkisine neden olmuştur. Faaliyetlerinde dikkatli davranmaları için yapılan uyarılara rağmen buna itaat etmeyenlerin emri ile *Argona*¹³² denilen bir yere sürgün edilmişlerdir¹³³. Ancak tüm olumsuzluklara rağmen Dr. Smith birkaç hafta Diyarbakır'da kalmayı göze almıştır. Amacı burada bir kış geçirerek, aktif ve faydalı çalışmalarıyla kendisinden sonraki Board misyonerlerinin çalışmaları için sağlam bir temel atmaktır¹³⁴. Dr. Azariah Smith Antep'te yapmış olduğu çalışmalarıyla ön plana çıkmış olup, yakalanmış olduğu Akciğer hastalığı nedeniyle 14 Ekim 1851 yılında Rodos'ta ölmüştür.

Tablo 1. 2. 1851-1852 yılları arasında Diyarbakır İstasyonunda faaliyet gösteren Board teşkilatın bağlı misyoner ve yerli yardımcı sayısı.

Yıl	İstasyon	Amerikalılar				Yerli yardımcılar		Toplam
		Erkek Misyoner	Doktor	Öğretmen	Yardımcı Kadın Misyoner	Vaiz	Yardımcı	
1851 ¹³⁵	D.Bakır	1	-	-	1	-	1	4
1852 ¹³⁶	D.Bakır	1	-	-	1	-	2	6

Ondan yaklaşık bir sene sonra Asur Misyonerliği kapsamında Diyarbakır İstasyonu için Dr. George W. Dunmore ve Susan Wheeler Dunmore atanmışlardır¹³⁷. Böylece Diyarbakır'daki Board teşkilatının misyonerlik faaliyetlerinin temelini atacak olan Dr.

¹³⁰ Jacobiteler=Jakobitler: Doğu kilisesine bağlı bir Hristiyan gruptur.

¹³¹ Kurulan bu kilise zamanla artan Protestan nüfusa yeteli gelmeyecek ve Mr. Augustus Walker tarafından bir daha organize edilmiştir. Bkz. Fifty-Third Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Presented at the Meeting Held at Rochester, N. Y., Press of T. R. Marvin, Vol. LII-LVII, October 6-9, Boston 1863-1867, p. 81.

¹³² Argona diye adlandırılan bu yerin günümüzde neresi olduğuna dair bir bilgiye ulaşılamamış ancak Diyarbakır'dan 40 mil (64,37376 km) uzakta bir kasaba olduğu bilgisinin olması buranın günümüzde Diyarbakır'a bağlı Ergani ilçesinin olduğu bilgisini desteklemektedir.

¹³³ Report of the American Board ..., Vol. XLI-XLIV Sept. 10-13, Boston 1850, p. 68.

¹³⁴ The Missionary Herald ..., For The Year 1854, Vol. L, Boston 1851, p. 209; Report of the American Board ..., 1850, p. 68.

¹³⁵ Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Presented at the Forty Second Annual Meeting, Held In Portland, Maine, Sept. 9-12, 1851, Press of T. R. Marvin, Boston 1851, p. 82.

¹³⁶ Report of the American Board ..., Vol. XLIII- XLV, Sept. 7-10, Boston 1852-1854, p. 82.

¹³⁷ Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Presented at the Forty-Third Annual Meeting Held in Troy, New-York, Press of T. R. Marvin, Vol. XLIII-XLV, Sept. 7-10, Boston 1852-1854, p. 61.

Dunmore ve eşi Susan 12 Aralık 1851 yılında Boston'dan hareket etmiştir¹³⁸. 2 Şubat 1852 yılında önce İzmir'e gelmiş daha sonra 22 Şubat'ta Diyarbakır'a gitmek için yola çıkmışlardır¹³⁹. Ancak Dr. Dunmore Diyarbakır'daki çalışmalarına başlamadan yaklaşık bir sene önce Antep ve Urfa'da Türkçe üzerine çalışmış, ondan sonra 5 Ekim 1852 yılında eşi Susan Dunmore ile görev yeri olan Diyarbakır'a geçmiştir. Burada kendisini Dr. Azariah Smith'in evinde hizmet eden yerli dostları ve Hani İstasyonuna atanmış olan Baron Stephan karşılamıştır¹⁴⁰. Dr. Dunmore Diyarbakır'daki çalışmalarından sonra da faaliyetlerini, ziyaret etmiş olduğu Harput, Hani¹⁴¹, Ergani, Arapgir, Mardin, Erzurum, diğer önemli şehir ve kasabalarda devam ettirmiştir. Dr. Dunmore Diyarbakır'da kalmış olduğu iki yıl içinde şehirde göstermiş olduğu faaliyetleri rapor etmekle kalmamış ayrıca buraya gönderilecek olan misyonerler ve aileleri için başka yerlerin açılması istemiş ve Fırat Nehri havzasında yeni hizmet alanları açmak için uğraşmıştır. Dr. Dunmore 1852 yılının ağustos ayında Diyarbakır kadar stratejik öneme sahip olan Harput'a geçmiştir¹⁴². Ancak Dr. Dunmore Arapgir ve Harput'taki çalışmaları sırasında rahatsızlanmış ve kışa girmeden tekrar asıl görev yeri olan Diyarbakır'a dönmüştür. Dr. Dunmore şehre geldiğinde daha önce olduğu gibi Diyarbakır'da her anlamda karışıklık devam etmektedir. Ayrıca Diyarbakır Paşası ve buradaki halkın misyonerlere olan tepkileri hâlâ devam etmektedir. Bunun yanında Dr. Dunmore, paşa tarafından tekrar tehdit edildiğini ifade etmiştir. Ancak tüm olay ve tepkilere gerek Dr. Dunmore gerek Board teşkilatına bağlı misyoner arkadaşları faaliyetlerine devam etmişlerdir. Dr. Dunmore 1852 yılı içinde dostu olan Stephan'ın faaliyette bulunduğu, Board teşkilatı için önem arz eden ve gelecek için umut vaat eden Hani'ye (Hinne) geçmiştir. Burada Dr. Dunmore'dan dini faaliyetler ve kilise ayini için bir vaiz talep edilmiştir. Dr. Dunmore Hani'den Çüngüş'e (Chûnkûsh)¹⁴³ geçmiştir. Burada da kendisinden dini faaliyetler ve kilise ayini için bir

¹³⁸ Report of the American Board ..., 1850. P. 67.

¹³⁹ The Missionary Herald ..., 1851, p. 140.

¹⁴⁰ Barton, A.g.e, p. 130; The Missionary Herald ..., For The Year 1852, Vol. XLVIII, Boston 1852, p. 78.

¹⁴¹ Mr. Schneider 1851 senesinde ziyaret ettiği ve *Haine* diye adlandırdığı Hani'de 200 Ermeni hanesinin olduğundan bahsetmesine rağmen Dunmore ise *Hinne* olarak adlandırdığı Hani için *Ermeni Köyü* tabirini kullanmış ve burada 1500 Ermeni'nin yaşadığını ifade etmiştir.

¹⁴² The Missionary Herald ..., For The Year 1854, Vol. L, Boston 1854, p. 206.

¹⁴³ Dunmore 1852 yılında ziyaret ettiği Çüngüş'te (*Chûnkûsh*) 300 hanenin bulunduğunu ve burası için *Ermeni Köyü* tabiri kullanmıştır. Report of the American Board ..., Vol. XLIII- XLV, Sept. 7-10, Boston 1852-1854, p. 84.

vaiz talep edilmiş ancak bu iki yer için de herhangi bir yerden yardım ve ödenek olmadığı için Stephan kendi imkânları ile faaliyet göstermiştir¹⁴⁴.

1851-1852 yıllarında Diyarbakır istasyonu ve ona bağlı dış istasyonlarda görevli Board misyonerleri olmasına rağmen din, eğitim ve sağlık alanlarında henüz bir faaliyetin olmadığı görülmektedir.

1853 yılında Halep ve Nasturi Misyonları arasında kalan Diyarbakır, Antep ve Musul gibi istasyonlardaki kiliseler organize edilmiştir¹⁴⁵. Board misyonerleri gerekli alan çalışmalarını yaptıktan sonra 1854 yılında ilk olarak Harput Ermeni İstasyonu bünyesinde Arapkir merkez istasyonuna bağlı bir Harput istasyonu kurmuştur. Ancak Harput istasyonu bir yıl sonra dış merkez istasyon konumuna getirilmiştir¹⁴⁶. Diyarbakır ise bu teşkilatlanma yapısında Doğu Türkiye Misyonu sınırları içinde yer alacak olan Harput istasyonuna bağlı bir dış istasyon olarak teşkil edilmiştir¹⁴⁷. Board teşkilatının bu doğrultuda hareket etmesinin en önemli nedeni faaliyetleri için bunun daha güvenli olmasıydı. Böylece Diyarbakır Amerikan Board teşkilatına bağlı misyonerlerin doğrudan değil de dolaylı bir şekilde faaliyet yürüttükleri ve ikamet ettikleri bir yer olmuştur. Bütün bu çalışmalardan sonra Amerikan Board misyonerleri Diyarbakır ve çevresinde başta Türkler ve Kürtler arasında kalarak kendi anadillerini ve ırklarını unuttuklarını, parçalandıklarını savundukları Ermeniler, Süryani ve Nasturiler içinde etkin bir misyonerlik faaliyetine başlamışlardır.

Ancak Board teşkilatına bağlı misyonerlerin göstermiş oldukları yoğun çabalar, zamanla açmış oldukları eğitim kurumları, hastane, yetimhaneler ve yardım kuruluşlarının da etkisiyle faaliyetleri ileri aşamalara taşınmış, ideolojileri için daha fazla taraftar bulmaya başlamışlardır. İlk olarak 1854 yılının nisan ayında Diyarbakır'daki Protestan Kilisesi organize edilmiştir¹⁴⁸. Böylece buradaki çalışmalarına tam olarak başlamış ve kilisenin başına Dr. Dunmore ile ortak faaliyet gösteren yerli papaz Tomas

¹⁴⁴ Report of the American Board ..., Vol. XLIII- XLV, Sept. 7-10, Boston 1852-1854, p. 84.

¹⁴⁵ Hewitt, John H., *Williams College And Foreign Missions; Biographical Sketches of Williams College Men Who Have Rendered Special Service to the Cause of Foreign Missions*, The Pilgrim Press, Boston 1914, p. 266.

¹⁴⁶ Alan, Gülbadi, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Protestan Okulları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015, s. 201.

¹⁴⁷ Barton, A.g.e, p. 139.

¹⁴⁸ Protestan Kilisesi 1854 yılının nisan ayında organize edilmesine rağmen senenin sonuna kadar küçük bir kilise olarak kalmıştır. The Missionary Herald ..., For The Year 1859, Vol. LIX, Boston 1859, p. 175.

Boyacıyan getirilmiştir¹⁴⁹. Tomas Boyacıyan, Harput Koleji'nde görevli olan Miss. Allen ile evlenmek üzere oraya taşınmış ve kilisedeki faaliyetlerin yürütülmesi görevi Dr. Dunmore'a bırakılmıştır¹⁵⁰. Ancak Dr. Dunmore ateşli bir hastalığa yakalandığı için Diyarbakır'daki görevini yarıda bırakarak Arapgir'e gitmiştir. Daha sonra onun yerine Diyarbakır'daki Board teşkilatının faaliyetlerinin devam ettirilmesi ve geliştirilmesi için misyoner Mr. Augustus Walker görevlendirilmiştir¹⁵¹. Bu doğrultuda Mr. Augustus Walker ve eşi Mrs. Eliza M. Walker Boston'dan Antep'te geçmiş ve orada yazı geçirdikten sonra Antep paşanın kendilerine sağlamış olduğu güvenli bir ortamda *Shemmas* adında bir kişi ve iki katırcı genç ile yola çıkmıştır. 1854 yılının ocak ayında ancak Diyarbakır'a gelebilmişlerdir¹⁵². *The Central Presbyterian* gazetesinin 16 Nisan 1873 yılındaki haberine göre Mr. Walker ve eşi Diyarbakır'a geldiklerinde burada Dr. Dunmore'un kendilerini karşıladığı ifade edilmiştir. Ancak daha önce yaşamış oldukları sıkıntıların benzerini burada da yaşamışlardır. Mr. Walker, eşi Eliza M. Walker ve yanındakiler ile Diyarbakır'da geçirmiş oldukları ilk geceyi şöyle ifade etmektedir: *Shemmas'ın isteği üzerine kaldığımız evin çatısından dışarıya baktık kimseler yoktu. Ancak dışarıdan ağlama sesleri, kargaşa, silah sesleri geliyordu. Olanları büyük bir korku içinde dinledik. O gece hiç uyumadık ve geceyi devamlı dua ile geçirdik. Burada soygunculuk mevcut olup, kendileri ile beraber olan bir katırcımız dahi öldürüldü*¹⁵³. Ayrıca Mr. Augustus Walker, bu şehre gelmelerindeki en güzel ve eğlenceli tarafı ise arkadaşları olan Dr. Dunmore'un kendisinden önce buraya gelip, şehirde önemli faaliyetlerde bulunmuş olmasıdır. Aynı şekilde Dr. Dunmore'un buralarda Board teşkilatı için atmış olduğu sağlam temeller sayesinde bu şehirdeki işlerinin daha kolaylaştığını ve tek temennisinin bu şehirde yaşayanlara Dr. Dunmore gibi aşk ve istekle faydalı işler yapabilmek olduğunu ifade etmiştir¹⁵⁴. Mr. Walker bu amaçla 1854 yılının sonlarına doğru ilk olarak kendisine yardım eden üç üye ve bir topluluk ile daha önce

¹⁴⁹ Sipahi, Ali, *At Arm's Length: Historical Ethnography Of Proximity In Harput*, A dissertation submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy (Anthropology and History) in the University of Michigan, America-Michigan 2015, p. 227.

¹⁵⁰ Tomas Boyacıyan papazlık görevi almadan önce şehirde ipek imalatı işi ve ticaret şleri yapmaktaydı. Bu görevi nedeniyle mesleğinden ve ipek ticareti açısından dışlanmıştı. Sipahi, 2015, p. 224.

¹⁵¹ Walker bu görevi devraldığında kilise toplan yüzden fazla üyeye sahipti. Bkz. *The Missionary Herald* ..., For The Year 1870, Vol. LXVI, Boston 1870, p. 396.

¹⁵² *Fifty-Third Report Annual* ..., Vol. LII-LVII, October 6-9, 1863-1867, p. 81.

¹⁵³ *The Missionary Herald* ..., For The Year 1854, Vol. L, Boston 1854, p. 239.

¹⁵⁴ Augustus Walker'in Diyarbakır'da görevlendirmesinin en temel nedenlerinden biri de oradaki Kürtler arasında Protestanlığı yaymasıydı. Bkz. Sipahi, 2015, p. 203.

organize edilen küçük Protestan Kilisesi'ni gözden geçirip, faaliyetlerini daha sağlam bir çerçevede sürdürmek istemiştir¹⁵⁵.

Mr. Walker Diyarbakır'da bulunduğu süre zarfında bir dış istasyon olarak teşkil edilen Hani' de faaliyet gösteren yerli dostlarına yardım etmek amacıyla buraya gitmiştir. Ancak Board Misyoneri Mr. Walker ve eşi Diyarbakır'da çok kalmayıp, Kıtılbıl'a giderek orada faaliyetlerine devam etmişlerdir¹⁵⁶. Mr. Walker burada faaliyetlerine devam ederken, Board teşkilatı tarafından Dr. Davit H. Nutting, eşi Elizabeth Nutting ve üç misyoner ailesi de Diyarbakır'da faaliyet göstermeleri için görevlendirilmiştir. Dr. Davit H. Nutting ve eşi Elizabeth Nutting görevleri için 8 Ağustos 1854 yılında Boston'dan hareket etmişlerdir. Nutting çifti 1855 yılında Diyarbakır'a ulaşmış, burada kendilerini Mr. Walker ve eşi karşılamışlardır¹⁵⁷. Dr. Davit Nutting ve eşinin şehre geldikten sonra şehirde faaliyet gösteren Dr. Dunmore ve eşi buranın sıcak ikliminden etkilenmeleri sebebiyle bir süreliğine şehirden ayrılmak zorunda kalmışlardır. Bu iki misyonerin özellikle buraya kış ayında gelmelerinin nedeni yazın Diyarbakır sıcaklığında çalışmanın oldukça zor olmasıydı. Dr. Davit Nutting'in şehre gelmesiyle buradaki faaliyetlerin sekteye uğramaması Dr. Dunmore'u memnun etmiştir. Dr. Nutting şehre geldikten bir ya da iki hafta sonra kendisinden önce Diyarbakır'a atanan İngiliz konsolosu Holmes ile görüşmüştür.

Bundan kısa süre sonra Dr. Nutting, Diyarbakır valisi, valinin mali işler ile ilgilenen yardımcısı ve şehirdeki bazı seçkin kişiler tarafından saraya davet edilmiştir. Bu davetin en önemli nedeni Diyarbakır valisi Nasuhzade Mehmed Hamdi Paşa'nın¹⁵⁸ misyonerlere karşı olan sert tavrının zamanla olumlu yönde değişmiş olmasıydı. Nasuhzade Mehmed Hamdi Paşa'nın ciddi bir rahatsızlık geçirmesi üzerine hekim olan Dr. Davit Nutting, paşanın oğlu, hazinedarı, yardımcısı ve tüm hizmetlileri tarafından paşanın sarayına tekrar davet edilmiştir. Dr. Davit Nutting paşanın sarayına üç hafta boyunca her gün giderek, kendisini tedavi etmiştir. Hamdi Paşa ise Dr. Davit Nutting'in bu ilgisi karşısında

¹⁵⁵ Fifty-Third Report Annual, ..., Vol. LII-LVII, October 6-9, Boston 1863-1867, p. 81.

¹⁵⁶ *The central Presbyterian*, [volume.8], April 16, 1873, Image 1. No. 39.

¹⁵⁷ Report of the American Board ..., Vol. XLV-XLVIII, September 12-15, Boston, 1854-1857, p. 99-100.

¹⁵⁸ İki kez Diyarbakır valiliği atanan Mehmed Hamdi Paşa ilk valilik görevi 1846 yılında yapmış ve 16 gün bu göreve devam etmiştir. İkinci görevini ise 1853 yılında 5 ay iki gün yapmıştır. Ülke, Cemal, *Kürdistan Eyaleti'nin İdari Yapısı (1847-1867)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD, Mardin 2014, s. 49.

memnun olmuş ve kendisine iki tane güzel at hediye etmiştir. Hamdi Paşa daha sonra misyonerlere 80, Kenan Paşa¹⁵⁹ ise 4 dolar bağışta bulunmuşlardır. Bu vesilesiyle Diyarbakır'daki Board misyonerleri Nasuhzade Mehmed Hamdi Paşa ile dostane ilişkiler kurarak, şehirde misyonerlik faaliyetlerini rahat yürütmüşlerdir. Nasuhzade Mehmed Hamdi Paşa'nın misyonerlere karşı takındığı bu tavır misyonerlerin gerek saray içerisinde gerek Müslüman ahali arasında saygınlığını da arttırmıştır. Ayrıca paşanın Board misyonerlerine olan manevi desteğinin yanı sıra o dönemde kendisine bağlı olan Siirt kaymakamı Kenan Paşa vasıtasıyla Dr. Davit Nutting ve arkadaşlarına 2.000 kuruşluk maddi yardımda da bulunmuştur. Dr. Nutting misyonerlik faaliyetlerinin yanında kısa sürede Halep'ten getirtmiş olduğu tıbbi malzemeler ile Diyarbakır'da ayarlamış olduğu küçük bir odada dispanser¹⁶⁰ açmıştır¹⁶¹. Dr. Nutting dispanserde sağlık faaliyetlerini sürdürürken misyoner arkadaşları olan Mr. Augustus Walker ve Baron Thomas ise misyonerlik çalışmaları kapsamında paşanın sarayına yakın bir yerde kiraladıkları evde her çarşamba ve cuma akşamları vaaz vermekteydiler¹⁶².

Bu Misyonerlerin düzenledikleri toplantılara yaklaşık iki yüz kişinin katılımıyla sabah saat dokuzda başlayıp öğleden sonra üçe kadar devam etmişlerdir¹⁶³. Özellikle Augustus Walker hastalanmadan önce her çarşamba öğleden sonra da kadınlara toplantı yapmaya devam etmiştir¹⁶⁴. Bu vaazlara katılan kadın sayısı mevsime koşullarına bağlı olarak 20 ile 40 kişi olarak değişkenlik göstermiştir. Hargop ve Muggerditch'te hemen hemen her gün toplantılar düzenleyerek ders vermişlerdir¹⁶⁵. Ancak Walker ve Dr. Nutting Diyarbakır'da faaliyet gösterdikten bir süre sonra şehrin aşırı sıcağına uzun süre dayanamayarak 5 Nisan 1856 yılında Diyarbakır'a gelen Dr. Knapp ve eşi 24 Haziran

¹⁵⁹ Bahsi geçen kişi 1 Ağustos 1852 tarihinde Diyarbakır'a bağlı sancak olan Siirt'e atanan Kenan Paşa'dır. Kenan Paşa Boar misyonerinin kaynaklarında isyankâr Kürt olarak telaffuz edilmiştir.

¹⁶⁰ Dispanser: Hastaneye yatışı yapılmadan ve bakıma gereksinim duyulmayan hastalara ayakta tanı ve sağaltım hizmetleri verilen bir sağlık evidir.

¹⁶¹ The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1855, Vol. LI, Boston 1855, p. 224, 233-234, 342.

¹⁶² Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1856, Vol. LLI, Boston 1856, p. 205.

¹⁶³ Vaazları dinlemeye gelenlerin çoğunluğu Amerikan cemaatine mensup kişilerdi. Report of the American Board ..., Vol. XLVI-XLVIII, September 11-14, Boston 1855-1857, p. 108.

¹⁶⁴ Report of the American Board ..., Vol. XLV-XLVIII, September 12-15, Boston 1854-1857, p. 108.

¹⁶⁵ Bu iki öğretmen yapmış oldukları toplantılarda genellikle Türkçe basılan Ermeniceden Türkçeye çevrilmiş olan belge, not veya mektuplar üzerinden ders vermişlerdir. Bkz. Report of the American Board ..., Vol. XLV-XLVIII, September 12-15, Boston 1854-1857, p. 108.

1856 yılında Board misyonerleri için ortam ve iklim olarak daha uygun bir yer olan Hani'ye geçmişlerdir¹⁶⁶.

Board misyonerlerinin burayı tercih etmelerindeki diğer bir sebep kendilerinden önce Hani'ye gelen yerli dost ve yardımcıları olan Stephan'ın burada hizmet vermeye başlamasıydı. Diğer bir neden de Hani'de Protestanlığa geçmiş olan Ermenilerin yardım talebi ve misyonerlerin destekleri ile Ermenilerin kendilerine rahat hareket sahası sağlamasıydı¹⁶⁷. Dr. Knapp ve eşi ise burada bulundukları süre zarfında Ermenilerden Ermenice konuşmayı öğrenme imkânı bulmuş böylece Ermeniler arasında yürütmüş oldukları misyonerlik çalışmalarında daha etkili olmuşlardır. Daha sonra bu üç Board misyoneri eşleriyle yazı Hani'de geçirdikten sonra Diyarbakır'a dönerek çalışmalarına buradan devam etmişlerdir. Ayrıca kendileri ile ortak hareket eden Garabet'in çalışmaları ile Merkez Kilisesi tarafından Diyarbakır ve çevresindeki Board faaliyetlerin hızlanması için 50 İncil ve 148 Ahit satılmış ve gelirinden 300 kuruş bağış yapılmıştır. Ayrıca her ay düzenli olarak 25 dolar bütçe ayırmıştır¹⁶⁸.

Ayrıca Dr. Nutting ve Dr. Knapp çalışmalarını sürdürürken eşleri Elizabeth Nutting ve Eliza M. Walker de bayanlara yönelik haftalık toplantı yapmaya devam etmişlerdir¹⁶⁹. Dr. Dunmore ise Diyarbakır'daki faaliyetlerine kısa bir süre ara vererek, Arapgir ve Harput'ta faaliyet gösterdikten sonra tekrar Diyarbakır ve çevresinde özellikle de Çermik'te çalışmalarına devam etmiştir. Burada kendileri ile ortak hareket eden Protestan lideri Khashadoor ile seyahate çıkmış ve faaliyetlerini daha çok Kürtler üzerinde yoğunlaştırmıştır¹⁷⁰. Dunmore ve Khashadoor ilk olaraktan Bakur Maden'e¹⁷¹ orada bir gece geçirdikten sonra Ermeni nüfusunun yoğun olduğu Çermik'e geçmişlerdir¹⁷².

¹⁶⁶ The Missionary Herald ..., For The Year 1855, Vol. LI, Boston, 1855, p. 341; Report of the American Board ..., Vol. XLV-XLVIII, September 12-15, Boston 1854-1857, p. 106; The Missionary Herald ..., For The Year 1856, Vol. LLI, Boston, 1856, p. 132.

¹⁶⁷ Walker'in böyle hissetmesinin en büyük sebebi o dönemde Diyarbakır eyaletine bağlı bir sancak konumundaki Hani'nin sancak beyinin kendisine karşı takındığı olumlu tavrı olmuştur. Bunun yanı sıra Walker'in deyimiyle bu bey devlete bağlı davranmayıp vergi dahi vermemekteydi. Bkz. The Missionary Herald ..., 1855, p. 341.

¹⁶⁸ Report of the American Board ..., 1855-1857, p. 81.

¹⁶⁹ Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1857, Vol. LIII, Boston 1857, p. 184.

¹⁷⁰ The Missionary Herald ..., 1857, p. 336.

¹⁷¹ Bu yer günümüzde Elazığ'a bağlı Maden ilçesidir.

¹⁷² Çermik o dönemde Diyarbakır Beylerbeyine bağlı bir sancak olup, burada Müslüman ahali çoğunlukta idi. Dunmore notlarında Çermik'te yüz otuz Ermeni hanesinin olduğunu kaydetmiştir. Bkz. The Missionary Herald ..., p. 336.

Burada vaiz Hargope ilk sabah ayininde yaklaşık 20 kişiye vaaz vermiştir. Dunmore, Hargope ve oradaki Protestan okulunda öğretmenlik yapan kişilerle iş birliği içinde köy ve kasabalarda bulunan okullarda faaliyet göstermişlerdir. Dunmore notlarında faaliyetleri neticesinde burada Protestanlığa geçen 6 ailenin olduğunu kaydetmiştir¹⁷³.

1857 yılında Harput'ta bulunan Dr. Dunmore tekrar Diyarbakır'a geçmek için yola çıkmıştır. Ancak Choonkoosh'da (Çüngüş) Board Teşkilatı adına faaliyet gösteren Protestanlar ve Çüngüş müdürü arasında bazı sıkıntıların yaşanması üzerine Dr. Dunmore da yerli dostlarının yardımıyla olayı araştırmak için önce Çüngüş'e geçmiştir. Bu tarihte Çüngüş müdürü Şahin Ağa sadece Protestan ahali ile değil genel olarak Çüngüş halkı ile sıkıntı yaşanmıştır¹⁷⁴. Dunmore burada Çüngüş müdürü Şahin Ağa ile kavga eden Sarkis diye bir Ermeni yardımcılarının evinde kalmıştır. Burada müdür ile görüşerek, kendisinden Protestanlar'a karşı oluşan tepkilerin önleneceği konusunda söz almıştır¹⁷⁵.

Daha sonra Dr. Dunmore buradaki Protestanlar ve Çüngüş müdürü ile Ermenilerin durumunu görüştüktan sonra kendisinden Protestanlara karşı daha olumlu olma sözü aldıktan buradan ayrılmış¹⁷⁶, Ermeni nüfusunun yoğun olduğu Adış-Değirmen (Aedish)¹⁷⁷ köyüne geçmişti. Dr. Dunmore ziyaret etmiş olduğu bu köydeki halkın kendisine çok kötü davrandığını, kendisini tehdit ederek darp ettiklerini ve köyden kovduklarını ifade etmiştir. Dr. Dunmore Çüngüş daha sonra Çermik istasyonlarında küçük bir kilise inşa etmek üzere tekrar bu istasyonlara gelmiştir¹⁷⁸. Buradaki işlerinin ardından Ermeni nüfusunun yoğun olduğu Adış köyüne tekrar gelmiştir. Ancak buradaki halkın dik kafalı insanlar olduklarını bu nedenle de kendisini tehdit ettiklerini, dövdüklerini ve köyden kovduklarını ifade etmiştir. Dr. Dunmore bu gezilerinin sonunda da Ergani'yi (Arghani) ziyaret etmiştir. Dr. Dunmore'a göre o dönemde Ergani'de 300 Müslüman, 350 de Ermeni hanesi bulunmaktaydı. Buradaki 2 Protestan papaz ile kilise ayini ve misyonerlik faaliyetlerine katılmıştır. Dr. Dunmore buraları ziyaret ettikten sonra tekrar Diyarbakır'a dönmüştür. Dunmore bahsi geçen istasyon ve köylerde faaliyet gösterirken, aynı yıl

¹⁷³ The Missionary Herald ..., For The Year 1855, Vol. LI, Boston 1855, p. 336.

¹⁷⁴ Bozan, Oktay, *Arşiv Belgeleri Işığında Çüngüş-I*, Çizgi Yay, İstanbul 2021, s.44.

¹⁷⁵ Sarkis adındaki bu kişi ve Çüngüş müdürü ile bazı problemler yaşamıştır. Bkz. The Missionary Herald ..., For The Year 1857, Vol. LIII, Boston 1857, p. 397, 398.

¹⁷⁶ Çüngüş o dönemde Diyarbakır beylerbeyine bağlı bir sancak olup, Müslüman ahali çoğunlukta olmuş olsa da Dunmore göre orada Ermeniler beş yüz hane iken Müslümanlar ise sadece iki yüz haneydi. Bkz. The Missionary Herald ..., 1855, p. 336.

¹⁷⁷ Adış- Değirmen köyü, günümüzde Diyarbakır'ın Çüngüş İlçesi'ne bağlı bir köydür.

¹⁷⁸ The Missionary Herald ..., 1857, p. 398.

içerisinde Board misyonerleri Mr. Marsh, Mrs. Marsh ve Mrs. Lobdell da Kıtıl bıl ve Hani'ye gelmişlerdir. Kıtıl bıl'da düzenlenen kilise ayinlerine katılıp, buradaki eğitim faaliyetlerini kontrol etmişlerdir. Ayrıca bu 2 Board Misyonerleri Kıtıl bıl'daki ayinlerin Arapça yapıldığını ifade etmişlerdir¹⁷⁹.

Daha sonra Hani'ye geçerek buradaki faaliyetleri ve okulu ziyaret etmişlerdir. 1856 yılında bu üç Board misyoneri bu istasyonlarda yazı geçirdikten sonra bu iki dış istasyondan da oldukça memnun ayrılmışlardır. Nedeni gerek Hani'de gerek Kıtıl bıl' da Protestanlığa geçenlerin sayısının giderek artması ve buralardaki okullarda da önemli çalışmaların yapılmasıydı¹⁸⁰. Ondan sonra buradaki misyonerlik faaliyetlerini daha çok yerli arkadaşları devam ettirmişlerdir. Dr. Dunmore'dan sonra Board Misyoneri Wheeler araştırma yapmak için önce Harput'u daha sonra Çüngüş'ü ziyaret etmiştir. Buradaki Ermeniler ile görüşmeler yapmış, Çüngüş'te faaliyet gösteren yerli Protestan arkadaşlarıyla görüşmüş ve kilise ayinlerine katılmıştır. Wheeler Çüngüş'ten sonra Eğil (Egil)' i de ziyaret etmiştir¹⁸¹. Wheeler' ın bu ziyaretin sonra Eğil, Ergani, Ergani-Maden (Argana, Arghani-Maden) ve Çermik gibi yerlerin çevre köylerle beraber Diyarbakır istasyonuna bağlanmasına karar verilmiştir¹⁸².

1857 yılı içerisinde aynı şekilde Mr. Walker, Karabaş (Karabash) ve Hani'yi ziyaret etmiştir. Ancak misyoner Mr. Walker özellikle Karabaş'a gittiğinde buradaki Hristiyanların durumundan memnun kalmamıştır. Burada Protestanlık faaliyetleri yürütmek için uygun ortam bulmamıştır. Bunun nedeni halk duyduğu korkudan Protestanları evlerine almaya cesaret edememiş ve Protestanlığın yayılmaması için buralarda uygun bir yerin temini mümkün olmamıştır. Bu durum Board teşkilatının buradaki çalışmalarını sınırlamıştı. Ancak her şeye rağmen buradaki Jakobit papaz lideri kendilerine iyi davranmıştır. Bu papaz Karabaş köyünde faaliyet göstermesine rağmen Kabe köyünde (Kyabi Keoy) ikamet etmekteydi. Bu da misyoner Mr. Walker'ı mutlu etmiş ve böyle önemli bir insanın dostluğunu kazanmayı başarı saymıştır¹⁸³.

¹⁷⁹ Dunmore, buradaki halkın okumaya karşı, kaba ve sert olduğunu hatta buradaki zabitin dahi kendilerinden çekindiğini ifade etmiştir. Bkz. The Missionary Herald ..., 1857, p. 398.

¹⁸⁰ The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1858, Vol. LIV, Boston 1858. p. 184-185.

¹⁸¹ Wheeler, 1857 senesini kasım ayında ziyaret ettiği Çüngüş'te 200 Türk, 500 Ermeni hanesi, Eğil'de 800 hanenin olduğunu ifade etmiştir. mevcuttu. The Missionary Herald ..., 1858, p. 77, 79.

¹⁸² The Missionary Herald ..., 1858. p. 278.

¹⁸³ Bkz. The Missionary Herald ..., For The Year 1857, Vol. LIII, Boston 1857, p. 272.

1858 yılında Tomas Boyacıyan Harput'tan Diyarbakır'a dönmüş ve burada Wheeler ile birleşerek faaliyetlerini hızlandırmışlardır¹⁸⁴. Tomas Boyacıyan'ın şehre gelişi ile özellikle de buradaki Ermeniler üzerinde misyonerlik faaliyetleri yoğunluk kazanmıştır¹⁸⁵. Ermeniler arasındaki çalışmaların yaygınlaşması ve kalıcılığı için Amerikan Board misyonerleri ve kendileri ile ortaklaşa çalışan İngiliz Misyonerlerinden ek ödenek talebinde bulunmuşlardır. Merkez tarafından kendilerine gönderilen bu yardımlar ile bir Evangelist Kilisesi kurmuşlardır. Tomas Boyacıyan'ın yanı sıra Dr. Dunmore, Allen ve Wheeler de bölgelerdeki faaliyetlere katılmışlardır. Bu Board misyonerleri faaliyet gösterirken Ermeniler üzerine yoğunluk vermişlerdir. Bunun yanı sıra faaliyetlerini geliştirmek ve yaymak için Kürt ve Türkler üzerine de yönelmişlerdir.

Ancak 1860 yılında özellikle Eğil ve Ergani'de çalışmalar istenilen düzeyde olmamıştır¹⁸⁶. 1861 yılında Board Misyoneri Dwight 3 aradan yıl sonra tekrar Diyarbakır'a gelmiştir. Burada Board Misyoneri Walker ve diğer misyonerler ile buluşmuştur. Dwight şehirde bulunduğu süre zarfında kilisenin ayinleri dinlemeye gelenlerin 400 kişi olduğunu ifade etmiştir. Bunlar dışında 83 kişi de kilisenin asıl üyesi mevcuttu. Board misyonerlerinin bu faaliyetleri neticesinde Protestanlık Müslüman gruplar ve Kürtler arasında giderek tanınmıştır. Bunun en önemli nedeni misyonerlerin zamanla daha geniş halk kitlesinin içine sızması ve misyonerlerin yoğun şekilde çalışmaları olmuştur. Diğer yandan Board misyonerleri yörede güçlü kişiler ile olumlu ilişkilere kurarak, Protestanlık hakkında tartışmaları daha serbest bir ortamda yapma imkânı bulmuşlardır. Bunun neticesinde bu kişilerin de etkisiyle halktan bazı kesimin Protestanlığa bakış açısında değişiklikler olmuş ve misyonerlere daha ılımlı yaklaşmıştır.

Dwight Diyarbakır'daki faaliyetlerinden sonra yerli yardımcılar vasıtasıyla diğer beş dış istasyonu da ziyaret etmiştir¹⁸⁷. Bu dış istasyonlarda Board misyonerleri ile ortak

¹⁸⁴ Rettig, Michael John, *Armenians In British Intelligence During World War I: A Case Study Of Thomas Mugerdutchian*, A thesis submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Master of Arts in History in the College of Social Sciences California State University, Fresno 2017, p. 19.

¹⁸⁵ Sipahi, A.g.t, p. 225-226

¹⁸⁶ The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1860, Vol. LVI, Boston 1860, p. 72.

¹⁸⁷ The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1861, Vol. LVII, Boston 1861, p. 6, 362, 363.

faaliyet gösteren bu kiliseler Diyarbakır'daki kiliseye göre daha küçüktü ve yeni gelişmekteydiler¹⁸⁸. Ancak Çüngüş'teki çalışmalar diğer dış istasyonlara göre daha etkin yürütülmekteydi. Buradaki misyonerlik faaliyetlerini sadece Board misyonerleri değil, Katolik Fransızlar da yürütmekteydiler. Çüngüş'teki kilisenin yaklaşık 40-45 üyesi bulunurken, onun dışında kalan istasyonlardan birinde 100 üye bulunmaktaydı. Bunların dışında kalan üç istasyonda ise Board misyonerleri faaliyetlerini geliştirilmeye çalışılmışlardır. 1862 yılında ise kilise üyelerinin sayısı artmıştır. Bunlardan 62'si Diyarbakır'dan, 15'i Kırtilbıl'dan¹⁸⁹, 15 kişi Hani'den (Haine, Haineh, Hinee) ve 2 kişi de Çermik'ten (Chermook) olmak üzere toplam 94 üye olmuştur. Kiliselerdeki üye sayısının artmasına paralel olarak zamanla yeni kiliselere ihtiyaç duyulmuştur. Bu nedenle Board misyonerleri yeni araziler satın alınması için Board teşkilatından yardım talep etmişlerdir. Board teşkilatı ise bu talepleri olumlu bulup, yeni inşa edilecek kilise arazileri için 29.20 dolar bağışta bulunmuştur¹⁹⁰. Bu bağışlar ile 1862 yılının sonlarına doğru Diyarbakır'da yeni bir kilise yapılmıştır¹⁹¹. Ayrıca Kırtilbıl'daki yeni kilisesini inşası için de 35 dolar bağış yapılarak, yeni bir kilise inşa edilmiştir. Bunların haricinde Bahçecik'teki¹⁹² (Bagchejik) kimsesiz fakirler ve fakir dullar için de 30 dolar bağış yapılmıştır. Board misyonerlerinin hayır kurumları, devlete karşı ödedikleri vergileri karşılamaları ve yapacakları masraflar için de 440 dolar daha bağış yapılmıştır. Board Misyonerleri, 1862 yılı içerisinde Diyarbakır'daki yerel yöneticilerinin 1862 yılında ek olarak yeni ağır vergiler koyduğunu, bu ağır vergilerden ötürü sıkıntı yaşadıklarını ve bundan dolayı da Board Teşkilatının kendilerine sık sık maddi destek verdiğini ifade etmişlerdir¹⁹³.

1862 yılındaki gayretli misyoner çalışmaları sonucunda Diyarbakır genelinde binden fazla yetişkin ve yüzden fazla çocuk kiliseye üye olmuştur. Bunlar dışında da sene içerisinde on üç kişi Kırtilbıl (Cutterbul-Kutterbul)'dan gelip Diyarbakır'daki kiliseye üye

¹⁸⁸ O döneme kadar doğuda başlatılan misyonerlik faaliyetlerinin en başarılısı Diyarbakır istasyonunda yürütülmüştür. *The Missionary Herald ...*, For The Year 1861, Vol. LVII, Boston 1861, p. 20.

¹⁸⁹ Kırtilbıl (Cutterbul), o dönemde Diyarbakır'a bağlı Ermeni nüfusunun yoğun olduğu bir köydü. Anderson, *A.g.e.*, p. 60.

¹⁹⁰ *The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1862*, Vol. LVIII, Boston 1862, p. 217.

¹⁹¹ *The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1863*, Vol. LIX, Boston 1863, p. 293.

¹⁹² Bahçecik: Günümüzde Diyarbakır'ın Sur İlçesine bağlı bir mahalledir.

¹⁹³ *The Missionary Herald ...*, 1862, p. 217-218.

olmuşlardır. Bunun nedenlerinden biri Kıtılabil'daki genç Kürt mollarının Protestanlar ile kurmuş olduğu yakın ilişkidir. Ayrıca Çüngüş halkının bir kısmı da yıl boyunca Board misyonerlerinin bir kilise kiralaması ve buradaki görevlilere destek verilmesi için yaklaşık yirmi dolar yardımda bulunmuşlardır¹⁹⁴.

1863 yılında Diyarbakır genelinde önceki yıllara paralel olarak kiliseye üye sayısı ve Protestanlığa olan ilgi artmış, yaklaşık altı yüz- altı yüz elli kişi Protestanlığa geçmiştir¹⁹⁵. Buna paralel olarak 1863 yılının mayıs ayında Board misyonerlerinin yoğun olarak faaliyet gösterdikleri Kıtılabil'da daha önce yapılan bağışla inşa ettikleri ve 13 kişilik üyesi bulunan Protestan Kilisesi tam olarak organize edilmiştir. Bu kilisenin başına genç bir Arap papaz geçirilmiştir. Aynı yıl içinde Hazro, Ergani ve Çermik'teki kiliseler de tam olarak organize edilmiştir. Böylece buralardaki misyonerlik faaliyetleri daha da yoğunlaştırılmıştır. Bunun en önemli sebebi 10 yıldan fazla bir süredir Diyarbakır'a gelip faaliyet gösteren Walker ve yerli yardımcılarının çalışmalarıydı¹⁹⁶.

1864 yılında Diyarbakır kilisesindeki papaz maaşı, öğretmenlerin maaşı, topluluğun harcamaları, kilise vb. için 10.250 kuruş (410 dolar) bağış yapılmıştır. Ayrıca 2.150 kuruş (86? dolar) Hazro'daki papaz için, 5.560 kuruş (220 dolar) fakirler için, 400 kuruş (16 dolar) geçen dokuz ayın konser koleksiyonu için, 400 kuruş (16 dolar) Erkek Misyoner Derneği için ve bundan başka köylerin dışında kalan papazlara gönderilmek üzere toplamda 18.700 kuruş (748 dolar) bağış yapılmıştır¹⁹⁷.

1865 yılında Diyarbakır, Harput ve Mardin'de arasında faaliyet gösteren Williams bu gezileri esnasında Diyarbakır'ın çevresindeki köy ve kasabaları da ziyaret etmiştir. Williams Diyarbakır'a geldiği zaman burada ve Musul'da Board teşkilatı için faaliyet gösteren 19 Amerikan vatandaşı, 4 atanmış Board Misyoneri, 2 doktor¹⁹⁸, 8 misyoner asistanı kadın ve 8 çocuk bulunmaktaydı. Ayrıca misyoner Williams şehre geldiğinde

¹⁹⁴ The Missionary Herald ..., 1863, p. 262, 41, 82.

¹⁹⁵ 1864 yılındaki misyoner raporlarına göre Diyarbakır 1.716 köy ve kasabaya sahip ayrıca şehirde 294, 74 Müslüman, 6, 928 Yezidi, 102, 136 Hristiyan ve 403, 136 kişi de Hristiyanlığa ihtiyacı olanlar yaşamaktaydı. The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1864, Vol. LX, Boston 1864, p. 177.

¹⁹⁶ The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1870, Vol. LXVI, Boston 1870, p. 396; The Missionary Herald ..., 1864, p. 177, 360.

¹⁹⁷ The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1865, Vol. LXI, Boston 1865, p. 271-272.

¹⁹⁸ Bu iki doktor da herhangi bir görevlendirmeye değil kendi iradeleriyle hizmet vermekteydiler.

Board teşkilatı adına burada faaliyetler gösteren Tomas Boyacian'ın tüm çalışmaları tek başına yürütmesine şaşırılmış ve kendisinden övgüyle bahsetmiştir. boyacian Diyarbakır'daki yerel yöneticilerinin kendilerine karşı tavırlarının eskisinden daha sert olduğunu, sıkı tedbirler aldıklarını, kendilerinden alınan vergilerin maliyetleri de arttırıldığını bu nedenle maddi sıkıntı yaşandıklarını ifade etmiştir¹⁹⁹. Bu sıkıntılardan ötürü de 1865 yılında Board misyonerlerinin Diyarbakır'daki misyonerlik faaliyeti sekteye uğramıştır²⁰⁰. Buna rağmen Tomas Boyacian Diyarbakır'da görev yaptığı dönemlerde buradaki faaliyetler için Board teşkilatından herhangi bir maddi destek almadan kilise, okul ve yoksul kişilere binlerce dolar yardımda bulunarak, buradaki misyonerlik faaliyetlerini diğer istasyonlardan daha rahat yönetebilmiştir. O dönemde Board Misyonerlerinin faaliyet göstermiş olduğu çoğu istasyonda maddi sıkıntılar yaşanırken, Diyarbakır'da bunun yaşanmaması Tomas Boyacian'ın çalışmalarına bağlanmıştır. Tomas Boyacian'ın bu kadar aktif olmasının en önemli nedenlerinden biri de Diyarbakır'daki Protestan Topluluğu'nun başındaki Walker'ın yerine görevi yürütmüş olmasıydı. Ayrıca Boyacian şehirde daha da etkili olabilmek için vaazlarını da Türkçe, Ermenice ve Arapça vererek, binlerce yetişkini yanına çekebilmeyi de başarmıştı²⁰¹. Boyacian'ın bu çalışmalarıyla aynı yıl Diyarbakır Protestan Kilisesi'ne 16 kişi daha katılmıştır. Böylece üye sayısı giderek artmış ve bunun üzerine kilisenin çalışmaların daha da güçlendirilmesi için yıl içerisinde Diyarbakır'a 778 dolar bağış yapılmıştır. Williams Diyarbakır'dan soran Kıtılbalı'ı da ziyaret etmiştir. Ancak burada misyonerlik çalışmalarını yürütecek belirli bir misyonerin olmaması, misyonerlik faaliyetlerin de olumsuz etkilediğini ifade etmiştir²⁰².

1866 senesinde gönüllü bir çift tarafından yeni kilisenin genel giderleri için de elli sent bağış yapılmıştır²⁰³. Bunun yanında 1866 yılında Board misyonerlerinden Wheeler'in teşviki ile bu bağışlar ve yörede yaşayan Hristiyan ahalinin de yardımlarıyla Çüngüş'te de ilk kez bir Protestan kilisesi inşa edilmiştir. Kilise inşaatının yapımında misyonerlere daha çok Ermeniler yardım etmişlerdir. Onlar dışında orada yaşayan

¹⁹⁹ The Missionary Herald ..., For The Year 1865, Vol. LXI, Boston, 1865, p. 176.

²⁰⁰ Fifty-Third Report Annual ..., Vol. LII-LVII, October 6-9, Boston 1863-1867, p. 84.

²⁰¹ Sipahi, A.g.t, p. 224, 226.

²⁰² The Missionary Herald ..., 1865, p. 184, 176.

²⁰³ Yapılan bu bağış daha çok kilisenin temizliği vs. için yapılmıştır. Bkz. The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1866, Vol. LXII, Boston 1866, p. 246.

Müslüman Türkler de inşaatın yapımında kullanılmak üzere onlara bazı araç gereçlerini ödünç vermişlerdir²⁰⁴. 1866 yılında misyoner Augustus Walker'ın ölmesiyle Diyarbakır ve ona bağlı yaklaşık 1700 köy ve kasabada misyonerlik faaliyetleri sekteye uğramıştır. Buna rağmen Board teşkilatı tarafından iki yeni kilisenin inşası için bağışlar yapmaya devam etmiştir²⁰⁵.

Tablo 1. 3. 1866 yılında Diyarbakır İstasyonu ve ona bağlı 4 dış istasyonda Board teşkilatına bağlı 4 dış istasyonda görev yapan yerli yardımcılar, faal olarak dini faaliyet yürütülen Protestan kiliseleri ve Protestan cemaatlere ait istatistiki veriler.

NATIVE HELPERS. — CHURCHES AND CONGREGATIONS.													
STATIONS AND OUT-STATIONS.	NATIVE HELPERS.					CHURCHES.				CONGREGATIONS.			
	Pastors.	Licensed Preachers.	School Teachers.	Other Helpers.	Totals.	Number of Churches.	Received on Profession of Faith past year.	Present Number of Members.	Number from the first.	Preaching Places.	Average Sabbath Con- gregations.	Sabbath-Schools.	Sabbath-School Pupils.
Bitlis.	1	1	2	1	4	1	2	7	7	1	74	1	67
Four out-stations.	1	1	1	3	5	1	1	1	1	4	87	2	45
Diarbekir.	1	1	5	1	7	1	5	107	140	2	400	2	400
Four out-stations.	1	1	1	2	5	1	2	21	25	4	142	4	143

²⁰⁴ The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1867, Vol. LXIII, Boston 1867, p. 108.

²⁰⁵ The Missionary Herald ..., 1867, p. 5.

Tablo 1. 4. 1866 yılında Diyarbakır İstasyonu ve ona bağlı 4 dış istasyonda Board teşkilatına bağlı 8 dış istasyonda görev yapan yerli yardımcılar, faal olarak dini faaliyet yürütülen Protestan kiliseleri, Protestan cemaatler ve kiliseye bağlı okullara ait istatistik veriler.

NATIVE HELPERS, CHURCHES AND CONGREGATIONS.													
STATIONS AND OUT-STATIONS.	Native Helpers.					Churches.				Congregations and Sabbath Schools.			
	Pastors.	Licensed preachers.	School teachers.	Other helpers.	Total.	Number of churches.	Received on profession of faith this year.	Total members.	Number of members from the first.	Preaching places.	Average Sabbath congregations.	Number of Sabbath schools.	Scholars in Sabbath schools.
Bitlis, (station,)	1	2	.	3	1	2	7	7	2	62	1	75
Moosh,	2	2	1	18	1	18
Havadorik,	1	1	1	15	.	.
Yonjaloo,	1	1	1	10	.	.
Diarbekir, (station,) . . .	1	1	2	1	5	1	2	101	133	1	280	1	270
Cutterbul,	1	.	.	1	1	4	19	23	1	65	1	55
Hinee,	1	1	1	20	1	15
Chermook,	1	1	1	22	1	20
Argana,	1	1	1	15	.	.
Karabash,	1	1	1	30	1	30
Derik,	1	.	.	1	1	15	1	18
Hazro,	1	1	1	12	.	.
Kaabakeoy,	1	1

Ancak 1867 yılında papaz Tomas, Diyarbakır'daki faaliyetlerin yürütüleceği yeni bir hizmet binasının yapımı ve eğitim faaliyetlerinin daha da hızlanması, gelişmesi ve var olan okulların ihtiyacı için Amerika'ya gidip teşkilattan maddi destek talebinde bulunmuştur. Onun bu girişimiyle Amerikalıların yapmış olduğu 75.000 dolar tutarındaki bağış ile Walker'den sonra Diyarbakır'a atanmış olan Barnum'un Diyarbakır ve çevre dış istasyonlardaki çalışmaları buradaki Board faaliyetleri yeniden canlanmıştır. Bunlar Siirt, Bitlis, Hazro, Çermik, Ergani, vs. gibi dış istasyonlardır²⁰⁶. Yürütülen faaliyetler neticesinde 1867 yılında Diyarbakır kilisesine 21 kişi, Kıtılbul'daki kiliseye de 9 kişi dahil olmuştur. Bu tarihten sonra misyonierlerin Diyarbakır'a yönelik çalışmaları daha çok Kürt ve Yezidiler üzerine yoğunlaşmıştır. Özellikle buralarda görev alacak olan yerli papazların çalışmalarını kuvvetlendirmek amacıyla buraya 100 dolar bağış gönderilmiştir. Aynı zamanda Kürtlere yönelik eğitim faaliyetleri yürütmek için

²⁰⁶ The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1868, Vol. LXIV, Boston 1868, p. 120, 121.

görevlendirilen Papaz Mardiros'un misyonerlik çalışmaları neticesinde zamanla üç kişi daha sonra 7 kişi Protestanlığa geçmiştir²⁰⁷.

Ayrıca 1868 yılında A. N. Andrus'ın bölgeyi sık sık ziyaret etmiş ve faaliyetleri neticesinde Kıtılbalı, Karabaş ve Satıköy gibi yerlerde de yeni istasyonlara ihtiyaç duyulmuş ve kısa süre içinde de buralarda ek istasyonlar kurulmuştur. Böylece A. N. Andrus ve arkadaşlarının bölgedeki çalışmalarıyla bölgedeki istasyon sayısı 6'dan 13'e çıkmış, Hristiyan nüfus için kilise sayısı 3'ten 5'e çıkartılmış ve bu istasyonlarda bulunan kiliselerdeki ayinlere katılanların sayısı 251'den 850'ye yükseltilmiştir²⁰⁸. Board teşkilatının bölgedeki temsilcisi A. N. Andrus'ın tüm bu çabalarının amacı ise teşkilatın faaliyetlerini tüm bölgeye yaymaya çalışmaktır. Zamanla Kürt öğrencilere destek verilmesi ve onları yanlarına çekmek amacıyla Khowaja adında birinin desteğiyle Board misyonerleri için Diyarbakır'da yeni bir ev inşa edilmiştir. Bu evin adının "Walker Evi" olması için teklifte bulunulmuştur²⁰⁹.

Bunun yanında 1871 yılından sonra gerek Diyarbakır gerek Antep misyonerlik faaliyetlerinde ön plana çıkmışlardır. Board teşkilatı tarafından buralardaki yeni kilise yapımı, okul ve vaizler için ayrılan bağış, ödenekler ve dış yardımlar diğer istasyonlardan çok daha fazla olmuştur. 1873 yılında da Diyarbakır'daki yeni kilisenin yapımı için Board teşkilatı tarafından 2.840 dolar daha bağış yapılmıştır²¹⁰. Ayrıca Board teşkilatı tarafından Diyarbakır'daki yeni bir arazinin alımı için toplam 4.475 dolar daha göndermişlerdir²¹¹. Ancak 1874 yılında Diyarbakır'daki Protestan toplulukların bazı sıkıntılar yaşaması nedeniyle misyoner H. Barnum buraya gelerek topluluğu toparlamaya ve faaliyetleri yeniden düzenlemeye başlamıştır²¹². Böylece Herman N. Barnum kısa zaman içinde

²⁰⁷ The Missionary Herald ..., 1868, p. 153, 247-248, 344, 248.

²⁰⁸ Dovletgeldy Gurbandurdyev, Kemal Nuryagdyev, Alibek Kerimov, İsmail Mammadlı, Hasan Allahyarov, *Missionary Activities Of A. N. Andrus And Conflicts In Mardin*, 2018–2019 Fall Semester Hist-209, Research Paper, Bilkent University, Ankara 2018, p. 17-18.

²⁰⁹ The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1869, Vol. LXV, Boston 1869, p. 23.

²¹⁰ The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1873, Vol. LXIX, Boston 1873, p. 187, 416.

²¹¹ The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1874, Vol. LXX, Boston 1874, p. 276.

²¹² The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1875, Vol. LXXI, Boston 1875, p. 304.

dağılan grupları tekrar toplamayı başarmıştır. 1878 yılına gelindiğinde ise Diyarbakır'daki misyonerlik faaliyetlerine Board misyonerleri ve yerli yardımcılar dışında Protestanlığa geçip daha sonra papaz olan bazı Kürtler de kendilerine destek olarak faaliyet göstermeye başlamışlardır²¹³. Bunlar dışında Diyarbakır'da yetişen *Evangelist Deaconlar* (diyakozlar)²¹⁴ gerek Diyarbakır'da gerekte buradan Türkiye'nin farklı şehir, kaza, köy gibi yerlerinde "Efendi" adıyla misyonerlik faaliyetleri yürütmüşlerdir. Bu kişiler arasında bazı Ermeniler de bulunmuştur. Ermeni olup faaliyetlerde Board misyonerlerine yardım edenler genellikle bu hizmetleri karşılığında herhangi bir ücret almamışlardır²¹⁵. Ancak misyonerlik faaliyetine destek için çalışan bayanlara her yıl hizmete göre farklı miktarlarda ücret ödenmiştir. Örneğin 1880 yılında Diyarbakır'da kadınların çalışmasına destek amaçlı 6 dolar ödeme yapılmıştır²¹⁶.

Tablo 1. 5. 1879-1882 yılları arasında Diyarbakır'daki okul, öğrenci sayısı, öğretmen sayısı, yapılan bağış miktarları, papaz sayısı, Protestan cemaatler, kaydedilen Protestan nüfusu ile alakalı istatistiki veriler.

Öğrenci	115
Öğretmen	3
Protestan Hayırseverin 1879-1881 yılları arasında yaptığı bağış	359.36
Yerli papaz	2
Kilise üyesi	53
Amerikan Board teşkilatının 1879-1881 yılları arasında yaptığı Diyarbakır ve çevresine yapmış olduğu bağış	52.50
1882 yılında yapılan toplan bağış	12.00
Kaydedilen Protestanlar	800
Papaz	-
Toplam cemaatler	300

²¹³ Bu kişiler şehirden çok dağda, mühkem yerlerde yaşayan ve kendini inkâr eden Kürtler arasında faaliyet göstermişlerdir. Bkz. The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1879, Vol. LXXV, Boston 1879, p. 188.

²¹⁴ Diyakoz (veya diyakon); Katolik, Anglikan ve Ortodoks kiliselerindeki üç yüksek ruhban derecesinin ilk basamağı olan diyakozluk rütbesine sahip kişidir. Diğer iki rütbe ise sırasıyla papazlık (vaizlik) ve piskoposluktur.

²¹⁵ The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1881, Vol. LXXVII, Boston 1881, p. 263.

²¹⁶ Life and Light for Woman, Woman's Boards of Missions 1880, Vol. X, Rand, Avery and Company, Boston 1880, 275.

1880 yılından sonra Board misyonerleri Diyarbakır ve çevresinde yürütmüş oldukları faaliyet noktalarına Silvan'ı (Farkin) da eklemişlerdir. Board teşkilatı bu tarihten sonra buraya birden çok topluluğu yoğun bir şekilde yöneltmeye başlamışlardır. Bu örgütler içinde özellikle Board teşkilatına bağlı hareket eden *The Home Missionary Society Topluluğu* çalışmalarını Silvan üzerine yoğunlaştırmıştır. Amaçları buradaki misyonerlik faaliyetlerini yaygınlaştırmak bunun için de bağış toplamak ve bu bağışlarla okul, kilise vb. gibi yapılar inşa edilmesine destek olmaktır. Bu gayeyle 1884 yılında Silvan'da ilk Protestan kilisesi inşa edilmiş ve başına papaz olarak Tomas Mıgırdiç getirilmiştir. Diğer yandan yapılan bağışlar, başka yerlerde kilise, okul ve papazlar için yeni ev inşası için harcanmıştır. Bu bağışların bir kısmını papazın ev talebi üzerine onun için 1891 yılında yeni bir ev yapımında kullanılmıştır²¹⁷. Ayrıca bu topluluğun desteğiyle Roma döneminden kalan tarihi köprüleri ve kalıntıları restore etme çalışmaları yapılmıştır²¹⁸. Yapılan bu yardımların yerlerine ulaştırılması ve halkın durumunu, okulların içinde bulunduğu koşullar ve kiliselerde yürütülen faaliyetleri tespit etmek amaçlı bazı misyonerler görevlendirilmiştir. Bu amaçla Miss Caroline E. Bush 1887 yılında bölgede yaklaşık on bir ay sürecektir bir seyahat düzenlemiştir. Bu gezileri sırasında Diyarbakır, çevresindeki dış istasyonları ve köyleri ziyaret ederek, yaklaşık iki yüz aile ile görüşmüştür²¹⁹. Bush bu toplantılarını daha çok kadın ve kızlar ile yapmış, sayısız toplantı düzenleyerek halkı yanlarına çekmeye çalışmıştır.

1888 yılında Board teşkilatına üye gençler tarafından Çermik'te geniş çaplı bir toplantı düzenlenerek, toplantıda kendi teşkilatlarına bağlı papazların yetiştirilmesi için daha büyük bir binanın yapılması kararı alınmıştır. Bunun için toplam 242 dolar toplanmıştır²²⁰. Çermik'te Board Örgütü'ne bağlı *Church Society*, *Women's Society*, *Boy's Society*, *Men Association* toplulukları faal olarak faaliyet göstererek Board

²¹⁷ The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1891, Vol. LXXVII, Boston 1891, p. 116, 113.

²¹⁸ Misyonerlere göre bu köprünün tarihi yaklaşık 1800 yıl öncesine dayanmaktaydı. Bkz. The Missionary Herald, 1891, p. 502.

²¹⁹ Life and Light for Woman, Woman's Boards of Missions 1887, Vol. XVII, Rand, Avery and Company, Boston 1887, p. 327.

²²⁰ The The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1888, Vol. LXXXIV, Boston 1888, p. 212.

Teşkilatı'nın çalışmalarına destek olmuşlardır²²¹. Ayrıca bu topluluklar sadece Çermik'te değil, 1890 yılının başlarında Anadolu'da yapımına başlanılan demiryolu sisteminin misyonerlik çalışmalarını hızlandıracağı düşüncesiyle Board misyonerleri ile ortak çalışarak Diyarbakır'a kadar uzatılması için maddi destek bulunma konusunda çalışmalar da yürümüşlerdir. 1890 yılından sonra ise Board misyonerleri ve onlara bağlı topluluklar faaliyetlerinin şeklini değiştirme ihtiyacı hissetmişlerdir. Özellikle Diyarbakır ve Kürtlerin yoğun yaşadığı kasaba, köy vb. yerlerdeki Müslüman Kürtler, Kürtçe konuşan Ermeniler, Aleviler, Yezidiler, Nasturiler, Süryaniler gibi farklı din ve ırka sahip gruplar arasında daha etkin olabilmek için Diyarbakır Protestan Kilisesi'nin de yardımıyla İncil'i Kürtçeye çevirmeye başlamışlardır²²².

Ancak 1891 yılında Silvan ve çevresinde çıkan olaylar Board misyonerlerinin ve onlar ile paralel hareket eden toplulukların faaliyetlerini sekteye uğratmıştır. Silvan'daki Protestan Kilise'si tahrip edilmiş, papaz ve misyonerler ile beraber faaliyetlere katılan bazı kişiler yaralanmıştır²²³. Aynı şekilde Dibne (Döger)²²⁴ köyünde de çıkan kargaşada Protestanlara ait kilise, okul odaları ve misyonerlerle bağlantılı olan Gregoryan Ermenilerinin kilisesi tahrip edilmiştir²²⁵. Çıkan bu olaylarda birçok papaz ve Board misyonerleri ile bağlantılı birçok kişi yaşamını yitirmiştir. Olaya karışan bu kişiler misyonerlere bağlı ve onlarlar iş birliği içinde olanlardı. Bunun üzerine Board teşkilatı tarafından, yıkılan bu okul ve kilise yerine yenilerinin yapılması için yıl boyunca Diyarbakır ve çevresine yardım gönderilmiştir. Ayrıca Çüngüş'te yeni bir kilise yapımı için 1893 yılının mart ayında 310 dolar, nisan ayında 180 dolar, mayıs ayında ise 170 dolar bağış yapılmıştır²²⁶. Ayrıca oradaki çalışmaların daha aktif yürütülmesi için farklı zamanlarda küçük bağışlar yapılmıştır. 1893 yılında Çüngüş'te kıtlık çıkmış, halkın

²²¹ The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1889, Vol. LXXXV, Boston 1889, p. 327.

²²² The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1889, Vol. LXXXVI, Boston 1890, p. 346.

²²³ Bu olaylar arasında en büyüğü Kilise köyünde yaşanmıştır. Bkz. he Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1891, Vol. LXXXVII, Boston 1891, p. 116.

²²⁴ Günümüzde Dımıl köyü Diyarbakır'ın Dicle İlçesine bağlıdır.

²²⁵ The Missionary Herald ..., 1891, p. 117.

²²⁶ The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1893, Vol. LXXXIX, Boston 1893, p. 121, 164, 209.

maddi olarak sıkıntılar yaşamaması üzerine Board misyonerleri durumu fırsata çevirip yıl içerisinde 2.000 kuruştan fazla, daha sonra da 150 kuruş daha yardımda bulunmuştur²²⁷.

Diyarbakır ve çevresinde çıkan bu sıkıntılardan ötürü 1897 yılında Harput'ta görevli misyoner Mr. Browne ve eşi Miss. Caroline E. Bush Diyarbakır'ı ziyaret etmişlerdir. Bu ziyaretlerinde Diyarbakır'ın birçok kazasını dolaşarak halkın içinde bulunduğu durumu kaydetmişlerdir. Miss Bush bu gezileri sırasında halkın maddi olarak sıkıntıda olduğunu görerek, Diyarbakır'daki İngiliz konsolosu Mr. Waugh'e ile bu konuları istişare etmiştir. Mr. Waugh görevi boyunca Diyarbakır ve çevresindeki ihtiyaç sahibi kişilere yardım etmiştir. Ayrıca Mardin'de misyonerlik yapan Mr. Andrus'ta bu meseleler için Diyarbakır'a gelerek, fakirler için endüstriyel refahlık formunda bir yetimhane kurmuştur. Bunu yanı sıra dullar ve yetimler için yardım toplamıştır. Bu bağışların dağıtımını ise 15 gün veya bir ayda kişi başı 25 sent olarak ayarlanmıştır²²⁸. Diyarbakır'daki Board misyonerlerinin faaliyetlerine buradaki İngiliz konsolosluk tercümanının eşi ve eski Silvan papazının eşi de destek olarak her hafta toplantılar düzenlemişlerdir. Eski Silvan papazını eşinin Diyarbakır'a gelip misyonerler için faaliyetlere katılmasının sebebi daha önce çıkan olaylarda eşinin tutuklu olması ve kendisinin de oradaki çalışmalarının hükümet tarafından takip edilmesi idi²²⁹. Böylece gerek Board misyonerlerinin gerek onlara destek verenlerin faaliyetleri neticesinde 1900 yılına gelindiğinde ise Diyarbakır'daki Protestan nüfusu 2.200 kişiye ulaşmıştır²³⁰. *New-York Tribune Gazetesi*'nin 23 Haziran 1918 tarihindeki haberine göre I. Dünya Savaşı öncesi ve sonrasında yaşanan tüm sıkıntılara rağmen Board misyonerlerinin faaliyetleri Anadolu'da olduğu gibi Diyarbakır'da da iki tane Board Misyoneri vasıtasıyla devam etmiştir²³¹. Amerikan Board teşkilatı açtıkları eğitim kurumları, hastane, yetimhaneler ve yardım kuruluşları vasıtasıyla faaliyetlerini daha ileri düzeyde sürdürmüşlerdir. Bu kurumlar aracılığıyla farklı din, mezhep ve ırklar arasında sızılmış ve insanları kendi

²²⁷ Bu bağışların büyük bir kısmını Hristiyan halka dağıtmışlardır. Bkz. *The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1894*, Vol. XC, Boston 1894, p. 205.

²²⁸ *The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1897*, Vol. XCIII, Boston 1897, p. 275-276.

²²⁹ *The Missionary Herald ...*, 1897, p. 276.

²³⁰ Hewsen, Robert H., "Armenia on the Tigris: the Vilayet of Diarbekir and the Sanjak of Urfa", *Armenian Tigranakert/Diarbekir and Edessa/Urfa*, Chapter 2, Costa Mesa 2006, pp. 47-80.

²³¹ Ancak Diyarbakır'daki bu misyoner sayısı Anadolu'daki çoğu Board istasyonlarında görev yapan misyonerlerin çok altında kalmıştır. Bkz. *New-York Tribune*, [volume], June 23, 1918, Page 5, Image 27.

yanlarına çekmeyi başarmışlardır. Ancak Osmanlı Devleti'nin savaş girmesiyle, Ermeni isyanlarına destek verdikleri tespit edilen Diyarbakır ve ona bağlı altı istasyon, yetkililer tarafından kademeli olarak kapatılarak, bazı misyonerler sınır dışı edilmiştir²³².

Tablo 1. 6. Board teşkilatı tarafından Diyarbakır'a resmi olarak atanan misyoner listesi²³³

Gelen Misyonerin Adı/Soyadı, Eşi	Geldiği Tarihler	Kaldığı Süre	Görevi yaptığı Alan
George W. Dunmore Susan Wheeler Dunmore	1851-1859 1851-1856	9 yıl 6 yıl	Misyonerlik
Augustus Walker Eliza M. H. Walker	1853-1865 1853-1863	13 yıl 10 yıl	Misyonerlik
Dr. Davit Hubbard Nutting Mary Elizabeth Nichols Nutting	1854-1864 1854-1864	10 yıl 10 yıl	Misyonerlik, Sağlık ve Eğitim
George Cushing Knapp Alzina M. Churchill Knapp	1855-1858 1855-1858	2 yıl	Eğitim
Dr. Henry B. Haskell Sarah J. Brewster Haskell	1856-1857 1856-1857	1 yıl 1 yıl	Misyonerlik ve Sağlık
George Perkins Knapp Anna J. Hunt Knapp	1899-1915 (Bitlis, Harput ve Diyarbakır)	25	Misyonerlik ve Eğitim
Edwin John Ward Ms. Charlotte E. Allen Ward	1907-1911 1907-1911	4 yıl 4 yıl	Sağlık
Dr. Floyd O. Smith Bessia Heath Smith	1914-1915 1914-1915	1 yıl 1 yıl	Sağlık

²³² *Harrisburg Telegraph*, [Vol.], March 31, 1916, Page 7, Image 7.

²³³ <http://www.dlir.org/abpcc-search-name> (E.T: 22.06.2021)

İKİNCİ BÖLÜM

AMERİKAN BOARD MİSYONERLERİNİN DİYARBAKIR'DAKİ KURUMLARI

1. Eğitim ve Öğretim Alanındaki Faaliyetler

1.1. Okullar

Amerikan Board teşkilatı tarafından Anadolu coğrafyasında misyonerlik çalışmaları ilk olarak dini faaliyet ile başlamıştır. Bu nedenle Protestan kiliseleri teşkil edilmiştir. Buna paralel olarak kiliselere gelenlere dini öğretilerini ve fikirlerini empoze etmek için eğitim çalışmalarının geliştirilmesi sorununun ortaya çıkarmıştır. Ayrıca Osmanlı tarafından eğitim kurumlarının eksik bırakılmış olması Board teşkilatının iştahını kabartmıştır. Board Misyonerlerine göre devlet tarafından birçok şehrin okul ve diğer eğitim çalışmalarından mahrum bırakılmıştı. Bu nedenle de bu boşluğu kendilerinin kapatabileceğini düşünmüşlerdir. Bunun için ilk zamanlar bu amaçlarını gerçekleştirmek için kilise ve evlerinin bir odasını eğitim amacıyla kullanmaya başlamışlardır. Ancak zaman içerisinde Board misyonerlerinin faaliyetleri yoğunlaşması ve en ücra yerlere kadar ulaşması buralardaki eğitim çalışmalarının daha sağlam ve sistematik bir düzende devam edilmesinin gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Çünkü Protestanlık çalışmalarının geliştirilmesi ve yaygınlaştırılması için kilise ve evlerinin odaları ihtiyaca cevap vermemeye başlamıştır. Bu nedenle Board faaliyetlerinin olduğu her noktaya okul kurulması bir zaruriyet haline gelmiştir. Tüm bunlardan sonra bazı örgütlerin de desteğiyle başta İstanbul, İzmir, Bursa gibi büyük şehirler olmak üzere Anadolu'nun her tarafına Protestan okulları açılmaya başlanmıştır.

Ancak Board misyonerlerinin Diyarbakır ve çevresinde eğitim faaliyetleri biraz geç başlamıştır. Board Faaliyetlerinin yoğunluk kazanmasıyla burada da eğitim kurumlarının açılması için adımlar atılmıştır. Bunun için de Board teşkilatı tarafından şehre gönderilen misyonerlerin bazısı özellikle de öğretmenlik vasfına sahip olup, bu kapsamda ilk olarak 1836 yılında *Asur Misyonu* dâhilinde Diyarbakır'a gönderilen misyonerlerden bir tanesi öğretmen olarak görevlendirilmiştir²³⁴. Ancak bunun dışında şehirde misyonerlik çalışması yürüten ama gerçek görevi öğretmenlik olmayan Board misyonerleri de eğitim

²³⁴ The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1836, Vol. XXXII, Boston 1836, p. 113.

çalışmaları yürütmüşlerdir. Örneğin; Perkins, Stoddard, Dr. Ashel Grant ve Fidelia Fisk gibi misyonerler Diyarbakır'da misyonerlik faaliyetlerinin yanı sıra da Pazar günleri evlerinde yetişkin erkeklere yönelik eğitimler verilmiştir²³⁵. Ayrıca eğitim konusunda erkeklerden daha fazla ihmal edilen kadınlara da bu evlerde ders verilmiştir.

Ancak Dr. Ashel Grant'ın 1844 yılında ölmesi üzerine bölgeye tayin edilen Vertabed Diyarbakır'da 6 ay kalmış ve bu kısa bir süre içerisinde Diyarbakır'da Ermeni çocuklara okul açmak için Board merkezden maddi yardım talep etmiştir. Ancak ortam bir okulun açılması için uygun görülmeyp, bu talepleri Board teşkilatı tarafından reddedilmiştir. Buna rağmen daha sonraki yıllarda bölgeye misyonerlik faaliyeti için gönderilen Board misyonerleri kiralamış oldukları evlerde eğitim faaliyetlerini yürütmüşlerdir. Özellikle de Augustus Walker ve eşi Eliza M. Walker da durum ve mevsime göre her Çarşamba günleri öğleden sonra sayıları 20-40 arasında değişen kadınlar toplantı şeklinde eğitim vermişlerdir²³⁶. Bu misyonerler dışında Ermeni asıllı öğretmen Hargop ve Muggerditch'te (Mıngırdıç) hemen her gün güneşin doğuşuyla eğitim toplantıları düzenleyerek gelen kişilere ders vermişlerdir. Bu iki öğretmen yapmış oldukları toplantılarda genellikle Türkçe basılan Ermeniceden Türkçeye çevrilmiş olan belge, not ve ya mektuplar üzerinden ders vermişlerdir²³⁷. Ancak yapılan bu eğitim faaliyetleri tam teşekküllü olmayıp Board teşkilatı tarafından daha sonra Diyarbakır'da bir okul açılarak eğitim faaliyetleri sistematik bir şekle sokulmuştur²³⁸.

1853 yılında Diyarbakır'da Amerikan Board misyonerlerinin himayesinde olacak şeklinde kız ve erkekler için rüştiye açılması talep edilmiştir. Bina tahsisi üzerine gerekli yerlere başvuru yapılmış ve devlet yetkilileri tarafından yapılan incelemeler neticesinde binanın fiziki yapısında herhangi bir kusur olmadığı tespit edilmiştir. Ancak okulda, açılış için ruhsatın resmileşmesi beklenmeden eğitime başlanmıştır²³⁹. Bu okulda teorik olarak *Elifabe, Hesab-ı zihni cebr-i adî, coğrafya-yı tabi'i, coğrafya-yı siyasi, Kitab-ı Mukaddes, İncil, Ermenice, İngilizce, İnşâ-i Türkî, kıraat, sarf ve yazı* dersleri ve pratik olarak

²³⁵ <https://hyetert.org/2016/07/01/tomas-cerme-misyonerler-avrupa-uygarliginin-dunya-genelineyonelen-taarruzu/> (10.01.2022).

²³⁶ Report of the American Board ..., Vol. XLV-XLVIII, September 12-15, Boston 1854-1857, p. 108.

²³⁷ Report of the American Board ..., Vol. XLVI-XLVIII, September 11-14, Boston 1855-1857, p. 108.

²³⁸ Robert H. Hewsen'e göre Diyarbakır merkezinde bir diğeri ise çevresinde kurulmuştu. Bkz. Hewsen, "A.g.m.", pp. 47-80.

²³⁹ BOA,Y.PRK.MF., 5/20-62-01, H-02.04.1325 (15 Mayıs 1907); BOA, Y.EE., 102/38, H-19.01.1311 (2 Ağustos 1893).

dikiş el işleri dersleri verilmiştir²⁴⁰. 1856 yılına gelindiğinde Mr. Augustus Walker Diyarbakır'da bulunduğu süre zarfında eğitim faaliyetleri kapsamında il genelinde Board teşkilatına bağlı toplam 2 misyoner okulunun bulunduğunu, bu okullar için 460 kitap basıldığını ve Diyarbakır'da eğitim çalışmalarını tanıtıcı 333 broşürün dağıtıldığını ifade etmiştir²⁴¹. Ayrıca kilise okulunda hem Mr. Walker hem de Mr Nutting kız ve erkeklere ders vererek eğitim çalışmalarına destek olmuşlardır. 1856 yılında yaz boyunca Diyarbakır ve çevresindeki okullarda dersler vermeye devam etmiştir.

1857 yılına gelindiğinde Mrs. Elizabeth Nutting ve Mrs. Knapp'ta misyoner okullarında kadınlara ders vermeye devam etmişlerdir. Özellikle de Mrs. Eliza Walker okuma bilmeyen kadınlara okuma dersi, Mrs. Elizabeth Nutting kadınlara Türkçe eğitimi ve Mrs. Knapp ise genç kızlara Ermenice eğitim vermiştir²⁴². 1857 yılında Protestan okullarında toplamda 75 öğrenci eğitim alırken, bunun 25'i kız öğrencilerden oluşmaktaydı. Okula devam eden öğrenci sayısı sabit olmayıp, mevsimden mevsime değişkenlik göstermiştir. Burada öğrencilere normal dersleri yanında Kürtçeye çevrilmiş olan İncil ve Ahit dersleri de verilmiştir. Ancak bu okullarda görev yapan 2 öğretmenin yaz ayında eğitim almak için Antep'e gitmeleri okuldaki faaliyetleri olumsuz etkilemiştir²⁴³. Bunun yanında 1857 yılında Mrs. Marsh ve Mrs. Lobdell Hani ve Kıtılbıl'daki eğitim çalışmalarını yakından takip etmek için buralara gelmişlerdir. Bu 2 dış istasyonda eğitim faaliyeti yürütülen okullarda önemli çalışmalar yapılmış ve öğrenci sayısı giderek artış göstermiştir. Özellikle Hani'deki Protestan okulunda eğitim alan öğrenci sayısı artmış ve yıl boyunca toplamda 25 öğrenci okula devam etmiştir. Baron Stephan Tomas²⁴⁴ bu okulda sadece normal dersler değil dini dersler de vermiştir. Baron Stepan Tomas'ın bu eğitim faaliyetleri ve çalışmalarıyla yaklaşık 25 Ermeni aile de Protestanlığa geçmiştir. Böylece Hani'de eğitim faaliyetleri diğer yerlerden çok daha iyi duruma gelmiş ve zaman içinde ciddi bir gelişim göstermiştir²⁴⁵.

1858 yılında Diyarbakır'daki misyoner okulunda öğretmen eksikliği yaşanmıştır. Bunu gidermek amacıyla Board teşkilatı tarafından Hani'de faaliyet gösteren Baron

²⁴⁰ BOA, Y.EE., 102/38-03-02, H-19.01.1311 (2 Ağustos 1893).

²⁴¹ Report of the American Board ..., Vol. XLV-XLVIII, September 12-15, Boston 1854-1857, Pp. 108-109.

²⁴² The Missionary Herald ..., For The Year 1857, Vol. LIII, Boston 1857, p. 184

²⁴³ Report of the American Board ..., Vol. XLVI-XLVIII, September 11-14, Boston 1855-1857, p. 80.

²⁴⁴ Baron Stephan Tomas'ın kız kardeşi Hasköy İlahiyat okulundan mezun olduktan sonra Diyarbakır'a görevlendirilmiştir. Kendisi aynı zamanda Bayan Knapp'ın da asistanlığını da yapmaktaydı.

²⁴⁵ The Missionary Herald ..., 1857, p. 184-185.

Stephan Tomas eğitim alması için *Bebek İlahiyat Okuluna* gönderilmiştir. Baron Stephan Tomas burada gerekli eğitimlerini tamamladıktan sonra tekrar Diyarbakır'a gönderilmiştir²⁴⁶. Onun geri dönmesi ile Diyarbakır'daki eğitim faaliyetleri yeniden canlanmıştır. Baron Stephan Tomas gibi öğretmen olan kız kardeşi de kız okulunda eğitim vererek, okulun oldukça iyi bir seviyeye gelmesini sağlamıştır. Günlük ders verilen okulda 75 erkek, 25 kız öğrenci eğitimlere katılmıştır²⁴⁷. Eski öğretmenler ise daha çok evlerinde bayanlara okuma dersi vererek, eğitim faaliyetlerinin yaygınlaşmasına katkıda bulunmuşlardır²⁴⁸.

Böylece Misyonerlerin bu çalışmaları neticesinde yaklaşık 40 kadın okumayı öğrenmiştir. Aynı şekilde ileriki yıllarda Diyarbakır ve çevresinde eğitim faaliyetleri kapsamında okullarda ders verecek olan yerli gençler İstanbul'a gönderilmişlerdir. Bu öğrenciler burada daha iyi bir eğitim aldıktan sonra Diyarbakır'a gelip şehirdeki eğitim faaliyetlerini sistematik ve yaygın bir şekilde devam ettirmişlerdir²⁴⁹. Böylece misyoner okullarına sadece Protestanlar değil, Ermeni aileler de çocuklarını göndermeye başlamıştır. Ermenilerin çocuklarını Protestan okullarına göndermeleri kendi okullarının olmamasından ve eğitim sisteminin zayıflığından değil tamamıyla gönüllülük esas olmuştur. Ancak 1857 yılında Ermeni papazın ve Ermeni liderinin Protestan okulları aleyhinde yapmış oldukları propaganda, tehdit ve ikna ile bazı Ermeni aileler çocuklarını bu okullardan almıştır. Bu nedenle erkek okulunda eğitime devam eden 18 Ermeni öğrenci sayısı 3 gün içinde 16'ya düşmüştür²⁵⁰. Buna rağmen Board misyonerleri yapılanlara tepki gösterememiştir. Tepkisizliğin sebebi Protestan okullarında kullanılan kitapların Ermenilere ait matbaalarda basılmasıdır. Dr. Davit H. Nutting göre 1858 yılında okullarda ve diğer eğitim faaliyetlerinde kullanılacak kitaplar için misyoner depozitolarından 200 dolar kullanılmıştır²⁵¹.

Ancak Hani'deki misyoner okulunda faaliyet gösteren misyoner öğretmenler zor imkânlarla rağmen Diyarbakır'daki okulda eğitim veren öğretmenlere oranla daha iyi

²⁴⁶ Gray, John A., Green, Printers, *Historical sketch of the missions of the American Board of Commissioners For Foreign Missions, In, European Turkey, Asia Minor, And Armenia*, New York 1866, p. 30.

²⁴⁷ The Missionary Herald ..., For The Year 1858, Vol. LIV, Boston 1858, p. 5.

²⁴⁸ The Missionary Herald ..., 1858, p. 175.

²⁴⁹ Gray, Green, A.g.e, p. 30.

²⁵⁰ The Missionary Herald ..., For The Year 1857, Vol. LIII, Boston 1857, p. 272.

²⁵¹ The Missionary Herald ..., For The Year 1858, Vol. LIV, Boston 1858, p. 175.

faaliyet göstermişlerdir. Bunun en önemli sebebi Hani'nin merkeze uzak olması ve eğitim faaliyetini misyonerlerden ziyade yerli yardımcılarının kendi imkânlarıyla yürütmesiydi.

1858 yılında Diyarbakır'da eğitim veren dini okula ilgi ve katılım da artmıştır. Okulun erkek bölümüne yaşları 5-15 arasında değişen 60'tan fazla öğrenci düzenli bir şekilde devam etmektedir. Kız bölümünde ise 1000 kız öğrenci bulunmaktadır. Ancak bu okulda eğitim veren bayan öğretmenin evlenmesi üzerine kız okulunda 1858 yılında eğitim faaliyeti yapılamamıştır. Fakat daha sonra Hasköy İlahiyat Okulu'ndan mezun olan Eva (Shemmas'n kız kardeşi) adında bir öğretmenin buraya atanmasıyla okul tekrar eğitime açılmıştır.

1859 yılında Dr. Dunmore ve Wheeler Çermik'i ziyaret etmişlerdir. Bu iki Board misyoneri Çermik'te de Diyarbakır ve Hani olduğu gibi bir misyoner Protestan okulunun açılmasını teklif etmişlerdir. Açılacak olan bu okulun başına Hachidoor denilen genç bir öğretmenin atanması talep edilmiştir²⁵². Tüm hazırlıklardan sonra okul açılmış ve zamanla bu okulda eğitim alan öğrenci sayısı toplam 20 veya 25'e kadar yükselmiştir²⁵³. Öğrenci sayısının az olmasının sebebi bazı ailelerin çevreden tehdit aldıklarını bu nedenle de çocuklarını göndermeye korktuklarını öne sürmüşlerdir. Okulda daha çok dini dersler ve özellikle de okuma üzerine dersler verilmiştir. 1859 yılında Dunmore'un Mardin'e geçmesiyle Mrs. Eliza M. Walker ve Mrs. Elizabeth Nutting onun yarım bıraktığı çalışmalara devam ederek, daha önce Diyarbakır ve çevresindeki okullarda yürütmüş oldukları eğitim faaliyetlerinin aynısını Kıtılabil'da da sürdürmüşlerdir. Bu iki bayan misyoner Kıtılabil'da her çarşamba günü hem genç kızlara hem de yetişkin kadınlara ders vererek, buradaki eğitim çalışmalarının daha ileri bir seviyeye ulaşmasına destek olmuşlardır.

Daha sonra Mrs. Eliza M. Walker ve Mrs. Elizabeth Nutting eğitim faaliyetlerini sürdürmek için Çermik, Eğil ve Ergani'yi ziyaret etmiş olmalarına rağmen buralardan istedikleri verimi elde edememişlerdir. Bunun önemli nedenlerinde biri yerel yöneticilerin ve halkın Board misyonerlerine karşı olumsuz düşünce geliştirmeleri ve buna bağlı olarak da onları aralarına almak istememeleridir. Diğer bir neden ise bu 2 istasyonda faaliyet gösteren misyonerlerin faaliyetlerini istikrarsız bir şekilde yürütmüş olmaları ve henüz buralarda bir Protestan okulunun inşa edilememesidir. Ancak

²⁵² The Missionary Herald ..., For The Year 1859, Vol. LIX, Boston 1859, p. 175, 42.

²⁵³ The Missionary Herald ..., For The Year 1860, Vol. LVI, Boston 1860, p. 74.

Ergani'deki eğitim faaliyeti Bademli köyünde (Payamlu) eğitim veren Ermeni okulunda görev yapan bir öğretmenin Board misyonerlerinin getirmiş oldukları kitapları dağıtması ve kendi derslerinde okutmuş olması Board misyonerlerinin buradaki faaliyetlerinin yayılmasını sağlamıştır. Bunun yanında okuldaki bu Ermeni öğretmen, Board misyonerlerine ait bu kitapları Ermenice değil İngilizce olarak okumuştur. Board misyonerlerinin Ergani ve Eğil istasyonlarındaki durgunluğuna rağmen Board teşkilatı için Hani'deki eğitim faaliyetleri umut verici olmuştur. Aynı yıl içinde Mrs. Eliza Mr. Walker ve Mrs. Elizabeth Nutting'den sonra misyoner Mr. Williams'ta bölgeyi ziyaret etmiştir. Gezi kapsamında Board misyonerleri için önemli bir yer olan Kıtılbal'daki erkek okulunu da ziyaret edilmiş ve burada 60 öğrencinin eğitim aldığını ifade etmiştir²⁵⁴.

1860 yılında Diyarbakır'da bulunan Mr. Walker buradaki Protestan Erkek okuluna 4 çalışma odası eklemek ve dini faaliyetleri daha geniş alanda yürütülecek birkaç mekânın satın alması için Board teşkilatına maddi destek çağrısında bulunmuştur²⁵⁵. 1860 yılına gelindiğinde Diyarbakır Protestan Kız Okulunda 10'u Protestan, Ermeni, Katolik ve diğer gruplardan 30 öğrenci eğitim almaktaydı. Eva, bu okulda görev almanın yanında da bayanlar arasında da başarılı faaliyetler sürdürmekteydi²⁵⁶. Zamanla vaiz ihtiyacının artmasına paralel olarak bu okullarda eğitim öğrenciler de Board teşkilatı tarafında farklı yerlerde görevlendirilmişlerdir.

1861 yılında misyoner Dwight Diyarbakır'a gelerek, buradaki dini ve normal misyoner okullarını ziyaret etmiştir. Dini okulda 250 öğrencinin, diğer iki okulda toplam 120 öğrencinin eğitim aldığını ifade etmiştir. Ayrıca Diyarbakır istasyonuna bağlı 5 dış istasyondaki bazı okulda 20-25, bazısında 30 öğrenci, bazısında öğrenciden ziyade dinleyici konumunda olan 40 öğrenci eğitim almıştır. Burada bahsi geçen beş istasyon Ergani, Hazro, Eğil, Çermik ve Çüngüş'tür. Burası Board hayır kurumunun kadınları tarafından yönetiliyordu²⁵⁷. Diğer 2 istasyonda eğitim faaliyetlerinin yetersizliği nedeniyle çalışmalar istenilen düzeyde olmamıştır.

Ancak 1862 yılında kız ilahiyat okulunda gerileme yaşanmasına rağmen diğer okullara olan ilgi artmıştır²⁵⁸. Örneğin 1862 yılının aralık ayında erkek okuluna 284

²⁵⁴ The Missionary Herald ..., For The Year 1859, Vol. LIX, Boston 1859, p. 175.

²⁵⁵ The Missionary Herald ..., For The Year 1860, Vol. LVI, Boston 1860, p. 315.

²⁵⁶ Bkz. The Missionary Herald ..., For The Year 1861, Vol. LVII, Boston 1861, p. 308.

²⁵⁷ The Missionary Herald ..., 1861, p. 362-363.

²⁵⁸ Bkz. The Missionary Herald ..., For The Year 1864, Vol. LX, Boston 1864, p. 177.

kişiden fazla katılım olmuştur²⁵⁹. Bu durumda okuldaki araç ve gereçler yetersiz kalmış, eğitim masrafları artmıştır. Bunun için Board misyonerleri de bazı kısıtlamalara giderek, bir öğretmenin eğitim verdiği erkek okulu öğrencilerinin bir çatı altında toplanmasını sağlamışlardır. Böylece bu öğretmen tüm öğrencilere bir arada beraber ders vermek zoruna kalmıştır. Ancak yıl içinde bazı hayırseverler tarafından okulun devamlılığının sürdürülmesi için 294,75 dolar bağış yapılmıştır. Diğer bir yanda da bazı hayırseverler tarafından Karabaş'ta 6-8 gönüllü yardımcının da faaliyet gösterdiği okulda, eğitim faaliyetlerinin sonbahardan ilkbahara kadar kesintisiz devam etmesi için Board teşkilatı tarafından 20 dolar bağış yapılmıştır. Ayrıca buradaki Board misyonerleri ile ortak hareket edilmiştir. Aynı şekilde Board teşkilatı tarafından Kıtılbul'daki okula bir oda ilavesi için yaklaşık 35 dolar bağış yapılmıştır²⁶⁰. Bunun yanı sıra okula alınacak öğrencilerin seçilmesi için orada faaliyet gösteren misyonerlere de 16 dolar bağış yapmıştır²⁶¹. Bunların dışında Diyarbakır okullarından mezun öğrenciler Çüngüş'teki okullar için çalışmalar yürütmüşlerdir. Bu çalışmalar neticesinde zamanla okullardaki öğrenci sayısı 25 ile 40 arasında bir artış göstermiştir. Misyonerlerin, kasabalardaki eğitim faaliyetinin yanı sıra köylerde de okul açma veya geliştirme çalışmalar 1862 senesinde devam etmiştir. Ancak bazı durumlarda misyonerlerin talebiyle değil o köylerde yaşayan halkın da talebiyle okul açılmış veya oradaki okullar genişletilmiştir. Örneğin Diyarbakır'a bağlı bir köy olan Hasan köyü²⁶² sakinleri Mr. Augustus Walker'ı kendi köylerine davet etmesi üzerine Mr. Walker oraya giderek hali hazırda 15-20 öğrenci ile eğitim devam edilen bu okulda geliştirme çalışmaları başlatmıştır. Bu köyde Mr. Walker'ı Yusuf (Yusef) adında genç bir papazın kendisini karşılamıştır²⁶³.

1863 yılına gelindiğinde daha önce kapatılan özel kız okulu dört yüz dolar bağış yapılarak tekrar faaliyete geçirilmiştir²⁶⁴. 1864 yılında Diyarbakır genelinde bulunan tüm Protestan Okulları misyonerler tarafından denetlenmiş, tespit edilen eksiklikler merkez teşkilata bildirilmiştir. Aynı içinde Kiliseye bağlı dini okula toplamda 300 öğrenci daha kaydolmuştur. Normal misyoner okulların öğrenci sayısında da artış olmuştur. Bunun en

²⁵⁹ The Missionary Herald ..., For The Year 1862, Vol. LVIII, Boston 1862, p. 217. ³³⁵

²⁶⁰ The Missionary Herald ..., For The Year 1862, Vol. LVIII, Boston 1862, p. 217.

²⁶¹ The Missionary Herald ..., For The Year 1863, Vol. LIX, Boston 1863, p. 210.

²⁶² Hasan köyü (Hassan), günümüzdeki ismi Derviş Hasan olup, Sur ilçesine bağlıdır. Köy merkeze 33,5 km uzaklıktadır.

²⁶³ The Missionary Herald ..., 1862, p. 56.

²⁶⁴ The Missionary Herald ..., For The Year 1864, Vol. LX, Boston 1864, p. 177.

önemli nedeni Board misyonerlerin Kürtler ile ilgilenmiş ve onları yanlarına çekmeyi başarmış olmalarıdır. Kürtlerin bu okullara yönelmesinin nedenlerinden birisi ise Diyarbakır'da bu misyoner okulları kadar sistemli bir eğitim kurumunun bulunmaması, bu okullarda Amerikan sistemine uygun daha modern bir eğitim verilmesiydi²⁶⁵.

Ancak 1865 yılında Diyarbakır genelinde ortaya çıkan kolera salgınından ötürü gerek kız gerek erkek okulunda bir süre eğitime ara verilmiştir. Ortaya çıkan sıkıntılar neticesinde Diyarbakır'da kıtlık çıkmış ve okullardaki öğretmen maaşlarının ödenememiştir. Bunun üzerine Board teşkilatı tarafından Diyarbakır'daki eğitimin tekrar canlanması ve öğretmenlerin maaşlarının ödenmesi için 4.150 dolar yardım gönderilmiştir²⁶⁶. Buna ek olarak Diyarbakır'daki eğitimin aksamaması nedeniyle Harput kolejine gönderilen kız öğrenciler için de 2.105 dolar ve şehirdeki şehirde eğitim alan kızlar için de 40 dolar bağış yapılmıştır. Bu yardım ve bağışlar ile Diyarbakır'daki eğitim ve öğretim tekrar canlanmış ve yılsonunda Diyarbakır'daki Protestan okulunda yapılan sınavlarda büyük bir başarı sağlanmıştır. Aynı şekilde Karabaş, Kabe Köy, Hazro, Hani, Çermik, Ergani ve Satı Köyünde de eğitim alanındaki çalışmalar neticesinde önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Diyarbakır ve çevresindeki eğitim faaliyetlerindeki bu olumlu gelişme Board misyonelerini memnun etmiş ve Mr. Walker bunu merkeze rapor olarak iletmiştir²⁶⁷. Tüm bu gelişmelere olumlu gelişmeler paralel olarak Board teşkilatı Diyarbakır ve çevresindeki yetişkinlerin eğitimi için 1.100 kuruş bağış yapılmış ve 150 adet kitap gönderilmiştir²⁶⁸. Ayrıca misyonelerin çalışmaları neticesinde kilise okuluna katılım artmış ve bunun için ek bir bütçeye ihtiyaç duyulmuştur. Bunun üzerine aynı yıl içerisinde Board teşkilatı tarafından buraya 778 dolar daha bağış yapılmıştır.

1866 yılında Diyarbakır'daki ikinci Protestan Kilisi'ne bağlı olacak şekilde 12.500 kuruş (500 dolar) bağışla yeni bir okul inşa edilmiştir²⁶⁹. Bunun yanında Ermeniler de yoğun olarak yaşamış oldukları köylerde misyonerlerden bağımsız kendilerine ait bazı okullar açmak istemişlerse de Osmanlı sultanının emri doğrultusunda Diyarbakır paşası Protestanların bazı köylere gitmelerini engellenmiştir²⁷⁰. Ancak Board misyonerleri de

²⁶⁵ Bu okullarda öğretmen olabilmek için Protestan olma şartı bulunmaktaydı. The Missionary Herald ..., For The Year 1865, Vol. LXI, Boston 1865, p. 211.

²⁶⁶ The Missionary Herald ..., For The Year 1865, Vol. LXI, Boston 1865, p. 64.

²⁶⁷ Diyarbakır ve çevresindeki bu noktalarda yürütülen eğitim çalışmalarının başarısından memnuniyet duyan Board misyoneleri Kıtılabil'deki durumun çok iyi olmadığını ifade etmişlerdir.

²⁶⁸ The Missionary Herald ..., For The Year 1865, Vol. LXI, Boston 1865, p. 171.

²⁶⁹ The Missionary Herald ..., For The Year 1866, Vol. LXII, Boston 1866, p. 209-210.

²⁷⁰ The Missionary Herald ..., For The Year 1867, Vol. LXIII, Boston 1867, p. 81.

bu çalışmalarını başka bir şekilde yürütmek istemişlerdir. Bunun için de görünüşte hâlihazırda Ermenilere ait olan okullarda gizli de olsa eğitim faaliyetlerini yürütmek imkânı bulmuşlardır. Tablo 2.1.'de görüldüğü gibi gerek Diyarbakır gerek ona bağlı 8 dış istasyondan Hazro hariç hepsinde okul ve öğrenciler mevcuttur. Buradaki okullarda eğitim faaliyetlerini yürütmek üzere atanan öğretmenler, genellikle Harput ve Mardin Protestan Kolejlerinde eğitim alan öğrenciler olmuştur. Hazro'da ise Protestan nüfusun varlığına rağmen Board teşkilatına bağlı bir okulun olmamasının nedeni Board misyonerlerinin oradaki faaliyetlerinin diğer istasyonlara nazaran daha yavaş olmasıdır. Bunun en önemli nedeni ise Board misyoneleri buradaki eğitim çalışmalarını kendileri değil de yerli yardımcılarını vasıtasıyla yürütmüşlerdir²⁷¹. Aynı şekilde Ergani ve Kabe köyünde (Kaaba Keoy) Diyarbakır İstasyonu bağlı bir dış istasyon olmalarına rağmen bu 2 yerde teşkilata bağlı herhangi bir okulun olmamasından dolayı bu istasyonlardaki eğitim faaliyeti istenilen düzeyde yürütülemediği görülmüştür.

Böylece 1866 yılına Diyarbakır'da Board teşkilatına bağlı 3 Protestan Okulu olup, bu okullarda toplam 2 öğretmen de görev almıştır. 40 kız, 52 erkek olmak üzere toplam 92 öğrenci de eğitim almıştır. Kız okulunda görev yapan *Sara* adındaki kadın öğretmene Board teşkilatı tarafından aylık 60 sent maaş verilmiştir²⁷². Bunun yanında Diyarbakır istasyonuna bağlı Hani'de 1 Protestan Okulu olup, 5 kız ve 17 erkek toplamda 22 öğrenci eğitim almıştır. Aynı şekilde Diyarbakır istasyonuna bağlı olan Kıtılbal'da 1 Protestan Okulu olup, 8 kız ve 12 erkek toplamda 30 öğrenci eğitim almıştır. Çermik'te 1 Protestan Okulu olup, 4 kız ve 8 erkek olmak üzere toplamda 12 öğrenci eğitim almıştır. Yine Diyarbakır istasyonuna bağlı olan Karabaş'ta da 1 Protestan Okulu olup, sadece 18 erkek öğrenci eğitim almıştır. Bu istasyonlardaki eğitim faaliyetlerini Board misyonelerinden çok yerli yardımcılar vasıtasıyla yürütülmüştür. Bunun için de bu yardımcılara 12 ay boyunca her ayın 7 veya 8'de maaşları ödenmiştir. Bahsi geçen bu dış istasyonlar dışında 1866 yılında Diyarbakır İstasyonuna bağlı bir dış istasyon olan Hazro'da (Hazro) Board teşkilatı'ndan Protestan cemaatler olmasına rağmen eğitim faaliyeti yürütülecek bir okul inşa edilememiştir. Aynı yıl içerisinde dış istasyon olarak varlığın sürdüren Ergani ve

²⁷¹ Bkz. The Missionary Herald ..., For The Year 1864, Vol. LX, Boston 1864, p. 177.

²⁷² Adı geçen bu genç öğretmen 1866 yılındaki Kolera salgınında hayatını kaybetmiştir. The Missionary Herald ..., For The Year 1866, Vol. LXII, Boston 1866, p. 384.

Kabe köyünde²⁷³ okul ve kilisenin inşa edilememesi nedeniyle buralardaki dini ve eğitim faaliyetlerini olumsuz etkilemiştir²⁷⁴.

Tablo 2.1. 1866 yılındaki Diyarbakır istasyonu ve ona bağlı 8 dış istasyonuna ait Board teşkilatına bağlı Protestan sayısı, Protestan cemaatler okulları ve kız-erkek öğrenci sayısı gösteren istatistiki veriler.

PROTESTANT COMMUNITY AND SCHOOLS.										
STATIONS AND OUT-STATIONS.	Protestants.			Schools.						
	Number of males.	Number of males over twenty years.	Whole number of Protestants.	Common schools.	Male pupils in do.	Female pupils in do.	Total pupils in do.	Pupils in theological or high schools.	Pupils in girls' boarding schools.	Other adults receiving instruction.
<i>Bitlis, (station.)</i>	53	23	69	1	28	.	28	6	.	73
<i>Moosh, . . .</i>	18	9	29	1	10	.	10	.	.	10
<i>Havadarick, . . .</i>
<i>Yonjahee, . . .</i>
<i>Diarbekir, (station.)</i>	220	159	400	3	52	40	92	.	.	92
<i>Cuttebul, . . .</i>	12	20	88	1	22	8	30	.	.	30
<i>Hinee, . . .</i>	28	15	65	1	12	5	17	.	.	17
<i>Chermook, . . .</i>	20	12	35	1	8	4	12	.	.	12
<i>Hazro, . . .</i>	11	7	14
<i>Karabash, . . .</i>	15	9	20	1	18	.	18	.	.	18
<i>Derik, . . .</i>	12	8	16	1	19	1	20	.	.	20
<i>Argana, . . .</i>
<i>Kaaba keoy, . . .</i>

1867 yılında Harput ilahiyat okulundan mezun edilen öğrencilerden Diyarbakır ve çevresinde eğitim faaliyetinde bulunmaları için Diyarbakır'a bağlı olan Redwan'a ²⁷⁵ iki, Deh'e ²⁷⁶ 1 ve Silvan'a ²⁷⁷ 2 öğretmen gönderilmiştir. Böylece bu öğretmenlerin çalışmalarıyla buralarda küçük okullar açılmıştır. Ancak ilk zamanlar gerek öğrenci sayısının gerek kitap sayısının azlığından ötürü çok aktif faaliyet gösterememişlerdir²⁷⁸. Board teşkilatı tarafından Kürtler arasında eğitim faaliyeti yürütmesi için görevlendirilen Papaz Mardiros'un çalışmaları neticesinde de misyoner okullarının öğrenci sayısında hızlı bir artış olmuştur. Bu da öğretmen ihtiyacının ortaya çıkmasına neden olmuş ve Diyarbakır'dan 4 kadın iyi bir eğitim alamaları için Harput'taki İlahiyat okuluna gönderilmişlerdir²⁷⁹.

²⁷³ Günümüzde Kabe Köyü Diyarbakır Sur ilçesine bağlı bir köydür.

²⁷⁴ Fifty-Third Report Annual ..., 1863-1867, p.91.

²⁷⁵ Redwan= Rıdvan, o dönemde Diyarbakır'a bağlı bir köy idi.

²⁷⁶ Deh, o dönemde Diyarbakır'a bağlı bir köy idi.

²⁷⁷ Farkin (Meyyafarıkın)=Silvan, o dönemde Diyarbakır'a bağlı bir merkez sancak konumundaydı.

²⁷⁸ The Missionary Herald ..., For The Year 1868, Vol. LXIV, Boston 1868, p. 247.

²⁷⁹ The Missionary Herald ..., 1868, p. 248.

Ayrıca 1870 yılında Harput Erkek İlahiyat Okulundan mezun olan bir öğrenci Diyarbakır'da özellikle Kürtler arasında öğretmenlik yapması için görevlendirilmiştir²⁸⁰. Bütün bu alt yapı çalışmalardan sonra da 1870 yılında Diyarbakır'da kızlar için de normal eğitim veren bir okul açılmak istenmiştir. Bunun için devlet yetkililerinden izin alınmıştır. Ancak ruhsatın resmileşmesi beklenmeden okul açılmıştır. Okulda diğer 3 okuldan farklı olarak diğer millet ve dine mensup kişilere de eğitim verilmektedir. Okulda ders olarak; *Arapça, başlangıç seviyesinde kıraat, Türkçe telaffuz, hat, başlangıç seviyesinde kıraat İngilizce, orta seviyede matematik hesabı yapma, felsefe ilmi, başlangıç seviyesinde coğrafya, harita bilgisi, dinler dersi, İncil tarihi, yaratılış ile ilgili ders ve hadis metinleri dersleri* verilmiştir²⁸¹. Board teşkilatı bu okul vasıtasıyla özellikle Ermeni okullarının gelişmesine ve kalkınmasına destek vermiştir. Böylece Board teşkilatının eğitim faaliyetleri sayesinde halkın eğitime yaklaşımı olumlu yönde değişmiş buna bağlı olarak da eğitim daha kıymetli hale gelmiş ve özellikle Ermeniler arasında yaygınlaşmıştır²⁸².

Tablo 2.2. Osmanlı Arşiv kaynaklarında tespit edilen 1870 yılına ait Diyarbakır'daki Protestan Kız okulunda okutulan dersler²⁸³.

Diyarbakır	Protestan İnâs Mektebi	Arabca, Mübâdî-i kıra'at, Sarf-ı Türkçe, Hat, İngilizce mübâdî-i kıra'at, Ulûm-ı riyâziyeden hesab-ı mutevvel, Hesab-ı mutavassıt, Ulûm-ı tabi'iyeden mübâdî-i coğrafya, Harita, Ulûm-ı diniyye, Tarih-i mukaddes, ... vehbiye, Fitru's-şihâb
------------	------------------------	---

Böylece zamanla Board teşkilatının eğitim faaliyetleri Diyarbakır'da ve çevre kaza ve köylerde giderek yaygınlaşmış ve hızlanmıştır. Ancak Board misyonerlerinin faaliyetleri Ergani'de de yoğun olmasına rağmen burada eğitim verilecek bir okulu henüz inşa edememişlerdir. Ancak bu tarihten sonra Ergani'de de eğitim faaliyeti yürütülecek okullara ihtiyaç duyulmuş ve kısa süre içinde Board misyonerleri tarafından burada kız ve erkek öğrenciler için iptidai derecede bir Protestan Okulu inşa edilmiştir. Fakat bu okul için devletten herhangi bir ruhsat alınmaması, daha sonraki tarihlerde devlet ve misyonerler arasında sıkıntıya neden olmuştur. Okulda sadece Protestan öğrenciler eğitim

²⁸⁰ Bu öğrenciler Amerika'daki yerli kiliseler tarafından desteklenmişlerdir. Bkz. The Missionary Herald ..., For The Year 1870, Vol. LXVI, Boston 1870, p. 289. ³⁵⁶ BOA, Y.EE., 102/38, H-19.01.1311 (2 Ağustos 1893).

²⁸¹ BOA, Y.EE., 102/38, H-19.01.1311 (2 Ağustos 1893).

²⁸² The Missionary Herald ..., For The Year 1874, Vol. LXX, Boston 1874, 276.

²⁸³ BOA, Y.EE., 102/38, H-19.01.1311.

almayıp, burada Ermeni, Katolik ve Süryani çocuklar da eğitim görmüşlerdir²⁸⁴. Aynı şekilde Çermik'te erkek öğrenciler için bir Protestan Okulu inşa edilmiş ve başına Board misyonerlerine bağlı olarak faaliyet gösteren *Kohar*²⁸⁵ adında bir öğretmen getirilmiştir. *Kohar* öğretmen okulda sadece erkek öğrencilere eğitim vermemiş, yaklaşık 40 kadın ve 1 kıza da ders vermiştir²⁸⁶. Böylece bu okul ve eğitim faaliyetleri sayesinde Çermik'teki eğitim daha iyi duruma ulaşmıştır. Ayrıca buradaki Board teşkilatının eğitim faaliyetleri yaygınlaşmış ve Misyonerlerin Çermik'e yönelmesi sağlanmıştır²⁸⁷. Bu okullar dışında Diyarbakır'daki kilise okulunda yaklaşık 170 öğrenci ders almaktaydı²⁸⁸. Ayrıca Diyarbakır'da faaliyet gösteren Ermeni Okulunda gaye Ermeni çocuklarını eğitmek olsa da burada misyonerlerinin eğitim faaliyetlerine destek verilmekteydi²⁸⁹. Bu Okulda eğitim gören bazı öğrenciler zaman zaman Board misyonerleri ile birlikte faaliyet göstermişlerdir. Buna rağmen bazı Osmanlı yetkilileri bu okulu ziyaret ederek, eğitim sisteminden memnuniyetlerini belirtmişlerdir. Ayrıca bu okula öğrencilerini göndermek istediklerini ve kendi okullarında öğretmenlik yapması için de Protestan Okullarından mezun öğrenci talebinde bulunmuşlardır²⁹⁰. Board misyonerlerinin eğitim faaliyetleri bu okullar ile sınırlı kalmayıp kimi zaman misyonerlerin evlerinin bir bölümünde de eğitim faaliyeti yürütülmüştür. Özellikle de Board misyonerleri Barnum ve Wheeler'in evlerinin bazı bölümleri okul ve basım odası olarak kullanılırken, Browne'nin evlerinin bazı odaları da öğretmenlerin faydalanması için ve kitap deposu olarak ayarlanmıştır. Tüm bu gelişmelere paralel olarak maddi destek verilmesi gerekliliği ortaya çıkmıştır. Bunun için de 1874 yılında önce yerel topluluklar tarafından Diyarbakır'daki eğitim faaliyetleri

²⁸⁴ BOA, Y.PRK.MF., 05/20-62-01, H-02.04.1325 (15 Mayıs 1907)

²⁸⁵ *Kohar* ismi daha çok Ermeniler arasında yaygın olup, muhtemelen adı geçen bu öğretmen Ermeni asıllıydı.

²⁸⁶ Amerikan Board kaynaklarında bu öğretmenden övgüyle bahsedilmiştir. Bkz. The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1871, Vol. LXVII, Boston 1871, p. 214.

²⁸⁷ The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1871, Vol. LXVII, Boston 1871, p. 214.

²⁸⁸ Life and Light for Woman, Woman's Boards of Missions 1874, Vol. IV, Rand, Avery and Company, Boston 1875, p. 323.

²⁸⁹ Bu okulda öğrenciler Türk sempoisinden uzak yetiştiriliyordu. The Missionary Herald ..., For The Year 1879, Vol. LXXV, Boston 1879, p. 265.

²⁹⁰ Diyarbakır'daki yetkililerin bu talebine karşın bazı fanatik milliyetçi kişiler tarafından Diyarbakır'da bu okulla rekabet edecek bir okul inşa edilmiştir. Buna rağmen eski paşa tarafından da kendi okullarına 50 ciltlik ders kitabı gönderilmiştir. The Missionary Herald ..., For The Year 1879, Vol. LXXV, Boston 1879, p. 265.

yürüten kurumlar ve diğer kurumlar için 6,868 dolar bağışta bulunulmuştur. Ayrıca Board teşkilatı tarafından da 4.575 dolar bağış yapılmıştır. Böylece Diyarbakır'da 2 yıl açılan okullar hem de hâlihazırda eğitim verilen okullar için 3 yıl daha kullanılacak sermaye oluşmuştur ²⁹¹. Diyarbakır'daki eğitim kurumları ve diğer kurumların daha da geliştirilmesi için Çermik'teki kız okulunda İncil'i okuma dersi veren Gregor ve Miss Julia G. ve Benjamin L. M. Olmak üzere iki din hocası bulunmaktaydı.

1880 yılında bu iki kadın misyoner öğretmen için toplamda 7,75 dolar maaş tahsil edilmiştir. Daha sonra da bu kadın hocalardan sadece Gregor'a 7,11 dolar tahsil edilmiştir. Bunun yanında ek olarak kendisine 6,05 dolar ve üçüncü kez de 12,71 dolar daha tahsil edilmiştir ²⁹². Aynı şekilde 1881 yılında da Gregor'a 7,65 dolar tahsil edilmiştir ²⁹³.

Tablo 2.3. 1880 yılı Diyarbakır Ermeni okulları ile alakalı istatistiki bilgiler.

Cemaat	Kadın			Erkek		
	Okullar	Öğrenciler	Öğretmenler	Okullar	Öğrenciler	Öğretmenler
Ortodoks Ermeni	4	240	8	1	60	2
Katolik Ermeni	1	40	1	-	-	-
Protestan Ermeni	2	100	6	1	50	3
Toplam	7	380	15	2	110	5

1881 yılında Harput'ta görevli Board misyoneri Mrs. John. K. Browne eğitim faaliyetlerini incelemek ve genişletmek üzere Çüngüş'ü ziyaret etmiştir. Mrs. Browne buradaki eğitim çalışmalarının maddi eksiklik nedeniyle yavaşladığını tespit etmiştir. Bunun için okulda görev yapan öğretmen ve kız öğrencilerin hazırlamış oldukları havlu, peçete ve gümüş takıları alarak, maddi destekte bulunmuştur. Böylece Çüngüş'teki Protestan okulundaki eğitimin tekrar canlanmasını ve buradaki öğretmenlerin maaşlarının

²⁹¹ The Missionary Herald ..., For The Year 1874, Vol. LXX, Boston 1874, 276.

²⁹² Life and Light for Woman ..., 1880, p. 156, 396, 476.

²⁹³ Life and Light for Woman, Woman's Boards of Missions 1881, Vol. XI, Rand, Avery and Company, Boston 1881, p. 276.

yarı yarıya artmasını sağlamıştır²⁹⁴. Ayrıca Çüngüş'teki eğitim faaliyetlerinin gelişmesi için Board teşkilatı ile bağlantılı faaliyet gösteren Young Men's Society (Young Men's Christian Associations) topluluğunun çalışmaları neticesinde eğitim faaliyetleri için daha fazla yatırım yapılmıştır.

Bunun için de 1882 yılında Çüngüş'teki okulun masraflarına 12,50 dolar bağış yapılmıştır²⁹⁵. Böylece bu destek ve bağışlar ile okulda görev yapan öğretmenlere yüklü maaş verilmesi Çüngüş'teki eğitim faaliyetlerinin diğer istasyonlardaki okullardan ziyade ön plana çıkmasını sağlamıştır. İlk zamanlar Çüngüş'teki kadınların da Board misyonerlerine karşı tavırlı olması Protestan okullarındaki öğrenci sayısını etkilemiştir. Ancak Çüngüş'teki kadınların zamanla Protestan okullarına sempati duymuş ve çocuklarını bu okula göndermek için takılarını dahi satmışlardır²⁹⁶. Bunun sebeplerinden biri Çüngüş'te öğretmenlik yapan kadın öğretmenin buradaki çalışmaları ve halkın arasına girerek herkesi etkilemesiydi. Bu gelişmelere paralel olarak Board misyonerleri buraya daha da önem vermiş, eğitim faaliyetlerini yoğunlaştırmak gayesiyle Çüngüş'te faaliyet gösteren kadın Misyonerler ve öğretmen kadar Protestan okullarından mezun olan öğrenciler de Çüngüş için maddi destek vermişlerdir. Toplanan bu bağış ve yardımlarla Çüngüş'te ilerde burada açmayı planladıkları yeni bir misyoner okulu için çalışmalar başlatmışlardır.

Yapılan bu bağış ve çalışmalar neticesinde Çüngüş'teki eğitim faaliyetleri giderek yayılmış ve öğrenci sayısında ciddi bir artış olmuştur²⁹⁷. Okulda eğitim veren erkek öğretmenler genellikle Harput'taki Euphrates College'inden (Fırat Koleji) mezun öğrenciler arasından seçilmişlerdir. Daha sonra Board misyoneri Mr. Barton Çüngüş'teki gündüz eğitim veren bu okulu ziyaret etmiştir. Mr. Barton okulda 1 erkek ve 4 kadın öğretmenin görev yaptığını ve yaklaşık 200 öğrencinin de eğitim aldığını ifade etmiştir²⁹⁸.

²⁹⁴ Mrs. Browne Çüngüş'ü ziyaret eden ilk misyoner bayandı. *The Missionary Herald ...*, For The Year 1881, Vol. LXXVII, Boston 1881, p. 112.

²⁹⁵ *The Missionary Herald ...*, For The Year 1881, Vol. LXXVII, Boston 1881, p. 244; *The Missionary Herald ...*, For The Year 1882, Vol. LXXVIII, Boston 1882, p. 44.

²⁹⁶ Board Misyonerleri Çüngüş'te olduğu gibi diğer yerlerde de Ermenilerden oluşan Young Men's Christian Associations örgütü ile bu faaliyetleri yürütmüşlerdir. *The Central Presbyterian*, [Vol.], April 13, 1881, Page 4, Image 4.

²⁹⁷ *Life and Light for Woman*, Woman's Boards of Missions 1888, Vol. XVIII, Rand, Avery and Company, Boston 1888, p. 246.

²⁹⁸ *The Missionary Herald ...*, For The Year 1889, Vol. LXXXV, Boston 1889, p. 327.

Diğer yandan Çüngüş için toplanan bağışların bir miktarı ile 1882 yılında Diyarbakır'daki misyoner okulunun içinde kadınlar için bir bölüm açılmıştır²⁹⁹. Ayrıca bu yardımlar gerek Diyarbakır gerek çevre köy ve kasabalardaki Protestan Okullarının öğrenci sayısının artmasını ve buna ek olarak yeni okullar inşa edilmesini sağlamıştır.

Bu amaçla 1883 yılında Lice'de (Lija, Lije, Liji, Lijeh) erkek çocukları için bir Protestan Okulu inşa edilmek istenmiştir. Bunun için devlet yetkililerinden gerekli izinler alınmıştır. Fakat yetkililer tarafından daha sonra yapılan incelemeler neticesinde binanın yapımı kurallara uygun görülmeyip okul için ruhsat verilmemiştir. Bu da Board misyonerleri ve devlet yetkilileri arasında bazı sorunların çıkmasına neden olmuştur. Her şeye rağmen okul Pirot Protestan Okulu adı altında açılmış ve eğitim faaliyetine başlamıştır. Okulda toplamda 40 erkek öğrenci eğitim almıştır. Aynı şekilde Hani'de de İptidai derecede bir Protestan Okulu açmak istenmiş ve bunun için devlet yetkililerinden gerekli izinler alınmıştır. Okulda sadece Protestan öğrencilere değil, Ermeni, Katolik, Protestan ve Süryani çocuklara da eğitim verilmiştir. Okulda *Ermenice elifba*, *Zebur*, *İncil*, *Tevrat*, ve bazı *El işleri* dersleri verilmiştir. Fakat okulda yürütülen zararlı faaliyetler neticesinde yetkililer tarafından tekrar inceleme başlatılmış ve okulda verilen eğitim sakıncalı görülerek, bina için ruhsat verilmemiştir³⁰⁰. Bu rağmen Board misyoneleri çalışmalarına devam etmişlerse de daha sonra bu konu Board misyoneri ve devlet yetkilileri arasında bazı sorunların çıkmasına neden olmuştur.

Aynı şekilde Board misyonerlerinin yoğun olarak faaliyet göstermiş oldukları Silvan'da (Farkin) Board Örgütü'ne bağlı faaliyet gösteren *The Home Missionary Society* topluluğunun çalışanları, toplamış oldukları yardımlarla 1886 yılında Silvan'da erkek ve kız öğrenciler için iptidai³⁰¹ derecede eğitim verecek şekilde okul açılmıştır. Ancak devlet yetkilileri tarafından yapılan incelemeler neticesinde okul binasının küçük olması ve fiziki yapısının eğitim için uygun olmadığı tespit edilmiştir. Buna rağmen Board misyonerleri tarafından okul ruhsatsız olarak eğitime devam etmiştir³⁰². Bu da ilerde Board misyonerleri ve devlet yetkilileri arasında yeni soruna neden olmuştur. Bu okulda

²⁹⁹ The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1884-1885, Vol. LXXX, Boston 1884-1885, p. 140

³⁰⁰ BOA,Y.PRK.MF., 5/20, H-02.04.1325 (15 Mayıs 1907); BOA, Y.EE., 102/38, H-19.01.1311 (2 Ağustos 1893)

³⁰¹ İptidai, günümüzde Ortaokul seviyesinde eğitim veren bir eğitim kurumuydu.

³⁰² BOA,Y.PRK.MF., 5/20, H-02.04.1325; BOA, Y.EE., 102/38, H-19.01.1311 (2 Ağustos 1893); The Missionary Herald ..., For The Year 1891, Vol. LXXXVII, Boston 1891, p. 112.

da sadece Protestan öğrencilere eğitim verilmemiştir. Ermeni, Katolik, Protestan, Süryani öğrenciler de ders almışlardır³⁰³. Ayrıca burada okutulan dersler *elifba, tarih-i mukaddes, ermeni lisanı kavâ'idî, coğrafya, cebir* gibi teorik dersler olmuştur. Aynı şekilde Daha sonra Board misyoneri Mr. Barton bu okulu ziyaret etmiş ve buradaki öğretmenin çok başarılı işler yaptığını ve okulda teorik derslerin yanında ilahiyat dersleri de vermek için ayrı bir sınıf açma hazırlıkları da yaptığını ifade etmiştir. Böylece okulda gerekli eğitimlerini alıp, mezun olan öğrenciler daha sonraki yıllarda kendi okullarında veya başka yerlerdeki okullarda görev almaya başlamış ve buralardaki okullarda hem normal hem de dini eğitim verebilmişlerdir. Örneğin bir Kürt genci de buradan mezun olduktan sonra kendi okulunda hizmet vermeye başlamıştır. Ayrıca bu öğretmenler yapmış oldukları hizmetleriyle de hem kendi bölgelerinde hem diğer bölgelerde eğitim faaliyetlerinin yayılmasına katkı sağlamışlardır. Bunun yanında Board teşkilatının faaliyetlerini Kürtler arasında yaymışlardır. Board misyonerlerinin Silvan ve çevresinde yürütmüş oldukları faaliyetlerde özellikle de Kilise köyü ile ilgilenmişlerdir. Bunun en önemli nedenlerinden biri misyonerlerin çalışmalarıyla köyün tamamının Protestanlığa geçmesiydi.

1886 yılında Silvan'da kız öğrenciler için iptidai derecede eğitim verecek şekilde bir okul açılmıştır. Ancak devlet yetkilileri tarafından yapılan incelemeler neticesinde bu okulun da binasının küçük olduğu ve fiziki yapısının eğitim için uygun olmadığı tespit edilmiştir. Buna rağmen Board misyonerleri tarafından okul ruhsatsız olarak eğitime açılmıştır. Ancak bu da ilerde Board misyonerleri ve devlet yetkilileri arasında soruna neden olmuştur. Okulda *elifba, tarih-i mukaddes, ermeni lisanı kavâ'idî, coğrafya, cebir* gibi teorik dersler verilmiştir. Aynı şekilde Board misyonerlerinin yoğun olarak faaliyet göstermiş oldukları Silvan'da Board Örgütü'ne bağlı faaliyet gösteren *The Home Missionary Society* topluluğunun çalışmaları, toplamış oldukları yardımlar ve köylülerin katkısıyla 1886 yılında Silvan'a bağlı Kilise (Kilise, Kilessey, Kilesseh) köyünde Protestan Mektebi inşa edilmiştir. Aynı şekilde de buradaki okulda devlet yetkilileri tarafından bazı incelemeler yapılmış ve okulun binasının küçük olduğu ve fiziki yapısının eğitim için uygun olmadığı tespit edilmiştir. Buna rağmen Board misyonerleri tarafından

³⁰³ The Missionary Herald ..., For The Year 1891, Vol. LXXXVII, Boston 1891, p. 112.

okul ruhsatsız olarak eğitime açılmıştır³⁰⁴. Okulun öğrenci sayısı ilk zamanlar az iken Board misyonerlerinin çalışmalarıyla öğrenci sayısı 26'ya kadar yükselmiştir³⁰⁵. Ancak zamanla okula katılım azalmış ve okulda kalan yaklaşık 27 öğrenci eğitim alabilmiştir³⁰⁶. Bu okulda *elifba, tarih-i mukaddes, ermeni lisanı kavâ'idî, coğrafya, cebir* gibi teorik dersler verilmiştir.

Aynı yıl içerisinde Silvan'a Umur (Korit)³⁰⁷ köyünde bir Protestan mektebi inşa edilmiştir. Okulda *elifba, tarih-i mukaddes, Ermeni lisanı kavâ'idî, coğrafya, cebir* gibi teorik dersler verilmiştir³⁰⁸. Daha sonra Rigss ve Mr. Carey Kürtçe konuşan Hristiyanlar arasında eğitim faaliyetleri yürütmek amacıyla Silvan'ı ziyaret ettikten sonra Umur köyüne de geçmişlerdir. Burada yeni inşa edilen Protestan mektebini ziyaret etmişlerdir. Bu okulda Abdullah³⁰⁹ adındaki öğretmenin olan yaklaşık 10 öğrenciye eğitim verdiğini, öğrencilerin de tüm baskı ve dışlanmalara rağmen öğrenmeye oldukça hevesli olduklarını ifade etmişlerdir³¹⁰. Böylece 1886 yılında Silvan ve çevre köylerinde toplamda dört Amerikan Protestan Okulu inşa edilmiştir. Bu okulların bazısı için devletten izni alınmış, bazısında ise ruhsatsız olarak eğitime devam edilmiştir.

Tablo 2.4. Osmanlı Arşiv kaynaklarında tespit edilen 1886 yılına ait Silvan'daki Protestan erkek okulu hakkında bilgi ve okutulan dersler.

İlçe	Okul	Okul Bilgisi	Tarihi	Okutulan Dersler
Silvan Kazasında	Protestan Zükûr Mektebi	işbu mektebin mahsusan bina olunub küçük bir haneden ibârettdir küşâdı idâre-i seniyyeye müstenid değildir	1303	Elifba, Tarih-i mukaddes, Ermeni lisanı kavâ'idî, Coğrafya, Cebir

Mr. Barton Diyarbakır ve çevresini gezisi kapsamında 1889 yılı içerisinde Çermik'i de ziyaret etmiştir. Mr. Barton'ın ziyareti sırasında burada Board faaliyetlerine destek

³⁰⁴ BOA,Y.PRK.MF., 5/20, H-02.04.1325 (15 Mayıs 1907); BOA, Y.EE., 102/38, H-19.01.1311 (2 Ağustos 1893).

³⁰⁵ The Missionary Herald ..., For The Year 1891, Vol. LXXXVII, Boston 1891, p. 113.

³⁰⁶ Okuldaki öğrenciler ilahilerini Kürtçe okumaktaydılar. Bkz. The Missionary Herald ..., For The Year 1889, Vol. LXXXV, Boston 1889, p. 328.

³⁰⁷ Umur (Korit) köyü günümüzde Diyarbakır'ın Silvan İlçesi'ne bağlı bir köydür.

³⁰⁸ BOA, Y.PRK.MF., 05/20-62-01, H-02.04.1325.

³⁰⁹ Abdullah adındaki bu öğretmen sadece eğitim vermeyip, köyün papazı olarak her Pazar ayın düzenleyerek buradaki Protestan cemaate vaaz vermiştir.

³¹⁰ The Missionary Herald ..., For The Year 1904, Vol. C, Boston 1904, p. 292.

amaçlı *Young Men's Associations, Church Society, Boy's Society ve Women's Society* gibi toplumlar ve Board teşkilatına bağlı dört kişi de faaliyet göstermekteydiler.

Ancak bunların çalışmalarına rağmen buradaki eğitim faaliyetlerinin diğer dış istasyonlara göre daha az olduğunu ifade etmiştir. Mr. Barton'a göre bunun en önemli nedeni eğitim faaliyetleri için toplanılan paraların devlete ödenen vergilere ayrıldığını ve bunun Çermik'te faaliyet gösteren papaz ve öğretmenlere verilen desteği olumsuz yönde etkilediğini belirtmiştir. Bunun için buradaki eğitim faaliyetlerinin geleceğe taşınması için Çermik'te yeni bir okul ve kilisenin inşa edilmesi çağrısında bulunmuştur. Board misyonerlerinin Hani'deki eğitim faaliyetleri 1889 yılında da yoğun bir şekilde devam etmiştir. Daha önce Board misyonerleri tarafından açılmış olan iki okulda yaklaşık 100 öğrenci eğitim almaktaydı. Board Misyonerlerinin Hani'deki eğitim faaliyetlerinin Diyarbakır'a bağlı diğer kaza ve köylerden daha aktif olmasının en önemli nedeni Board Misyonerlerinin buraya daha önce gelip, faaliyetlerine başlamış olmalarıydı³¹¹.

1891 yılında Silvan'a bağlı köylerde protestanlaşan nüfusun giderek artmasına paralel olarak buralardaki Protestan okullarının yetersiz olması ve eğitim alan bazı öğrencilerin de kışın Silvan'a gitmek zorunda olması hasebiyle Silvan'da bir okul ihtiyacı tekrar zuhur etmiştir. Bunun için devletten gerekli izin de alınmasına rağmen Board teşkilatının maddi sıkıntı içinde olması hasebiyle devletin kendilerine vermiş olduğu maddi destek ile yeni bir okul inşaatına başlanmıştır. Osmanlı yetkilileri Protestan okullarının açılmasına müsaade etmelerine rağmen 6 Nisan 1884 yılında Board Misyonerleri tarafından Osmanlı kurumları arasındaki yazışmalarından bir belgeyi alıp, Washington'daki Pora News'te yayımlanarak, Osmanlı'nın okullarını açması iznini vermediğini iddaa etmişlerdir. Bu esnada Silvan'da eğitim faaliyetlerinin aksamasını diye papaz Tomas'ın eşi evlerinde kısıtlı imkânlarla genç kızlara kürtçe dilini kullanarak eğitim vermiştir. Bunlara ilave olarak 1891 yılında Board misyonerlerinin yoğun ilgi göstermiş olduğu Helda (Halde)³¹² köyünde de bir okul inşa edilmiştir. Okul inşa edilirken ne herhangi bir yerden ne de Board teşkilatından maddi destek alınmamıştır. Ancak burada ders verecek bir öğretmenin olmaması üzerine Silvan'dan bir öğretmen talep edilmiş ve Board teşkilatı tarafından buraya gelen öğretmene de daha önce almış

³¹¹ The Missionary Herald ..., For The Year 1889, Vol. LXXXV, Boston 1889, p. 327, 329.

³¹² Halde köyünün şimdiki adı Görentep'e'dir. Köy, Silvan'a bağlı bir olup, Diyarbakır'a 95 km, Silvan'a 17 km uzaklıktadır.

olduğu maaşın yarısı verilmiştir. Diğer yarısını da Protestanlar tarafından ödenmiştir. Bunun en önemli nedeni Board Teşkilatı'nın maddi olarak yetersiz olması değil, bu öğretmen talebi olmuştur. Öğretmene göre kendisine verilecek maaşın bir kısmı buralara hizmet için aktarılmalıydı. Çünkü buralardaki halktan bazı kişilerin para için de Protestanlığa geçtiğini ifade etmiştir³¹³.

Bu tarihten sonra Silvan'da ve çevre köylerinde gerek kız okulu gerekte erkek okulu gittikçe geliştirilmiş ve misyonerlik faaliyetleri için Silvan hem dini hem de eğitim alanında önemli bir merkez haline getirilmiştir³¹⁴. Döğer (Dibne)³¹⁵ köyünde çıkan karışıklıkta Protestanlara ait okul odaları tahrip edilmiştir. Bunun üzerine misyoner John K. Mr. Browne, Dicle (Peran-Piran)³¹⁶ ve Eğil'deki yandaşları ile görüşerek, American Board teşkilatın yıkılan okul ve kilise yerine yenilerinin yapılması için yıl boyunca yardım göndermesini sağlamıştır. 1891 yılında yeni bir okul daha inşa edilmiştir. Okulun başına kolej eğitimi alan Sarkis Kuralyan tayin edilmiştir. Bu okul 1895 yılındaki karışıklıkta dahi eğitim faaliyetine devam etmiştir³¹⁷. Ayrıca yapılan bağışlarla yeni bir okul dahi yapılmıştır³¹⁸. Çüngüş'teki kız ve erkek okulunda tüm maddi güçlüklerle rağmen diğer okullar olduğu gibi önemli faaliyetler yürütülmüştür³¹⁹. Buradaki kız okullarından birisinde *Yecsa* diye bir kadın eğitim vermektedir. Onun çalışmalarıyla okuldaki kız öğrenci sayısında 30'a yükselmiştir³²⁰. Diğer kız okulunda ise öğrenciler için papazın eşi Badashan eğitim faaliyetini yürütmektedir. Bu okullarda görev yapan her iki bayan hoca da Board teşkilatındaki bayan misyoner ile devamlı irtibat halinde olmuş ve sık sık toplantılar düzenlemişlerdir³²¹.

1892 yılında Board teşkilatına bağlı faaliyet gösteren *Prudential Committee* örgütü tarafından buradaki eğitimin iyileştirilmesi, faaliyetlerin devamının sağlanması ve kız ve

³¹³ BOA, HR.TH. 50/32, M-06.04.1884; The Missionary Herald ..., For The Year 1891, Vol. LXXXVII, Boston 1891, p. 112-113.

³¹⁴ Board Misyonerleri sadece yukarıda Silvan'a bağlı köylerinde değil onlar dışında Hamek köyünde de faaliyet yürütmüşlerdir. The Missionary Herald ..., 1891, p. 113.

³¹⁵ Eski ismi *Dibni* olan *Döğer* köyü günümüzde Diyarbakır'ın Dicle İlçesine bağlı bir mahalledir.

³¹⁶ Piran Günümüzde Diyarbakır'a bağlı bir ilçe olan Dicle'nin eski ismidir.

³¹⁷ The Missionary Herald ..., For The Year 1891, Vol. LXXXVII, Boston 1891, p. 117.

³¹⁸ The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1901, Vol. XCVII, Boston 1901, p. 117.

³¹⁹ The Missionary Herald ..., For The Year 1892, Vol. LXXXVIII, Boston 1892, p. 503.

³²⁰ Life and Light for Woman, Woman's Boards of Missions 1891, Vol. XXI, Rand, Avery and Company, Boston 1891, p. 60.

³²¹ Life and Light for Woman ..., 1891, p. 60.

erkek öğrencilerin masrafları için 660 dolar yardım gönderilmiştir. Çermik'teki kız okulunda Board misyonerleri adına Anna adında bir kadın öğretmen eğitim faaliyetini yürütmekteydi. Anna bu okulda 60 kız öğrenciye ders vermekteydi. Board misyonerlerine göre Anna'nın bu yoğun çalışmalarıyla aslında öğrenci sayısı 200 olması gerekirken bazı sınırlamalar nedeniyle bu sayı 60 ile sınırlı kalmıştır³²².

Hani'deki kız okulunda *Mariam* adında bir kadın öğretmen eğitim vermekteydi³²³. Onun çalışmaları ile Hani'deki çoğu annenin Board misyonerlerine ve okullarda olan ön yargıları kırılmış ve kızlarını desteklemişlerdir. Ayrıca Mariam sadece eğitim faaliyetinde bulunmayıp, Board teşkilatına bağlı diğer istasyonlardaki misyoner kadınlar ile bağlantılı olarak toplantılar düzenlemiştir³²⁴. 1894 yılında papaz Muggerditch tarafından hem daha önce Silvan'da yapılan Protestan okullarının maddi sıkıntı çekmesi hem de genişleyen Protestan nüfuzu için Silvan yeni bir okulun inşası için Board teşkilatından maddi yardım talebinde bulunmuştur. Şayet bu isteğinin Board teşkilatı tarafından kabul edilmemesi durumunda, burada durmayacağını da söylemiştir. Muggerditch'in bu şekilde davranmasının sebebi Silvan halkının çok fakir olması ve okula gelen öğrencilerin zorluk içinde eğitimlerine devam etmeleri idi. Çünkü Silvan'da yaşanan kıtlık, kolera salgını ve depremten ötürü halk maddi sıkıntı yaşamaktaydı. Buradaki halkın okul maliyetlerini karşılayacak gücünün kalmamıştır. Bunun üzerine Board teşkilatı tarafından buraya 250 dolar bağış yapılmıştır. Yapılan yardımlar ile kilise içinde bir okul yapılmış ve burada kız ve erkek öğrenciler için ayrı sınıflar yapılmıştır³²⁵. Ancak Boston'da yaşanan maddi sıkıntı nedeniyle Board teşkilatına yapılan bağışlar da azalmış bu da Board teşkilatına bağlı istasyonları etkilemiştir³²⁶. Bunun üzerine Muggerditch tekrar Board

³²² The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1892, Vol. LXXXVIII, Boston 1892, p. 503.

³²³ Life and Light for Woman ..., 1891, p. 60.

³²⁴ Ana, da diğer öğretmen bayanlar gibi eğitim faaliyeti dışında misyoner kadınlarla bağlantılı olarak toplantılar da düzenlemekteydi. Bkz. Life and Light for Woman ..., 1891, p. 60. Ana mı mariam mı. Bilginin aynısı yukarıda yazıyor

³²⁵ The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1894, Vol. XC, Boston 1894, p. 428, 429.

³²⁶ Silvan'da Board Misyonerleri ile işbirliği içinde hareket eden Tomas Muggerditch'in kolera salgınında bu talebinin tam tersi olarak o dönemde Van'da görevli George C. Reynolds ve Bitlis'e giden Paul adında bir Board Misyoneri tarafından 30 Kasım 1895 yılında Silvan'da bulunan Mingirdiç'ten zahire talep edilmiştir. Mingirdiç ise gerekli zahireleri göndermiştir. Ancak Diyarbakır'daki kolera salgın tedbirleri kapsamında uygulanan karantinadan zahireler Genç Sancağı'nda kalmıştır. Bunun için de Board Misyonerleri bu sıkıntının giderilmesi için devletten yardım talep etmişlerdir. BOA, DH.ŞFR, 185/64, R-23.09.1311 (5 Aralık 1895).

misyonerlerine başvurarak, Board teşkilatından maddi destek talep etmiştir³²⁷. Bu talebinin sebebini, devlet yetkililerinin okullarını ziyaret ettiğini ve okullarını takdir etmelerine rağmen okulun fiziki durumunun kötü olduğu gerekçesiyle buralara el koydukları, şeklinde ifade etmiştir³²⁸.

1894 yılında Anadolu'nun genelinde ortaya çıkan kolera salgını baş göstermiş bunun üzerine Tomas 1895 yılında Diyarbakır ve çevre kaza ve köylerde çıkan olaylarda Board misyonerleri ile bağlantılı olan bu okullardan 5'i hasar görmüştür³²⁹. Ayrıca bu olaylar esnasında iki öğretmen de yaşamını yitirmişlerdir³³⁰.

1898 yılında misyoner Miss Caroline E. Bush ve Miss Hattie Seymour ile eğitim faaliyetlerini kontrol için başta Diyarbakır olmak üzere Çüngüş, Çermik, Ergani, Silvan, Hani dış istasyonlarını ve Döğür köyünü ziyaret etmişlerdir. Bu gezilerinde ilk olarak Diyarbakır'a gelip daha önce bağışlar ile burada inşa edilen dini okulu ve yetimhanelerin inşaatlarının bitimine katkı sağlamışlardır. Miss Caroline E. Bush Diyarbakır'da 5 hafta kalıp, geniş çaplı bir araştırma yapmıştır. Ayrıca ev ev dolaşarak buradaki faaliyetleri kontrol etmiştir.

Aynı yıllarda Miss Caroline E. Bush'un merkeze göndermiş olduğu raporlara göre Diyarbakır'da bulunan Protestan kız okulunda bir öğretmen olduğu ve onun eğitimi faaliyetleri sayesinde de buradaki eğitim daha öncekinden daha fazla etkin ve korkusuzca devam etmekteydi. Miss Caroline E. Bush çalışmalarından dolayı bu öğretmenden övgüyle bahsetmiştir³³¹. Bunun yanında Diyarbakır'daki kadınlara yönelik eğitimler misyoner kadınlar tarafından evlerde yürütülürken Protestan ve Jakobit olan genç kızlara yönelik eğitim daha çok okullarda veya hafta sonu okullarında verilmiştir. Bu eğitim faaliyetleri ileriki yıllarda devam etmiş, ilk yıllarda ücretsiz olup daha sonra ücret alınmıştır. Ancak durumu olmayan bazı öğrenciler de genellikle misyonerlerin evlerinde belirli bir ücret karşılığında dikiş, örme ve ev işlerinden para kazanıp, bu şekilde okul

³²⁷ Kocabaşoğlu, A.g.e, s. 129.

³²⁸ Muggerditch Board Teşkilatı ile bağlantılı olarak eğitim faaliyetlerini yürümenin yanında mecliste Protestan bir Ermeni olarak da kendi halkının haklarını savunmuştur. Ancak 1914 yılında I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle casusluk yaptığı gerekçesiyle Diyarbakır'daki yetkiler onun hakkında idam cezası vermişlerdir. Rettig, A.g.t, p. 1.

³²⁹ Bu olaylar İstanbul başta olmak üzere Anadolu'nun birçok yerinde Müslüman ve Ermeniler arasında çıkmıştır.

³³⁰ BOA, HR.SYS, 65/43, M-22.04.1896.

³³¹ Life and Light for Woman, Woman's Boards of Missions 1898, Vol. XXVIII, Rand, Avery and Company, Boston 1898, p. 495.

ücretlerini ödemişlerdir. Misyoner evlerinde çalışan bu öğrencilerin maaşları genellikle ailelerine, yetim veya öksüz olanların da akrabalarına ödenmiştir. Bu okuldaki dersler genellikle hem akademik hem de günlük hayat için olup, Kadın ve o kız öğrencilere en fazla okuma, yazma, el işi, aritmetik, coğrafya, gramer ve ilmi hal dersleri verilmiştir. Bu okullarda eğitim süresi 4 yıl olup buradan mezun olabilmek için 12 yaşına girmek zorunluydu. Okulda *yüksek derecede okuma, yazma, el işi, aritmetik, coğrafya, gramer, geometri, örgü işi, kompozisyon, botanik, şarkı söylemek, doğal tarih, felsefe, fizyoloji, İncil tarihi, İncil dersleri* ve *ev işleri* dersleri okutulmaktaydı. Böylece buradaki öğrenciler almış oldukları eğitimin sonunda tüm bu derslerden başarılı olmak zorundaydılar. Öğrenciler bu eğitimlerden sonra diploma almaya hak kazanıp daha sonraki yıllarda her biri farklı yerlerde görev almaya başlamışlardır³³².

Miss Caroline E. Bush Hani ve Çüngüş'ü de ziyaret etmiş, buralardaki kız okullarındaki eğitimi takdir ettiklerini ve bu başarının da burada görev yapan öğretmenlerin çabası sayesinde olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca Hani'deki kız okulunda öğretmenlik yapan Miss Seymour ile görüşerek, okulun eksikliklerini tespit etmiştir. Gerek Hani gerek Çüngüş'te Board Teşkilatı'na bağlı faaliyet gösteren öğretmen ve papazlar Miss Caroline E. Bush ve arkadaşı Miss. Seymour'u çok sıcak karşılamışlardır³³³. Daha sonra da Döğer Köyü'nü ziyaret etmişlerdir. Buradan yerel yöneticilerin kendilerine tahsis etmiş olduğu zaptiyeler ile Dicle'ye (Peran) geçmişlerdir. Burada bulunan Gregoryanların reisi, Mr. John K. Browne ve Miss Caroline E. Bush'u büyük bir misafirperverlik ile karşılamıştır. Ancak burada ne bir papazın ne de bir öğretmenin olmaması, buna bağlı olarak eğitim faaliyetlerinin olumsuz etkilenmesi bu iki Board misyonerini üzmüştür. Bunun en önemli nedeni 1895 olaylarında buradaki okulun odalarının yakılmış olması ve olayların diğer yerler gibi buradaki misyonerlik faaliyetlerini de olumsuz etkilemiş olmasıydı.

Bundan sonra Mr. John K. Browne ile beraber Silvan ve Kilise köyüne gelerek buradaki eğitim faaliyetlerini incelemişlerdir. Board misyonerlerinin Silvan'a yoğun bir şekilde yönelmelerinin en önemli nedeni buranın çevrendeki yerlerin doğal, politik merkezi olması ve Kürdistan bölgesinin kalbi olarak görülmesiydi. Özellikle de 1895

³³² Life and Light for Woman, Woman's Boards of Missions 1899, Vol. XXIX, Rand, Avery and Company, Boston 1899, p. 506.

³³³ Life and Light for Woman ..., 1898, p. 495.

yılında çıkan olaylarda Kilise köyünde bulunan ve büyük ölçüde zarar gören kız ve erkek okullarını ziyaret ederek, bazı incelemelerde bulunmuşlardır. Buradaki erkek okulunda verilen eğitim faaliyetlerini takdir ederek, kız okuluna da gönderilecek öğretmenin maaşının 80 kuruş olmasını teklif etmişlerdir. Bu misyonerlere göre Silvan eğitim açısından çevresindeki tüm köyler için çok önemli ve ilerisi için de umut vaadedicidir³³⁴.

Bu iki Board misyoneri burada gerekli araştırma ve çalışmalarından sonra Çermik'e geçmişlerdir. Ancak burada Board teşkilatına bağlı bir okulun bulunmaması buradaki eğitim faaliyetlerini de olumsuz etkilemiş ve Protestanları üzmüştür. Buna rağmen Protestan erkek öğrenciler eğitimlerine Gregoryan okulunda devam etmişlerdir.

Daha sonra da Çüngüş'e geçmiş ve oradaki kız ve erkek yetimhanelerini ziyaret etmişlerdir. Buradaki yetimhanede 100'den fazla Katolik, Gregoryan ve Protestan kız öğrenciler normal bir okula devam etmekteydiler. Ancak her gün bir öğretmenin vermiş olduğu okuma ve din derslerini de almaktaydılar. Erkek öğrenciler ise aynı diğer Protestan öğrenciler gibi Gregoryan okulunda bir hocanın vermiş olduğu dersler ile eğitimlerine devam etmekteydiler³³⁵. Bunun en önemli nedeni 1895 yılında çıkan olaylarda bazı evler, okul, kilise gibi yerlerin tahrip olmasıydı. Bu durumun öğrencileri eğitimine fayda sağlamayacağı düşüncesiyle Çüngüş'te yeni bir Protestan okulun yapılması için gerekli çalışmalar başlatılmıştır³³⁶. Bunun için hem Diyarbakır ve çevresindeki köy ve kasabalarda hâlihazırda eğitime devam eden diğer okul ve inşa edilen yeni okullar için eğitim faaliyetlerini sürdürmeleri için Fırat Koleji'nden (*Euphrates*) mezun olan 3 öğretmen gönderilmiştir³³⁷. Bunun yanı sıra Silvan'da gerek kız gerek erkek okullarındaki öğrenci sayısının artması ve çevre kasabalarında Board teşkilatına bağlı Protestan okul sayısının atmasına paralel olarak öğretmen ihtiyacı zuhur etmiştir³³⁸. Bu durumun diğer nedenlerinden biri Board misyonerlerinin yerel yöneticilerin de izniyle

³³⁴ The Missionary Herald ..., For The Year 1898, Vol. XCIV, Boston 1898, p. 375.

³³⁵ The Missionary Herald ..., 1898, p. 314.

³³⁶ Çüngüş'te Board Teşkilatı'na bağlı bir okulun bulunmamasının nedeni ise 1895 yılında çıkan olaylarda okullarının yakılmasıdır. The Missionary Herald ..., 1898, p. 314-315.

³³⁷ The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1899, Vol. XCV, Boston 1899, p. 533; The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1900, Vol. XCVI, Boston 1900, p. 26.

³³⁸ The Missionary Herald ..., For The Year 1901, Vol. XCVII, Boston 1901, p. 116.

Diyarbakır ve çevresinden Ermeni çocuklarını ailelerinden alıp, kendi okullarına kaydetmeleri idi.

Ancak yapılan tetkikler neticesinde İstanbul'daki yetkililerden izin alınmadığı tespit edilmiştir. Bunun üzerine 13 ve 26 Ocak 1899 tarihleri arasında Dâhiliye Nezareti tarafından Diyarbakır valisi Mehmed Halid Paşa'ya telgraf çekilmiştir. Diyarbakır valisi Mehmed Halid Paşa 27 Mart 1899 yılında Dâhiliye Nezareti'ne telgraf ile cevap vermiştir. Paşa telgrafta hükümetin bu okullara daha önce izin verdiğini, bu sebeple kendilerinin de buna müsaade ettiğini ifade etmiştir. Ancak hükümetin bu talebi üzerine okullar bir mutasarrıf tarafından tekrar denetlenmiştir. Yapılan incelemelerden sonra bu okullarda herhangi bir sakıncanın bulunmadığına karar verilmiştir. Buna rağmen Board misyonerleri tarafından anne ve babalarından alınarak, bu Protestan okullarına kaydedilen Ermeni çocuklar daha sonra yetkililer tarafından sakıncalı bulunarak, mutasarrıflığın emriyle çocuklar tekrar ailelerine teslim edilmişlerdir³³⁹.

Aynı durum Diyarbakır, Çüngüş ve Palu'da yaşanmıştır. Board misyoneri olan Mister Bahens tarafından Müslüman ahalinin çocukları alınıp, devletin haberi olmadan buralardaki okullara kaydedilmiştir. Bunun üzerine 26 Nisan 1899 yılında Dâhiliye Nezareti tarafından Diyarbakır valisi Mehmed Halid Paşa'ya olayı incelemesi için telgraf çekilmiştir. 28 Nisan 1899 yılında Mehmed Halid Paşa'nın emriyle Maden Mutasarrıflığı tarafından gerekli incelemeler yapılmıştır. Bu durumun kendileri için uygun olmadığı tespit edilmiş ve çocukların bu okullara kaydedilmesine izin verilmemiştir³⁴⁰. Bu karara rağmen Mister Bahens ve diğer misyonerler tarafından Diyarbakır, Palu ve Çüngüş'teki ailelerine teslim edilen Müslüman çocukları tekrar ailelerinden alınıp yetkililerden izin alınmadan ve dahi onlara haber verilmeden Protestan Okullarına kaydedilmişlerdir. Ayrıca Mister Bahens ve diğer Board misyonerleri tarafından alınan bu çocuklar bir süre sonra aileleri ile görüştürülmemeye başlanmış, onlara kendi fikirlerini aşlamaya çalışmışlar ve sonuçta bu durum çocukların aile ve akrabalarının tepkisine neden olmuştur. Bunun yanında aileler bu durumu devlet yetkililerine şikâyet etmişlerdir. Bu tepkilerin gerekçesi Protestan olan Mister Bahens'in gayesinin bu çocukları okullarına alıp eğitim kisvesi adı altında protestanlaştırmak istemesidir. Bunun üzerine durum yetkililerin dikkatini çekmiş ve olaya müdahale edilmiştir.

³³⁹ BOA, DH.ŞFR, 233/103, R-17.01.1315 (29 Mart 1899).

³⁴⁰ BOA, DH.ŞFR, 235/21, R-16.02.1315 (28 Nisan 1899).

Dâhiliye Nezareti tarafından rahatsızlık ve şüphelerini ifade eden bir telgraf 29 Mart, 28 Nisan ve 17-18 Mayıs 1899 tarihlerinde Diyarbakır valisi Mehmed Halid Paşa'ya çekilmiştir. Mehmed Halid Paşa, devletin talebi üzerine gerekli araştırmalardan sonra olaya müdahale etmiştir. Mister Bahens' in evi basılmak suretiyle alınan Müslüman çocuklar ailelerini teslim edilmiştir. Ancak yapılan bu müdahale ve araştırma sırasında Mister Bahens gelen yetkililere hakaret ederek, yapılanlara itiraz etmiştir. Bahens' in engellemelerine rağmen gerekli müdahale yapılmıştır. Bu olaydan hemen sonra 1 Haziran 1899 yılında Diyarbakır valisi tarafından Dâhiliye Nezareti'ne bir telgraf daha çekilerek, merkezin emri doğrultusunda tüm müdahalenin yapıldığını bildirmiştir. Ayrıca bundan sonra da bir Müslüman vilayetinde böyle bir teşebbüse izin verilmeyeceği ifade edilmiştir³⁴¹.

Telgraf Nâme

Dâhiliye Nezâret-i Celîlesine

C 25 Mayıs sene 315 zühre-i sabah tevkîfleri sual buyurulan iki şahıs teba'a-i Devlet-i Aliyye'den ve Protestan milletindendir sebab-i tevkîfleri fî 20 Mayıs sene 315 tarihli telgraf nâme-i âcizânemle arz ve iş'âr ve ne gibi erbâb-ı mefsedet oldukları izbâr kılınmıştır. Mister Bahens'in Diyarbakır'da ve diğer misyonerlerin Palo ve Cüngüş'de mukaddemâ toplamış oldukları çocukları icrâ kılınan nesâyih ve teblîgât üzerine yerlerine i'âde etmişken bunların tekrar etfâl toplamalarına ve yeniden dâru'tterbiyeler ve daha mektebler küşâdıyla istedikleri gibi icrâ-yı tedrisât eylemelerine müsaade olunması envâ'-ı mehâzîri dâ'î ve bu babda nezâret-i celîlelerine mütekaddim 17 Mart ve 16 Nisan ve 5 ve 9 Mayıs sene 315 tarihli telgraflar irâde-i cevâbiyyesinin henüz şeref zuhûr etmemesi ve cevab-ı emr alınıncaya kadar çocukların tekrar toplanmasına meydan verilmemesi ancak icrâ-yı ...ve takayyüdâtta başka bir tedbîrin yapılamaması misyonerlerin cür'etlerini tezyîde bâdî ve mister Bahens'in maksadı Fukarâya i'âne ise topladıkları çocukları zaten sokaklarda bulmayup hânelerinden bi'l-iğfâl aldırıldığı bulunmuş ve hânelerine i'âne i'tâsı üzere ettiği sûrette mümâne'at olunmayacağı kendisine tefhîm kılınmış olmasına nazaran böyle hükümetin izin ve ruhsatı olmaksızın ve hatta haber vermeye bile lüzûm görmeksizin hânesine ...çocuk toplamak ve ... hâneye iki vâsıta-i müfsidesinden başka kimseyi kabul etmeyerek mezkûr 20 Mayıs sene 315 tarihli

³⁴¹ BOA, DH.ŞFR, 235/79, R-27.02.1315 (9 Mayıs 1899).

Telgraf nâme-i âcizânemde arz olunduğu üzere gönderilen memurları koğmak ve tahkîr etmek gibi hareketlerde bulunması ve aldığı çocukları valide ve akraba-yı sâ'iresiyle görüşdürmemesinden ve tebdîl-i mezheb ettirmek teşebbüsünde bulunmasından dolayı şifâhî ve tahrîrî müracaat ve şikâyetler vukû' bulmakda olması hususiyet-i mevki'îyyesi ve ehlinin huşûnet-i tabî'îyyesi müsellemler bulunan bir vilâyette mugâyir-i rızâ-yı ilâhî ve padişahî ahvâl

Mr. Brown 1901 yılında tekrar Döğör ve Dicle³⁴² köylerini ziyaret etmiştir. Miss Bush'un raporuna göre 1895 yılında çıkan olaylarda buradaki okulun yıkılması üzerine bu iki köyde de ne okul ne de bir papazın olduğu ifade edilmiştir. Miss Bush'un vermiş olduğu bilgiye göre Dicle köyünde 500 Türk, 50 Ermeni hanesi bulunmaktaydı³⁴³. 1903 yılında Miss. Agnes Fenenga ve Miss. Steele Diyarbakır ve Board misyonerlerinin yoğun olarak faaliyet göstermiş olduğu Karabaş, Harabe (Karabe)³⁴⁴ ve Kıtılbul köylerinde sürdürülen eğitim faaliyetlerinin durumunu incelemek amacıyla buralara gezi düzenlemişlerdir. Bu kapsamda ilk olarak Karabaş köyüne gelip burada lise düzeyinde eğitim veren Protestan okulunu ziyaret etmişlerdir. Burada eğitim veren öğretmen Diyarbakır'daki Protestan ortaokulundan buraya atanmış, okulda toplam 9 kız öğrenci öğrenciye ders vermekteydi³⁴⁵. Ayrıca köyde Board teşkilatına ait bir kız bir de erkek olmak toplam iki Protestan Misyoner Okulu da bulunmaktaydı. Misyoner Miss. Agnes Fenenga ve Miss. Steele bu okulları teker teker ziyaret ederek, eğitim faaliyetlerini ve okullarda kullanılan araç-gereçleri incelemişlerdir. Miss. Agnes Fenenga ve Miss. Steele buradaki araştırmaları sonucunda okullardaki çalışmaların ve materyallerin çok iyi olduğunu ifade etmişlerdir. Böylece bu iki kadın misyoner köyündeki faaliyetleri takdir etmiş ve buradan memnun ayrılmışlardır. Bu iki Board misyoneri ziyaret etmiş oldukları Karabaş köyünde sadece okulları denetlememiş, ev ev dolaşarak, halk ile tanışma ve kendilerini tanıtmaya imkânı da bulmuşlardır.³⁴⁶

Board misyonerleri Karabaş köyünden sonra Kıtılbul'a geçmişlerdir. Köyde Board faaliyeti devam etmesine rağmen buradaki Protestan okulun 1995 olaylarında yıkılması üzerine tekrar inşa edilememiştir. Bu nedenle de buradaki eğitim faaliyetleri Board

³⁴² Peran (Piran) köyü bugünkü Diyarbakır'a bağlı Dicle İlçesi'nin eski adıdır.

³⁴³ The Missionary Herald ..., For The Year 1901, Vol. XCVII, Boston 1901, p. 117.

³⁴⁴ Karabe köyünün günümüzdeki adı Harabe olup, Diyarbakır'ın Çınar ilçesine bağlıdır.

³⁴⁵ Life and Light for Woman, Woman's Boards of Missions 1903, Vol. XXXIII, Rand, Avery and Company, Boston 1903, p. 478.

³⁴⁶ Life and Light for Woman..., Vol. XXXIII, 1903, p. 478.

misyonerleri adına faaliyet gösteren vaiz ve eşi, Diyarbakır Protestan Okulu'ndan mezun olmuş ve burada çalışmaları kendi çaplarında sürdürmüş oldukları eğitim faaliyetleri ile devam ettirilmiştir. Daha sonra Miss. Agnes Fenenga ve Miss. Steele Karabaş köyüne geçmişlerdir. Fakat burada herhangi bir faaliyette bulunmadan Harabe köyünü de ziyaret etmişlerdir³⁴⁷. Buradaki Protestan Okulunu ve eğitim gören öğrencilerin ailelerini ziyaret ederek, köydeki faaliyetleri incelemişlerdir. Ancak burada eğitim alan öğrencilerin çoğunluğu erkek çocukları olup kız öğrenci olarak sadece bir kişi devam etmekteydi. Diğer kız çocukların eğitimi ise daha çok evlerdeki kurslarda devam etmiştir. Okuldaki kız öğrenci sayısının azlığı burada bir okulun olmayışı ile alakalı olmayıp eğitim almak için başvuru yapan kimsenin olmamasından kaynaklanmıştır. Bu kurslarda daha çok Protestan okullarından mezun olan erkek misyonerler 50 dolar karşılığında ders vermişlerdir. 1903 yılında bu iki Board misyonerlerinin ziyareti esnasında burada Board teşkilatına bağlı örgün bir okul olmayıp eğitim faaliyeti genç papaz ve eşi tarafından Protestan Kilisesi içinde kurulan sınıflarda yürütülmekteydi³⁴⁸.

Bu Board misyonerleri dışında 1903 yılında George. P. Knapp Silvan'ı ziyaret edip burada Board teşkilatına bağlı olarak eğitim faaliyetini yürüten Bedros Eff. Ammerkhanian'ın oğlu Vartan³⁴⁹ ile görüşmüştür. Daha sonra buradaki kız ve erkek okullarında inceleme yapmıştır. Silvan'daki Protestan Erkek Okulu'nda toplam 31 öğrenci eğitim alırken, kış olması hasebiyle kız okulunda sadece 7 öğrenci öğrenim görmektedir³⁵⁰. Fakat sonra yaz aylarında Harput'ta faaliyet gösteren Board misyonerleri Mr. Rigss ve Mr. Lora G. Simmons Carey Diyarbakır ve çevre köy-kasabaları ziyaret etmişlerdir. Gezi kapsamında Silvan'a gelip, buradaki okulda araştırma yapmışlardır. Okulda toplam 60 öğrenci öğrenim görmektedir³⁵¹. Ayrıca okuldaki dersler genellikle Ermenice verilmekteydi. Bunun en önemli nedeni Protestan ve Ermeni Okulları'nın ortak hareket etmesi ve Ermenilerin, bazı bitim aşamasındaki binalarını,

³⁴⁷ Bahsi geçen köyde altı Protestan ve az sayıda da Suriyeli aile yaşamaktaydı.

³⁴⁸ Life and Light for Woman ..., Vol. XXXIII, 1903, p. 478-479

³⁴⁹ Bedros, Fırat Kolejinden mezun olup, Silvan'da papazlıkta yapmıştır. Vartan, uzun yıllar Silvan'da (Farkin) papazlık gibi görevlerde bulunmuştur.

³⁵⁰ The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1903, Vol. XCIX, Boston 1903, p. 354.

³⁵¹ The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1904, Vol. C, Boston 1904, p 291-292.

kiliselerini ve okullarındaki bazı materyalleri Protestan misyonerleri ile paylaşmış olmalarıydı³⁵².

Ancak tüm bu çalışmalar neticesinde ileriki yıllarda Silvan'daki misyoner okullarındaki öğrenci sayısında pek artış olmayıp bir kadın, bir erkek öğretmenin eğitim verdiği bu okullarda sadece 33 kız ve 31 erkek öğrenci eğitimlerine devam etmişlerdir³⁵³. Okuldaki öğrenci azlığına rağmen Silvan'daki Gregoryan ve Suriyeli ailelerin çoğu çocuklarını diğer okullara değil Protestan okullarına göndermeyi tercih etmişlerdir. Ayrıca Board misyonerleri de okullar için yerli bir papazla anlaşmalı olarak cumartesi ve pazar günleri Silvan'a bağlı 100'den fazla köyü dolaşıp öğrenci toplamışlardır. Böylece okullardaki öğrenci sayının düşmesi de engellemiştir³⁵⁴. Ancak 1908 yılına gelindiğinde bu okulda sadece 40 öğrenci öğrenim görmekteydi. Ayrıca bu okulda bir tane müdür bulunmakta ve tüm işleri tek başına yürütmekteydi³⁵⁵. Rigss ve Miss Lora G. Simmons Carey Silvan'dan sonra Umur köyüne geçmişlerdir. Buradaki yeni Protestan Okulu'nda Abdullah adında bir öğretmen yaklaşık 10 öğrenciye eğitim vermekteydi. Abdullah adındaki bu öğretmen sadece eğitim vermeyip, köyün papazlığını da yapmaktaydı³⁵⁶.

1906 yılında aslen Diyarbakırlı olup, Amerika'da öğrenim gören *Pushman Kardeşler* tarafından Board teşkilatının Diyarbakır'daki eğitim faaliyetlerini desteklemek ve yetimhanelere ulaştırılması için bağışta bulunulmuştur³⁵⁷. Aynı şekilde daha sonraki yıllarda gerek Diyarbakır'daki gerek diğer istasyonlardaki eğitim faaliyetlerinde maddi sıkıntı yaşanmıştır. Bunun üzerine Board Misyoneri Dr. James D. Barton tarafında Amerika'daki *Pushman Kardeşler*'den tekrar yardım talep etmiştir³⁵⁸. *Pushman Kardeşler*'in göndermiş olduğu maddi destek ile eğitim faaliyeti canlandırılmaya çalışılmıştır. Bu bağış ve maddi destek dışında aslen Diyarbakırlı bir Ermeni olan *Aslan*

³⁵² Buradaki Ermeni okulunda 3 öğretmen eğitim vermekte ve yaklaşık 130 öğrenci de öğrenim görmekteydi. Bkz. *The Missionary Herald* ..., 1904, p. 292. Yukarıda 60 öğrenci olduğu yazılmış

³⁵³ *The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1907*, Vol. CIII, Boston 1907, p. 291.

³⁵⁴ *The Missionary Herald* ..., 1907, p. 291.

³⁵⁵ *The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1908*, Vol. CIV, Boston 1908, p. 113.

³⁵⁶ *The Missionary Herald* ..., For The Year 1904, Vol. C, Boston 1904, p. 292.

³⁵⁷ *The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1906*, Vol. CII, Boston 1906, p. 67.

³⁵⁸ *Eastern Turkey Mission, 1910-1919, Letters R-S, Vol. 25 D, (Part 2: RI-S)*.

Shagian Diyarbakır’da yeni ve daha kapsamlı bir hastane inşa edilmesi için 80.000 dolar bağışta bulunmuş ve bu bağışın bir miktarı eğitim faaliyetleri için kullanılmıştır³⁵⁹.

1906 yılında Diyarbakır ve çevresine gezi düzenleyen Miss Caroline E. Bush işe, ilk olarak Çüngüş’teki eğitim kurumlarını ziyaret ederek başlamıştır. Miss Bush 1895 olaylarında yıkılan ve uzun süre eğitime ara verdikten sonra Çüngüş’teki Hristiyan kadınların toplamış olduğu 200 pound ve devletin ek olarak iki odasının sıvanması ve boyanması için vermiş olduğu 10 pound (yaklaşık 44 dolar) ile tekrar açılan Protestan kız okulunu ziyaret etmiştir. Miss Bush bu okulu ziyaret ettiğinde burada yaklaşık 100 öğrenci eğitim almaktaydı. Ancak zamanla okulda görev yapan öğretmenin çalışmaları sonucu öğrenci sayısı artmaya başlamış ve bu da okul ihtiyaçlara cevap verememe sorununu ortaya çıkarmıştır. Bu sıkıntıların ilki sayının fazlalaşmasına bağlı olarak okuldaki sınıfların yetersiz kalmasıdır. Bunun için ek iki oda daha yapılması planlanmıştır. Ancak odalar için yaklaşık 80 pound’a (308 dolar) daha ihtiyaç duyulmuş ve Miss Bush bunun için yardım çağrısında bulunmuştur³⁶⁰.

³⁵⁹ *Evening Star*, [Vol.], February 09, 1911, Page 13, Image 13.

³⁶⁰ *Life and Light for Woman*, Woman’s Boards of Missions 1907, Vol. XXXVII, Rand, Avery and Company, Boston 1907, pp 167-168.

Tablo 2.5. 1907 yılında Diyarbakır ve çevresinde bulunan okullar³⁶¹

Amerikan Mektepleri Hakkında Vilâyet-i Şâhânelerinden Cevâben Mevrûd Şifreli Telgrafnameler Hulâsasıdır						
Vilayeti	Kazası	Mahallesi	Derecesi	Müdâvimleri	İslam Talebesi	Ruhsath Ruhsatsız Olduğu
Diyarbakır	Diyarbakır	.	Rüşdî	Ermeni, Katolik, Protestan, Süryani	Yokdur	Diyarbakır Vilayeti Dahilinde Mevcud Cem'an Ondokuz Protestan Mektebinin Ondördü Ruhsatnameye Merbut ve ... Beşi Gayr-ı Merbuttur
	Silvan	.	İbtidâî	"	"	
	Siverek	.	"	"	"	
	Direk	.	"	"	"	
	Yenice	Hani	"	"	"	
	Mardin	.	"	"	"	
	"	.	İdâdî	"	"	
	"	Güllü/Küllü	İbtidâî	"	"	
	"	Midyat	İki Bab İbtidâî	"	"	
	"	Hasankeyf	İbtidâî	"	"	
	کرشران	.	"	"	"	
	Savar	Kalet	"	"	"	
	Cizre	.	"	"	"	
	"	Hezak	"	"	"	
	Maden	.	"	"	"	
	Ergani	.	"	"	"	
	Palu	.	"	"	"	
	Çermelak	Çöngüş	"	"	"	

1908 yılında Miss Bush ile Miss Maria B. Pool araştırma yapmak üzere tekrar Diyarbakır ve çevresini ziyaret etmişlerdir. İlk olarak Diyarbakır'daki Protestan erkek ve kız okullarını ve çocuklar için açılan anaokulunu ziyaret ederek bu eğitim kurumlarındaki eksikleri tespit etmişlerdir. Miss Bush ziyaret etmiş olduğu bu okullarda yaklaşık 7 öğretmenin görev yaptığını ifade etmiştir. Miss Bush ve Miss Pool Diyarbakır'da 3 haftadan fazla kaldıktan sonra Hani'deki kız ve erkek okulları da ziyaret etmişlerdir. Buradaki kız okulunda yaklaşık 35 öğrenci öğrenim görmekteydi³⁶². Ayrıca Hani papazı da misyonerlerle bağlantılı olarak burada yeni bir kız anaokulunun açılması için

³⁶¹ BOA, Y.PRK.MF., 05/20-62-01, H-02.04.1325 (15 Mayıs 1907)

³⁶² Life and Light for Woman, Woman's Boards of Missions 1908, Vol. XXXVIII, Rand, Avery and Company, Boston 1908, p. 106.

alışmalar yürütmekteydi. Hani’de bulunan bu kilise 1895 olayları sırasında yıkılmayıp, faaliyetlerine devam etmiştir.

1911 yılında Diyarbakır’ı ziyaret eden William T. Ellis³⁶³ buradaki Protestan Okullarının şehirde Board teşkilatı adına burada sağlık hizmeti veren Dr. Edwin St. John Ward’ın sayesinde çok daha iyi seviyeye ulaştığını ve gittikçe de modernleştiğini ifade etmiştir. Çok geçmeden Ellis Dr. Ward’ın eğitim alışmaları Diyarbakır Paşasının dikkatini çekmiştir. Paşa tarafından sarayına davet edilmiş ve kendisine Protestan Okulu hakkında soru sormuş ve bu okula oğlunun da alınmasını talep etmiřtir³⁶⁴. Bunun yanında aynı yıl Urfa Kr Okulu’ndan mezun olan 2 ğrenci Diyarbakır’a gelerek, burada ilk Diyarbakır Protestan Kr Okulu’nu aılıřlardır³⁶⁵.

Ayrıca daha önce Board misyonerleri ile beraber eğitim faaliyetine başlayan Baron Stephan Tomas 1911 yılında Diyarbakır’da açmış olduğu mesleki okulda eğitim çalışmalarını devam ettirmiştir. Stephan’ın³⁶⁶ daha önce de marangozluk ve mesleki eğitim almış olması gerek okul araç-gereçleri konusunda gerek programını daha da genişleterek devam ettirmesinde kendisine kolaylık saęlamıřtır³⁶⁷. Stephan’ın açmış olduğu bu meslek okulunda 40 erkek ğrenci mesleki eğitim almaktaydılar. Bu öğrencilerden 26’sı yetimhanede kalmaktaydılar. Diğerleri ğrenciler ise şehirde ikamet etmekteydiler. Burada eğitim alan öğrencilerin 6’sı demir atölyesinde, 2’si makine atölyesinde, 10’u ayakkabı atölyesinde ve 14’u de marangoz atölyesinde eğitim almaktaydılar. Ancak bu öğrenciler sadece bir zanaat dalında eğitim almayıp çoğu aynı anda iki alanda birden eğitim almaktaydılar. Stephan tarafından bu okulda eğitim alan erkek çocuklarına az miktarda ücret de demekteydi. Ayrıca bu öğrenciler atölyelerde sadece mesleki eğitim almayıp, normal hayata hazırlanmaktaydılar. Öğrenciler mezun

³⁶³ William Thomas Ellis 4 Mart 1889-3 Mart 1895 arasında ABD Temsilciler Meclisi yeliği yapmıştır.

³⁶⁴ *The Virginia Enterprise*, [volume], November 17, 1911, Image 4; *The Meridian Times*, November 17, 1911, Image 7.

³⁶⁵ Urfa Kr Okulu Miss. Corinna Shattuck tarafından açılan bir okul olup, Türkiye’deki ilk kr okuluydu. Burada beş yıl teorik ve pratik eğitimi alan öğrencilerden altısı mezun olup, diğer bölgelere dağılışlardır. Bkz. The One Hundred and First Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Together With the Minutes Of the Meeting Held at the Milwaukee, Press of Congregational House, October 10-13, 1911, Vol. CI-CIV, Boston 1911-1914, p. 101.

³⁶⁶ Baron Stephan Tomas bu okul dışında da kendisine ait bir dkkânda alışmaya devam etmiştir. Bkz. Papers Of The American Board Of Commissioners For Foreign Missions, ABC 16: Near East, 1817-1919, Unit 5, Reel 667, 16.9.5: Central Turkey Mission, Vol. 21, Part 2.

³⁶⁷ Stephan Baron Tomas daha önce mezun olmuş olduğu Bebek ilahiyat okuluna giderek bir süre orada faaliyet göstermiştir. İhtiyaç zuhur etmesiyle tekrar Diyarbakır’a dönmüştür. *The Missionary Herald* ..., For The Year 1858, Vol. LIV, Boston 1858, p. 174.

olduktan sonra Diyarbakır'da kendi dükkânını açmak isteyenler olduğu gibi Amerika'ya gidip oradaki fabrikalarda çalışmak isteyenlere de imkân tanınmıştır. Ancak okulun daha iyi bir seviyeye ulaşabilmesi için gerekli olan teknik malzeme vb. sıkıntılar nedeniyle çoğu zaman yapılan bu teşebbüsler neticesiz kalmıştır. Ancak o dönemde Harput'ta bulunan Miss. E. C. Wheeler, Mr. C.C Goodfellow ve Mr. H.S. Beard tarafından okul için gerekli malzemenin temin edilmesi için 250 dolar bağış yapılmıştır. Bu bağışlar vasıtasıyla gerekli aletler sipariş edilmiştir. Ancak bu okulda yetişen bazı öğrenciler sadece mesleki olarak geliştirilmeyip başka yerlerdeki okullarda öğretmenlik yapmak için yetiştirilmişlerdir. Ayrıca daha yetenekli öğrencilerin başka okullarda daha iyi eğitim almaları da sağlanmıştır. Örneğin bu okulda eğitim alan iki öğrenciden biri ticaret dalında diğeri mühendislik eğitimi almaları için Beyrut'taki Suriye Protestan Koleji'ne gönderilmişlerdir. Bunlar dışında başka öğrencilerinde ileriki yıllarda buralarda eğitim almaları için çalışmalar yapılmıştır³⁶⁸.

Aynı şekilde kızlar için kurulan yetimhanelere de Board teşkilatı tarafından altı kadın öğretmen görevlendirilmiştir. Bunlardan bir kadın öğretmen de Diyarbakır'daki yetimhanede mesleki eğitim vermesi için görevlendirilmiştir. Kadın öğretmen görev yapmış olduğu bu yetimhanede öğrencilere sadece mesleki eğitim değil, İncil ve Hristiyanlık ile ilgili dersler de vermiştir.

2. Sağlık Alanındaki Faaliyetler

2.1. Hastane ve Dispanserler

Amerikan Board teşkilatı faaliyet göstermeye başladığı alanlarda halkın ihtiyacına göre sağlık çalışmalarını da ekleyerek daha etkin olmayı hedeflemiştir. Bunun en önemli nedeni günümüzde olduğu gibi o dönemde de sık sık salgın hastalıklar baş göstermiş ve buna paralel olarak halkın en fazla ihtiyaç duyduğu alanların başında sağlık gelmiştir. Board misyonerlerinin Diyarbakır'daki sağlık faaliyetleri burada bir istasyon kurmaları ile paralel olmuştur.

Board kaynaklarına göre buradaki sağlık faaliyetleri ilk olarak 1851 yılında Board teşkilatına bağlı olarak Dr. Henry Lobdell misyonerlik çalışmalarının yanında kendisine Amerika'da bulunan *Boston Cemaati* adında bir kuruluştaki Diyarbakır'daki sağlık

³⁶⁸ Papers Of The American Board ..., 1817-1919, Part 2.

faaliyetlerinin başlaması ve bir hastanenin yapımı için bağışta bulunulmuştur³⁶⁹. Böylece Diyarbakır'daki sağlık faaliyetleri Board Misyoneri Dr. Henry Lobdell'in liderliğinde başlamıştır. Dr. Lobdell ilk zamanlar günlük 100 Hristiyan hastayı tedavi etmiştir³⁷⁰. Ancak doktorun şehirden ayrılması ile buradaki sağlık faaliyetleri sekteye uğramıştır. 1855 yılında Dr. Davit H. Nutting eşi Suzan Alice Hodges Nutting'in misyonerlik faaliyeti için Diyarbakır'a gelmeleriyle buradaki sağlık hizmeti tekrar canlanmıştır³⁷¹. Dr. Davit H. Nutting asıl mesleğinin doktorluk olması hasebiyle şehirde yürütmüş olduğu misyonerlik faaliyetleri dışında sağlık alanında da çalışmalar başlatmıştır. Çünkü Dr. Nutting şehre geldiğinde buradaki sağlık çalışmalarının durma noktasına geldiğini ve bundan dolayı da burada kendisini bekleyen çok fazla hasta olduğunu görmüştür³⁷². İlk iş olarak bir dispanser açmak için çalışmalar başlatmıştır³⁷³.

Böylece Dr. Nutting kısa süre içinde Halep'ten getirtmiş olduğu tıbbi malzemeler ile Diyarbakır'da ayarlamış olduğu bir odada dispanseri kurmuştur³⁷⁴. Bu dispanser misyonerlik faaliyetleri kapsamında Diyarbakır'daki ilk sağlık kuruluşu olmuştur. Ayrıca bura ilerde Diyarbakır'da açılacak olan hastanenin çekirdeğini de oluşturmuştur. Dr. Nutting dispanserde haftada 3 gün hizmet vermiştir.

Zamanla çevre yerleşimlerde adı duyulan bu dispanserin hasta sayısında artış olmuştur. İlk zamanlar dispansere sadece Protestan ve diğer Hristiyan gruplar gelmişlerdir. Ancak daha sonra Müslümanlar da gelmeye başlamışlardır. Bu nedenle Dr. Nutting dispanserden arta kalan zamanlarında Türkçe öğrenmeye çalışmıştır. Dr. Nutting burada hastalarının tedavisi için kullandığı ilaçları kendisi hazırlamıştır. Uygulamış olduğu tedavilerde hamamlardan da istifade etmiştir³⁷⁵. Böylece Dr. Nutting kurmuş olduğu bu dispanserde 1855 yılından 1856'ya kadar toplam 1.700'den fazla vaka ile

³⁶⁹ Bu kuruluş sadece Board Misyonerlerinin kurmuş olduğu bu hastaneye destek vermemiş, onlar dışında Board Teşkilatı'na bağlı olan Lokman Topluluğu adında bir örgütte Almanların Diyarbakır'da kurmuş olduğu hastanenin tadilatı için bağışta bulunmuşlardır. Hewsens, "A.g.m", pp. 47-80.

³⁷⁰ Anderson, A.g.e, p. 59.

³⁷¹ Report of the American Board ..., Vol. XLV-XLVIII, September 12-15, Boston 1854-1857, p. 99-100.

³⁷² Kutkan, Özlem, "David H. Nutting ve İki Osmanlı Kenti: Diyarbakır, Bitlis (1854-1864) David H. Nutting And Two Ottoman Cities: Diyarbakır, Bitlis (1854-1864)", *Selçuk Türkiyat*, 53, Aralık/ December 2021, ss. 415-427.

³⁷³ The Missionary Herald ..., For The Year 1855, Vol. LI, Boston 1855, p. 234.

³⁷⁴ Dispanser: Hastalıkları yatırılarak bakıma gereksinim duyurmayan hastalara ayakta tanı ve tedavi hizmetleri verilen sağlık evi.

³⁷⁵ Kutkan, "A.g.m.", 415-427.

ilgilenmiş ve 1350 hastayı ise tedavi etmiştir³⁷⁶. Bunun yanında 350 kişiyi de evinde tedavi etmiştir. Bu vakaların çoğu Diyarbakır'ın aşırı sıcaklığından ötürü ortaya çıkan bulaşıcı hastalıklardandır. Bahsi geçen yıllarda Diyarbakır'daki aşırı sıcaklardan ötürü yaz aylarında hastalıklar çoğalmış ve şehir halkının çoğunluğu bu mevsimde köylere gitmişlerdir. Bu nedenle de Board Misyonerleri “Diyarbakır'ın aşırı sıcağı herşeyin sebebi” ifadesini kullanmışlardır.

Dr. Nutting Diyarbakır'daki aşırı sıcaklara uzun süre dayanmayarak, eşi ve diğer arkadaşlarıyla 24 Haziran 1855 yılında ortam ve iklim olarak daha uygun olan Hani'ye geçmiştir. Dr. Nutting burada Diyarbakır'dakine benzer bir dispanser kurmuş ve sağlık çalışmalarına bir süreliğine Hani'de devam etmiştir³⁷⁷. Ancak sağlık faaliyeti için gerek yetişmiş eleman gerek maddi olarak sıkıntı yaşamıştır. Bunun için Diyarbakır'da bulunan İngiliz Konsoloslugu'ndan sahada sağlık çalışmalarında kendisine yardımcı olacak bir heyet talep etmiştir. Bu isteği üzerine Hani ve çevresindeki yaklaşık 200 erkekte yardım almıştır. Böylece Dr. Nutting burada bulunduğu 6 hafta içinde Hani ve çevre köylerde toplamda 400 vakası ile ilgilenmiştir. Ancak 1856 yılında yürütmüş olduğu sağlık çalışmalarında düşüş yaşanmıştır. Bunun nedeni burada Fransız misyonerlerinin de sağlık çalışmalarının olması ve halkın onlara daha çok teveccüh göstermiş olmasıydı. Bu nedenle de Dr. Nutting sağlık çalışmalarında ve tedavi yöntemlerinde en az kendisi kadar iyi ve tecrübeli olan asistanı *Garabet*'i buraya yönlendirmiştir³⁷⁸. *Garabet* tüm gayretleriyle kendini sağlık faaliyetlerine vermiş, başarılı Fransız bir doktordan pratik uygulamalar için yardım etmiştir. Fransız doktorun Diyarbakır, Hani ve çevre yerlerde başarılı olmasının nedeni buralarda kullanılan dili iyi biliyor olmasıydı.

1857 yılında da Dr. Nutting'in Diyarbakır'daki evinde açmış olduğu dispanserde yardımcısı *Garabet* ile farklı tedavi yöntemleri kullanarak, kendi hazırlamış olduğu ilaçlar ile sağlık çalışmalarını genişletmiştir. Böylece farklı hastalıklar ile mücadele etmek imkânı bulmuş ve daha fazla hastaya ulaşmayı başarmıştır. Ayrıca Dr. Nutting'in gayesi sadece Diyarbakır'da değil ihtiyaç olan diğer kasabalara da sağlık hizmeti götürmektir. *English Land Transportation Company* ile bağlantılı olarak yaklaşık 200 görevli erkek ile gerek Diyarbakır'da gerek Hani'de gerek de çevre köy ve kasabalarda sağlık

³⁷⁶ Report of the American Board ..., Vol. XLV-XLVIII, September 12-15, Boston 1854-1857, p. 109; Report of the American Board ..., Vol. XLVI-XLVIII, September 11-14, Boston 1855-1857, p. 80.

³⁷⁷ The Missionary Herald ..., For The Year 1856, Vol. LLI, Boston 1856, p. 206.

³⁷⁸ Report of the American Board ..., Vol. XLVI-XLVIII, September 11-14, Boston 1855-1857, p. 80.

faaliyetleri yürütmüştür. Böylece 1857 yılı boyunca hasta sayısında oldukça fazla bir artış olmuştur. Bunun nedeni ise Dr. Nutting'in Diyarbakır ve çevresinde yürütmüş olduğu sağlık çalışmalarında oldukça özverili ve yılmadan sabırla işini yürütmüş olmasıydı. Ancak Dr. Nutting'in kurduğu dispensar genellikle yaz sıcaklığı nedeniyle 3 ay kapalı tutulmuştur. Fakat bu zaman aralığında Dr. Nutting'in sağlık faaliyetleri başka köy ve kasabalarda devam etmiştir.

1858 yılında da Dr. Nutting sağlık hizmetine ara vermeden devam etmiştir. Dr. Nutting'in Diyarbakır'da yürütmüş olduğu sağlık çalışmalarına ara verdiği zamanlarda ziyaret etmiş olduğu Antep, Urfa, Harput ve Arapgir gibi istasyonlardaki misyoner arkadaşlarına yardım ederek devam etmiştir³⁷⁹.

1865-1866 yılı kolera salgınında ilk olarak sağlık faaliyetlerinin daha da güçlendirilmesi, salgınlar ile mücadele edilmesi ve hastaların tedavisi için doktor ihtiyacının giderilmesini için çalışmalarını hızlandırılmıştır. Ancak bu çalışmaları devlet yetkilileri tarafından sekteye uğratılmıştır³⁸⁰. Bunun üzerine Board misyoneleri tekrar harekete geçmiş ve Board teşkilatından yardım talep etmişlerdir. Bu istekleri teşkilatı tarafından tam olarak karşılanamamıştır.

Misyonerlerin 1865-1904 yılları arasındaki faaliyetleri kolera salgını ile mücadele kapsamında yürütülmesi hasebiyle bu yıllar arasındaki faaliyetler “Diyarbakır ve çevresinde çıkan salgınlarda Amerikan Board misyonerlerinin faaliyetleri” başlığı altında ele alınacaktır.

2.1.1. Dr. Ward Sağlık Faaliyetleri (1907-1911)

1904 yılında aslen Diyarbakırlı bir Ermeni olup *Bebek İlahiyat Okulu*'ndan mezun olduktan sonra Amerika'ya göç eden Aslan Shagian Diyarbakır'daki hemşerileri için daha kapsamlı bir hastahenenin yapımı için yaklaşık 80.000 dolar bağışta bulunmuştur³⁸¹.

Ancak bu bağıştan sadece 10.000 doları hastanenin yapımı için kullanılmıştır. Ayrıca bu bağıştan 20.000 dolar da ihtiyacı olan hastaların ücretsiz muayene edilmesi,

³⁷⁹ The Missionary Herald ..., For The Year 1857, Vol. LIII, Boston 1857, p. 185.

³⁸⁰ Brewer Eddy, David, *What Next In Turkey, Glimpses of the American Board's Work in the Near East*, Taylor Press, Boston 1913, p. 120.

³⁸¹ Bu hastanenin Diyarbakır'da kurulmak istenmesi sebebi; Diyarbakır'ın Mezopotamya ve Kürdistan'ın kapısı olarak görülmesi ve İran, Suriye Arap topraklarına yakın bir konumda olmasıdır. The Missionary Herald ..., For The Year 1904, Vol. C, Boston, 1904, p. 352; The Missionary Herald ..., For The Year 1908, Vol. C, CIV, Boston, 1908, p. 110; *The Fargo Forum and Daily Republican*, [Vol.], September 17, 1904, Image 12.

sağlık hizmetlerinin devamının sağlanması ve Board misyonerlerinin Diyarbakır'daki faaliyetlerini güçlendirmek için kullanılmıştır³⁸². Bu bağışlar dışında da Aslan Shagian hastanenin hemşerilerine en iyi şekilde hizmet vermesi amacıyla Diyarbakır'a tıbbi malzeme de gönderilmiştir. Ayrıca Aslan Shagian'ın bu bağış ve yardımları dışında Amerika'daki zenginler tarafından hastane için bağışta bulunulmuştur³⁸³.

Tüm bu yardımlardan başka Diyarbakır'da bulunan 5 kilise de yapılacak olan bu hastane için bağış yapmıştır. Böylece Antep Misyoner Hastanesi'nde görev yapan Dr. Shepard'ın yanında tıp eğitimi ve tıbbi materyaller desteği alan Dr. Edwin John Ward 1907 yılında Diyarbakır'daki dispanserinin başına getirilmiştir³⁸⁴. Dr. Ward'ın şehre gelmesiyle sağlık faaliyetleri tekrar canlanmış ve gelişleri halk tarafında memnuniyetle karşılanmıştır. Dr. Edwin John Ward ve eşinin Diyarbakır'da yapmış oldukları sağlık hizmetlerinde Müslümanlar arasında da rağbet görmelerinin en önemli nedenlerinden biri de buraya gelmeden Antep'te Türkçe ve Fransızca eğitimi alarak halkın bildiği dillerde hizmet vermeleri idi³⁸⁵. Böylece Dr. Ward kendisinden önce Diyarbakır ve çevresinde sağlık hizmetlerini bir temele oturtan Dr. Nutting'in yolundan gitmek, bu dispanseri ve yapımına başlanılan yeni hastaneyi daha ileriye götürmek düşüncesiyle çalışmalarını devam ettirmiştir³⁸⁶. Ancak Dr. Ward yapmış olduğu sağlık faaliyetlerini tek başına değil hem asistanı hem de dispanserin başhemşiresi olan Miss. Baldwin³⁸⁷ ile beraber yürütmüştür³⁸⁸. Yeni açılan bu dispanserde sadece Dr. Ward ve Eşi Mrs Ward değil onların dışında da Protestan okullarından mezun olan yerli Ermeniler de çalışmış ve burada kendilerini tıp alanında geliştirme imkânı bulmuşlardır. Böylece Diyarbakır'daki

³⁸² *Evening Star*, [Vol.], February 09, 1911, Page 13, Image 13.

³⁸³ *The Fargo Forum and Daily Republican*, [Vol.], September 17, 1904, Image 12.

³⁸⁴ The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1907-1909, Vol. XVI, Boston 1907, p. 234; The Missionary Herald ..., For The Year 1907, Vol. CIII, Boston 1907, p. 550.

³⁸⁵ Ayrıca sağlık hizmetinde bulunacak olan tüm misyonerler de bu şekilde eğitim almak üzere İstanbul'da gitmişlerdir. Daha sonra burada yapılan sınavda başarılı olduktan sonra görev yerlerine dağılmışlardır. The Ninety-Eighth Annual ..., Vol. XCVIII-CII, October 13-16, Boston 1908-1912, p. 68, 98.

³⁸⁶ The Missionary Herald ..., For The Year 1907, Vol. CIII, Boston 1907, p. 280.

³⁸⁷ Miss Baldwin, Dr. Edwin John Ward gibi bir atama ile değil sadece yardımcı sıfatı ile hastanede görev yapmıştır.

³⁸⁸ The Ninety-Eighth Annual of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Presented at the Meeting Held in Brooklyn, New-York, Press of Congregational House, Vol. XCVIII-CII, October 13-16, Boston 1908-1912, p. 77.

bu dispanserde Dr. Ward'ın eğitimi ile sağlık alanında birçok konuda kendini geliştiren bu Ermeni öğrenciler de farklı sağlık çalışmalarında görev almaya başlamışlardır.

31 Aralık 1907 yılında Dr. Edwin John Ward ve Mrs. Charlotte E. Allen Ward'ın sağlık çalışmalarını desteklemek için hem maaş hem de diğer giderleri için Diyarbakır dispanserine toplamda 407,04 dolar bağış yapılmıştır³⁸⁹. İlk zamanlar Diyarbakır halkının bu hastaneye ön yargılı yaklaşması ve yetkililerden alacağı tepkiden çekinilmesi nedeniyle dispansere gelen hasta sayısı düşük olmuştur. Bu nedenle dispansere sadece Protestan hastalar gelmiştir. Ancak zamanla Board misyonerlerinin çalışmaları ve Dr. Ward'ın sağlık hizmetlerinin görülmesi ve duyulması üzerine farklı ırktan din ve milletten özellikle de Müslüman ahaliden de çok fazla hastaya hizmet verilmiştir. Bu nedenle dispansere gelen hasta sayısındaki artışa paralel olarak buradaki giderlerde de artış olmuştur. Bunun için Şubat 1908 yılında hem giderler hem de Dr. Ward'ın sağlık çalışmalarını daha geniş alanlara yaymak için farklı yerlere yapmış olduğu gezi masrafları için 100,91 dolar bağış yapılmıştır³⁹⁰. Daha sonra 31 Ağustos 1908 yılında dispanserde çalışanların maaşları ve Dr. Ward ve Mrs. Charlotte E. Allen Ward'ın giderleri ve dispanser için toplamda 604,24 dolar buna ek olarak da 20.000,00 ve 1.011,28 dolar daha bağış yapılmıştır³⁹¹.

Kasım 1908 yılında gerek dispanserde kullanılan tıbbi malzeme ihtiyacı ve Dr. Ward ve Mrs. Ward'ın ek malzeme ihtiyacı için 205,73 dolar bağış yapılmıştır³⁹². 31 Aralık 1908 yılında Dr. Ward ve Mrs. Ward'ın ek giderleri ve maaşları için 370,66 dolar bağış yapılmıştır³⁹³. Tüm bu bağış ve hazırlıklara rağmen Dr. Ward ve Mrs. Ward Diyarbakır'daki sağlık çalışmalarına tam olarak 1909 yılında başlayabilmişlerdir³⁹⁴. Çalışmaların randımanlı olması halkın ilgisini arttırmış, hastaneye gelen hasta sayısında yukarı doğru bir ivme görülmüştür. Böylece Dr. Ward ekibiyle beraber 1909 yılı

³⁸⁹ The Missionary Herald ..., For The Year 1908, Vol. CIV, Boston 1908, p. 207.

³⁹⁰ The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1909, Vol. CV, Boston 1909, p. 92, 186.

³⁹¹ The Missionary Herald ..., For The Year 1908, Vol. CIV, Boston 1908, p. 492; The Ninety-Eighth Annual ..., Vol. XCVIII-CII, October 13-16, Boston 1908-1912, p. 167, 172

³⁹² The Missionary Herald ..., For The Year 1908, Vol. CIV, Boston 1908, p. 524.

³⁹³ The Missionary Herald ..., For The Year 1909, Vol. CV, Boston 1909, p. 229.

³⁹⁴ Misyonerler tarafından Diyarbakır'da açılan bu hastane *Asya'nın Kalbi* olarak nitelendirilmiş ve görüş alanının da çok güzel olduğunu ifade etmişlerdir. The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1912, Vol. CVIII, Boston 1912, p. 23.

içerisinde toplam 1.351 yeni hastayı tedavi etmiş ve 126 ameliyat gerçekleştirmişlerdir³⁹⁵. Board Misyonerlerine göre Diyarbakır ve diğer şehirlerde belediyelere ait hastaneler olmasına rağmen çoğu zaman ya kapalıydılar ya da buralara kimse gitmemiştir. Bunun sebebi de halkın artık korkmadan kendi hastanelerini tercih etmesiydi. Dr. Ward'ın çalışmaları yoğunlaştıkça ve hastaları sayıları arttıkça ekibin yetersiz kalması sebebiyle 1909 yılında Dr. Ward Board teşkilatı'ndan yeni çalışma arkadaşları için talepte bulunmuştur. Bunun üzerine de teşkilat tarafından *Genç Hristiyan Erkek Topluluğu* üyesi olan ve Kolombiya Üniversitesi tıp ve cerrahlik bölümü okuyan öğrencilerinden birkaç genç doktor ve cerrah Dr. Ward'a yardımcı olmaları için Diyarbakır'a gönderilmiştir. Bu nedenle de 1909 yılının şubat ayında Board teşkilatı tarafından Dr. Ward'ın ek gezi masrafları için 100,91 dolar ödenek gönderilmiştir. 30 Haziran 1909 yılında Board teşkilatı tarafından dispanserinin giderleri için 450 dolar ve 31 Ağustos 1909'da ise Dr. Ward ve Mrs. Ward'ın maaşları için 586,67 dolar toplamda da 1.036,67 dolar bağış yapılmıştır. 31 Eylül 1909 yılında hastanenin yapımı için 10.738,97 dolar ödenek ayrılmış, 20.000,00 dolar da bağış yapılmıştır³⁹⁶.

1909 yılında Dr. Ward ve Mrs. Ward 1911 yılına kadar daha iyi bir konumda olabilmek ve kendilerini tıp alanında daha iyi geliştirmek için Beyrut'taki Suriye Protestan Koleji tıp bölümü ile bağlantı kurmuşlardır. Ancak Dr. Ward ve Mrs. Ward Diyarbakır'daki görevlerine de devam etmişlerdir. Aynı yıl içerisinde Dr. Ward'ın dispanserine farklı din ve ırka mensup toplam 1.633 hasta gelmiş, bunlardan 8.300 kişiye sağlık hizmeti verilmiştir³⁹⁷.

31 Ağustos 1910 yılında Dr. Edwin John Ward ve Mrs. Ward'ın maaşları ve diğer harcamalar için 669,45 dolar bağış yapılmıştır³⁹⁸. Bunlara ek olarak hastanenin yapımı için 11.183,56 dolar ödenek ayrılmış ve 20.000,00 dolar da hastane yapımı için bağış yapılmış, 444,59 ve dispenserden de 828,00 dolar gelir elde edilmiştir³⁹⁹. 1910 yılında hâlâ Diyarbakır Misyoner Hastanesi inşaat halinde olmuş ve binanın tamamlanması için de Board Teşkilatı tarafından sık sık yardım gönderilmiştir.

³⁹⁵ The Ninety-Eighth Annual ..., Vol. XCVIII-CII, October 13-16, Boston 1908-1912, p. 77.

³⁹⁶ The Missionary Herald ..., For The Year 1909, Vol. CV, Boston 1909, p. 92, 186, 456.

³⁹⁷ The Ninety-Eighth Annual ..., Vol. XCVIII-CII, October 13-16, Boston 1908-1912, p. 118, 121, 123.

³⁹⁸ The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1910, Vol. CVI, Boston 1910, p. 476.

³⁹⁹ The Ninety-Eighth Annual ..., Vol. XCVIII-CII, October 13-16, Boston 1908-1912, p. 221.

31 Ağustos 1911 yılında Dr. Edwin John Ward ve Mrs. Ward'ın maaşları ve diğer harcamalar için 851,72 dolar bağış yapılmıştır⁴⁰⁰. Ayrıca 1 Eylül 1911 yılında hastanenin yapımında kullanılmaz üzere 11.734,90 ödenek ayrılmış, hastane için de 20.000,00 dolar bağış yapılmıştır. Aynı yıl içerisinde 551,31 dolar ve 986,00 dolar da hastaneden gelir elde edilmiştir⁴⁰¹. Dr. Ward ve eşi Mrs. Ward'ın sağlık çalışmaları devam ederken, Beyrut Tıp Koleji'ne davet edilmişlerdir. Dr. Ward ve eşi Mrs. Ward'ın Diyarbakır'da yapmış oldukları sağlık çalışmaları neticesinde sadece Board teşkilatının değil, William T. Ellis'in *The Virginia Enterprise Gazetesi*'nde vermiş olduğu bilgiye göre, Diyarbakır'da yapmış olduğu sağlık, eğitim faaliyetleri ve diğer faaliyetler neticesinde Diyarbakır paşasının da takdir ve sevgisini kazanmıştır⁴⁰². Dr. Ward, eşi ve hemşiresi *Miss. Baldwin* ile beraber Diyarbakır'da 3 yıl sağlık hizmeti vermiş ve bu kısa süre zarfında çok iyi işler başarmışlardır. Dr. Ward ve Mrs. Ward'ın Beyrut'a gitmesi üzerine aynı yıl içerisinde Dr. Floyd O. Smith ve Mrs. Bessie Mae Heath Smith *Doğu Misyonluğu* garantisi altında Diyarbakır'da sağlık faaliyetleri yürütmek özellikle de Ermeniler arasında sağlık çalışmalarını başlatmak üzere görevlendirilmiştir⁴⁰³.

2.1.2. Dr. Floyd O. Smith'in Sağlık Faaliyetleri (1914-1915)

Dr. Ward Diyarbakır ve çevresindeki sağlık faaliyetleri devam ederken, diğer yandan da Board teşkilatına bağlı bir misyoner olan Miss. Thora Wedel Jarlsberg ve hemşire arkadaşı Miss. Elvers⁴⁰⁴ da 11 Kasım 1911 yılında Silvan'a gelerek, burada da küçük bir dispanser açmışlardır. Ancak Miss. Thora Wedel Jarlsberg'in çalışmalarını sürdürdüğü bu yer bağımsız bir dispanser değildir, kendi bulundukları evin bazı odalarını sağlık hizmeti için kullanmışlardır. Misyonerlerin bu hizmeti Silvan'da yaşayan Hristiyanlar kadar Müslümanlar arasında da mutlulukla karşılanmıştı⁴⁰⁵.

⁴⁰⁰ The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1911, Vol. CVII, Boston, 1911, p. 484.

⁴⁰¹ The Ninety-Eighth Annual ..., Vol. XCVIII-CII, October 13-16, Boston 1908-1912, p. 225, 237.

⁴⁰² *The Virginia Enterprise*, [volume], November 17, 1911, Image 4.

⁴⁰³ The Missionary Herald ..., For The Year 1913, Vol. CVIII, Boston 1913, p. 53; *Manchester Democrat*, [volume], February 09, 1916, Image 1.

⁴⁰⁴ Elvers, bizzat Kürtler arasında hizmet etmek için talepte bulunmuştur.

⁴⁰⁵ The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1913, Vol. CIX, Boston 1913, p. 349.

Diyarbakır hastanesi ise doktor olmadığından kapanmış ve burada bir süre sağlık hizmeti verilememiştir⁴⁰⁶. Fakat hastanenin açılması için Amerika’da yaşayan aslen Diyarbakırlı bir Ermeni yardımsever tarafından yapılan 10.000 veya 12.000 dolar bağış ile dört yıldır aksayan sağlık hizmeti tekrar başlatılmıştır⁴⁰⁷. Bu bağışa ek olarak Şubat 1912 yılında hastanenin bakımı için 25 dolar daha bağış yapılmıştır⁴⁰⁸.

31 Ağustos 1912 yılında ayrıca hastanenin yapımı için 12.305,40 dolar ödenek ayrılmış ve 20,000.00 dolar bağış yapılmış, 570,50 dolar ve 972,30 dolar da hastaneden gelir elde edilmiştir⁴⁰⁹. Ancak bu çalışmalar devam ederken Diyarbakır valisi tarafından zararlı bulundukları gerekçesiyle Board misyonerlerinin sağlık faaliyetleri yasaklanmıştır. Misyonerler ise bu yasağa karşı orada özellikle kıyıda köşede kalmış Kürtler için faydalı sağlık hizmetlerinde bulunduklarını öne sürerek itiraz etmişlerdir⁴¹⁰. Hatta bunun için de 28 Mayıs 1912 senesinde Diyarbakır valilisi şehirde faaliyet gösteren Board teşkilatına bağlı olarak sağlık faaliyetlerini yürüten misyoner doktorun durumu hakkında merkeze danışmıştır.

Dr. Floyd O. Smith görevine başlamadan önce ilk olarak arkadaşı Dwight ile 1911 yılı içerisinde bölgeyi tanımak adına Kürtlerin yoğun olarak yaşadıkları Kuzey Mezopotamya’ya ve diğer bölgelere gezi düzenlemişlerdir⁴¹¹. Bu seyahat Dr. Smith’e sağlık faaliyetleri için ön bir tecrübe kazanmasını, bölgeyi daha iyi tanımasını ve Board teşkilatının faaliyetleri için bilgi toplamasını da sağlamıştır⁴¹². Böylece Dr. Smith ilerde buralarda yürüteceği sağlık faaliyetlerini de sağlam temellere oturtmuştur. 17 Ekim 1911 yılında Dr. Smith ve eşi Diyarbakır’daki görevlerine başlamadan önce Fransa’da Türkçe eğitimi ve pratik tıp eğitimi almışlardır.

⁴⁰⁶ The Ninety-Eighth Annual ..., Vol. XCVIII-CII, October 13-16, Boston 1908-1912, p. 99, 107.

⁴⁰⁷ One Hundred First ..., Vol. CI-CIV, Boston 1911-1914, p. 104; Bell, Enoch F., *Envelope Series: Your Doctor Abroad*, American Board of Commissioners for Foreign Missions, Vol. XVIII, No. 2, July, Boston 1915, p. 32.

⁴⁰⁸ The Missionary Herald ..., For The Year 1912, Vol. CVIII, Boston 1912, p. 104.

⁴⁰⁹ The Ninety-Eighth Annual ..., Vol. XCVIII-CII, October 13-16, Boston 1908-1912, p. 209, 223.

⁴¹⁰ The Missionary Herald ..., 1912, p. 349.

⁴¹¹ Dr. Smith faaliyet göstermiş olduğu şehirlerde sağlık hizmeti dışında günlük yazılar yazmış ve Osmanlı Devleti özellikle de Sultan hakkında notlar alıp, Amerika’daki gazetelere göndermiştir. Bunun için de Board Teşkilatı tarafından sık sık uyarılmıştır. Çünkü bu gazeteleri Türklerin de görebileceğini ve Sultana haber verebileceklerini düşünmüşlerdir. [https://www.wikiwand.com/en/Floyd_Smith_\(physician\)](https://www.wikiwand.com/en/Floyd_Smith_(physician)) (E.T: 25.03.2022)

⁴¹² The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1911, Vol. CVII, Boston, 1911. P. 25.

Dr. Smith ve Mrs Bessie Mae Heath Smith 1913 yılında İstanbul’da sınava girmiş ve oradan Kudüs’e son olarak da Antep’e geçmişlerdir⁴¹³. Dr. Smith burada Dr. Fred Shepard’dan sağlık ile alakalı eğitimler almış ve kendini bu alanda daha fazla geliştirme imkânı bulmuştur⁴¹⁴. Dr. Smith ve eşi Mrs. Bessie Mae Heath Smith ile beraber asıl görev yeri olan Diyarbakır’a gelmeden hemen önce Ermeniler arasında sağlık faaliyetlerini genişletmek için Board teşkilatı’ndan ve Amerika’da bulunan *American Red Cross Society* gibi sivil yardım örgütlerden 6.000 dolar yardım istemiştir⁴¹⁵. Dr. Smith’in bu talebi üzerine kendilerine gerekli yardımda bulunulmuştur. Böylece Dr. Smith bu yardımlar ile tüm gezi masraflarını karşılamış ve Diyarbakır’a geçmek için istifade ettiği Arap atını da satın alma imkânı bulunmuştur⁴¹⁶.

Diyarbakır’da durma noktasına gelen sağlık çalışmalarının tekrar başlanması amacıyla Board teşkilatı tarafından Dr. Smith ve Mrs. Bessie Heath Smith 1913 yılında Diyarbakır’daki sağlık faaliyetlerinin başına geçmeleri için görevlendirilmişlerdir⁴¹⁷.

31 Ağustos 1913 yılında hastanenin yapımı için 12.878,71 dolar ödenek ayrılmış, 20.000,00 dolar da bağış yapılmıştır. Ayrıca 573,31 dolar ve 932,30 dolar da hastanenin geliri olmuştur. Elde edilen gelirlerden 1.740,20 dolar Dr. Floyd O. Smith ve Mrs. Bessie Heath Smith’in ek giderleri, seyahat masrafları ve maaşları için ayrılmıştır. Bu bağışların çoğu Diyarbakır’daki sağlık faaliyetlerinin tekrar devam edebilmesi için Diyarbakırlı olan Aslan Sahagian’ın bıraktığı miras büyük bir önem arz etmiştir.

Ekim 1914 yılında Dr. Smith, eşi Mrs. Smith ve çocukları Arthur Diyarbakır’a gelmiş ve görevlerine başlamışlardır⁴¹⁸. Dr. Floyd O. Smith ve eşi Mrs Smith şehre geldikten sonra buradaki durağanlaşan Board faaliyetlerini canlandırmışlardır. Ayrıca Dr. Smith, Aslan Shagian’ın daha önce göndermiş olduğu bağış ile Diyarbakır dışında daha büyük bir hastanenin tamamlanması için çalışmalar başlatılmıştır. Dr. Smith’in amacı sağlık faaliyetlerini hızlandırmak ve genişletmektir. Ayrıca Dr. Smith, Diyarbakır’daki sağlık faaliyetleri dışında Board misyonerleri için önemli bir yer olan Karabaş köyünde dispanseri kurmuş ve burada da sağlık faaliyeti yürütmüştür. Dr. Smith Karabaş köyünde

⁴¹³ The One Hundred and First ..., October 10-13, 1911, Vol. CI-CIV, Boston 1911-1914, p. 62, 75.

⁴¹⁴ Aghjayan, George, “The Life and Times of Dr. Floyd Smith”, *The Armenian Weekly*, April 2014, ss. 30-34.

⁴¹⁵ *The Indianapolis Journal*, [volume], April 8, 1896, Page 5, Image 5.

⁴¹⁶ Aghjayan, “A.g.m”, ss. 30-34.

⁴¹⁷ The One Hundred and First ..., October 10-13, 1911, Vol. CI-CIV, Boston 1911-1914, p. 249.

⁴¹⁸ [\(https://www.wikiwand.com/en/Floyd_Smith_\(physician\)\)](https://www.wikiwand.com/en/Floyd_Smith_(physician)) (E.T: 25.03. 2022).

kurmuş olduğu bu Dispanserde hem sağlık faaliyetini yürütmüş ve burayı hem ev hem de büro olarak kullanmıştır⁴¹⁹.

Ancak 1. Dünya Harbi'nin patlak vermesine paralel olarak 1914-1915 yılları arasında Diyarbakır genelinde tekrar bir kolera ve tifüs salgını baş göstermiştir. Dr. Smith dispanserlerde yürütmüş olduğu sağlık faaliyetlerini ve yapımı devam eden yeni Diyarbakır Misyoner Hastanesi için yapmış olduğu çalışmalarını bir süre ertelemek zorunda kalmıştır. Dr. Smith ilk olarak şehirde baş gösteren bu salgın ile alakalı çalışmalar başlatmıştır. Bunun için de daha önce yapmış olduğu sağlık çalışmalarını, buradaki salgın ile nasıl mücadele edileceğini, gelecekte yapmak istediklerini ve diğer sağlık meseleleri hakkında bilgi vermek amacıyla Diyarbakır valisi Hamid Paşa ile görüşmek istemiştir. Ancak Dr. Smith'in bu talepleri Diyarbakır valisi Hamid Paşa tarafından reddedilmiştir. Vali Hamid Paşa bu teklifi reddetmesine rağmen Board misyonerlerine göre Hamid Paşa'nın kendilerine karşı tavırlarında her zaman ılımlı olmuştur. Paşanın bu olumsuz tavrının kendilerine karşı değil Ermenilerin devlete ile aralarındaki durumla alakalı olduğu düşünülmüştür⁴²⁰.

Board teşkilatı tarafından 1914 yılında Dr. Smith ve eşi Mrs. Smith'in sağlık çalışmalarının aksamaması ve maddi olarak sıkıntı yaşamamaları, maaş ve gezi masrafları için toplam 1.120,75 dolar bağış yapılmıştır⁴²¹. Böylece Dr. Smith gerek Diyarbakır'daki Misyoner hastanesinde gerek Dicle Nehri (Tigris) yakınlarında Karabaş köyünde kurmuş olduğu dispanserde sağlık faaliyetini aksatmadan sürdürebilmiştir. Hastalar dışında çevre köylerden gelen ve özellikle de çıkan olaylar esnasında yaralanan Müslim ve gayrimüslim ahaliyi de ücretsiz tedavi etmiştir. Bunun yanında çevre köyleri de dolaşarak hastaları tedavi etmeye çalışmış ve gerek kendisine gerek örgüte olan ön yargıların da kırılmasını sağlamıştır.

Tüm bu hazırlıklardan sonra Dr. Floyd O. Smith ve Mrs. Bessia Mea Heath Smith 1914 yılının Eylül ayında, birkaç yıldır kapalı olan Diyarbakır Misyoner Hastanesinin başına geçerek, sağlık faaliyetini tekrar başlatmışlardır. 31 Ağustos 1914 yılında hastanenin yapımı için 13.470.10 dolar, 20.000.00 dolar da bağış yapılmıştır. Bunun

⁴¹⁹ *Harrisburg telegraph*. [volume], October 29, 1915, Page 6, Image 6.

⁴²⁰ Aghjayan, "A.g.m", ss. 30-34.

⁴²¹ The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1914, Vol. CX, Boston 1914, p. 479.

yanında aynı yıl içerisinde dispanserden 591,39 dolar ve 918,40 dolar gelir elde edilmiştir. Bu gelirlerin 1.120.75 doları Dr. Floyd O. Smith ve Mrs. Bessia Mea Heath Smith'in ek giderleri, seyahat masrafları ve maaşları için kullanılmıştır⁴²².

Dr. Smith yeni hastanenin henüz faaliyete geçmemesi hasebiyle kendi evinde kurmuş olduğu dispanserde sağlık hizmetine ve hasta kabulüne başlamıştır⁴²³. Dr. Smith'in bu küçük dispanseri hemen hemen her gün hastalara açık olmuş ve doktor buraya gelen hiçbir hastayı geri çevirmemiş ve hepsini ayakta da olsa tedavi etmeye çalışmıştır. Özellikle de kadın ve çocuk hastalara öncelik vermiştir. Dr. Smith dispanserde sadece hastaları tedavi etmemiş, az da olsa ameliyatlara da yapılmıştır. Ameliyat sayısının az olması Dr. Smith' in kullanacağı tıbbi malzemelerin kısıtlı veya herhangi bir cerrahi müdahale için uygun olmamasıyla ilgilidir. Tıbbi malzemelerin Diyarbakır dışından getirilmesi işi daha da zorlaştırmıştır. Çünkü bazı tıbbi malzemenin Diyarbakır'a getirilmesi mümkün olmamış veya getirilenlerin çoğu yolda zedelenmişlerdir. Bu nedenle Dispanserde kullanılan malzemeler sıkıntılı olmuş, tedavi sürecini olumsuz etkilenmiştir. Buna rağmen misyonerlerin yanında yetişen Ermeni yerli doktorlar Dr. Smith'e destek vererek, dispanserde kullanılan malzemelerin taşınma ve tedarikini sağlamışlardır.

Böylece Dr. Smith Diyarbakır'da yürütmüş olduğu sağlık faaliyetlerini genişletmiş ve Karabaş'ta da bir dispanser açmıştır. Bu dispanseri şehrin içinde değil Dicle Nehri'nin üst taraflarında bir yerde inşa edilmiştir⁴²⁴. Dr. Smith Diyarbakır'daki dispanserde olduğu gibi burada da sağlık çalışmaları yürütmüş özellikle de Müslüman-Ermeni çatışmaları üzerine sağlık hizmetini burada yoğunlaştırmıştır. Dr. Smith bu hizmetini gönüllü olarak yapmış ve bunu yaparken de sadece Karabaş'taki Ermeni yaralıları tedavi etmemiş, Müslümanları da ücretsiz muayene etmiştir. Dr. Floyd O. Smith'in bu hareketi örgüte bağlı bazı kişiler tarafından olumsuz karşılanmasına ve onu uyarmalarına rağmen Dr. Smith bu kişilerin siyasetten ayrı tutulmasını savunmuş ve görevini yapmıştır. Bunun yanında çatışmalarda yaralanan Ermenileri de tedavi etmiş ve önde gelen Ermeni liderlerin takdirini kazanmıştır⁴²⁵.

⁴²² The One Hundred and First ..., October 10-13, 1911, Vol. CI-CIV, Boston 1911-1914, p. 105, 106, 217, 241, 238, 252, 253, 261.

⁴²³ The One Hundred and Fifth Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Together With the Minutes Of the Meeting Held at New Haven, Connecticut, Press of Congregational House, October 26, 1915, Vol. CV-CIX, Boston 1915-1919, p. 111.

⁴²⁴ *Harrisburg Telegraph (Harrisburg, Pennsylvania)*, 29 Oct 1915, Fri, Page 6.

⁴²⁵ Aghjayan, "A.g. m.", ss. 30-34.

Ancak Diyarbakır ve çevresinde çıkan olaylar, 1. Dünya Savaşı'na bağlı ortaya çıkan kıtlık ve salgın hastalıklara bağlı olarak gerek hastanenin tamamlanma aşamasında gerekte diğer sağlık çalışmalarında aksaklıklar yaşanmıştır. Mrs. Bessia'nın Amerika'ya göndermiş olduğu mektupta tüm olumsuzluklara rağmen şehirdeki sağlık faaliyetlerine devam ettiklerini ifade etmiştir⁴²⁶. Fakat Dr. Floyd O. Smith ve Mrs. Bessia Heath Smith'in daha rahat sağlık hizmeti verebilecekleri yeni ve büyük bir hastanenin olmaması bazı sıkıntılara da neden olmuştur. Bunun için daha önce de yapı için bağış toplanılan yeni hastanenin projesinin hayata geçirilme çalışmaları başlatılmıştır. Bunun için de 1 Eylül 1914 yılında hastanenin yapımı için 13.470,10 dolar sermaye ayrılmış, 20.000,00 dolar da bağış yapılmıştır. Böylece yeni hastanenin inşaatı için ayrılan ödenek ve toplanılan bağışlar 1915 yılına kadar devam etmiştir. 31 Ağustos 1915 yılında hastanenin yapımı için 14.078,54 dolar sermaye ayrılmış, 20.000,00 dolar da bağış yapılmıştır. Bunların yanında 608,44 dolar ve 903,40 dolar da gelir elde edilmiştir⁴²⁷. Ayrıca Dr. Floyd O. Smith ve Mrs. Bessia Heath Smith'in gezi masrafları ve maaşları için 1.128.04 dolar ve mart ayı içerisinde hastanenin tıbbi malzeme ihtiyaçları için de 1.808.40 dolar bağış yapılmıştır⁴²⁸.

Ancak Harput'tan Diyarbakır'a gelen Ernest W. Riggs, başka bir Board misyoneri ve Bitlis'ten gelen Harrison A. Maynard ve eşi ile Dr. Floyd O. Smith'in evinde Ermeni komitelerinin toplantı düzenledikleri tespit edilerek bu Board misyonerleri hakkında işlem başlatılmıştır. Ayrıca bu misyonerler ile Van ve Bitlis'teki Ermeni isyancıların Diyarbakır'a hücum etmek için aralarında çekilmiş telgraflara ulaşılmış ve dönemin Diyarbakır valisi Mehmed Reşid Bey tarafından bu telgrafların incelenmesini istenmiştir⁴²⁹. Sebebi ise daha önce bu misyonerler ve eşlerinin bağlantılı oldukları bu komitecilere ait bomba, silah vb. teçhizatın ele geçirilmesiydi.

Vali Dr. Mehmed Reşid Paşa 10 Haziran 1915 yılında tekrar merkeze bir telgraf çekerek, bahsi geçen Amerikalı misyoner ve Dr. Mardamen? ve diğer Amerikalı misyonerlerin Ermeniler ile ilişkileri tespit edilmiş olup, hepsinin Divan-ı Harb'e sevk

⁴²⁶ *Manchester Democrat*, [Vol.], October 21, 1914, Image 8.

⁴²⁷ *The One Hundred and Fifth ...*, October 26, 1915, Vol. CV-CIX, Boston 1915-1919, p. 11, 265, 281-282.

⁴²⁸ *The One Hundred and Fifth ...*, 1915-1919, p. 290; *The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1915*, Vol. CXI, Boston 1915, p. 153.

⁴²⁹ BOA, DH.SFR, 474/124, R-27.03.1331 (9 Haziran 1915).

edilmesini talep etmiştir⁴³⁰. Ancak Dr. Smith ve Board teşkilatına bağlı diğer misyonerlere göre bu silahlar devlete karşı değil 1895 yılında çıkan olaylarda kendilerini savunmak için almış oldukları silahlar ve diğer mühimmatları hatıra olarak saklandıklarını ifade etmişlerdir⁴³¹. Olay üzerine Dr. Smith, Diyarbakır valisi Halid Paşa ile bu mesele için görüşmüştür. Ancak vali Halid Paşa Ermeni çetelerinin devlete zarar verebilecekleri ihtimali üzerine Dr. Smith bu talebini ret etmiştir. Daha sonra Board teşkilatına bağlı bazı misyonerlerin tutuklanması üzerine Dr. Smith ve Board Misyoneri George P. White Dr. Reşid Paşa ile tekrar bazı görüşmeler yapmalarına rağmen bu görüşmeler sonuç olumsuz olmuştur. Vali tarafından reddedilmesi üzerine Amerikan Board misyonerlerinin zoruna gitmiş ve Osmanlı yetkililerinin bu kararının aslında kişiye değil de Board misyonerlerinin ülkedeki tüm faaliyetlerini bitirmeye yönelik olduğunu ifade etmişlerdir. Bunun nedeni ise Dr. Reşid Paşa Diyarbakır'da ayrılıkçı faaliyet gösteren hiçbir Hristiyan grubun faaliyetlerine müsaade etmek istememiştir. Board misyonerleri valinin kendi faaliyetlerinin farkında olduğunu ve ona göre tedbirleri sıkılaştırdığını ifade etmişlerdir⁴³².

Dâhiliye Nezâret-i Celîlesi'ne

C. 27 Mayıs 331 numara 5: Amerikalı Doktor Mardamen'in Amerikalı misyonerlerin sâbit olan harekât-ı yegâneleleri 353 numaralı telgrafnameyle ma'kûlen 'arz etmiş idim tevsî'-i hakîkâtle bunların Memâlik-i Osmaniye'deki sâ'ir Amerikalı misyonerlerin Ermeni harekât-ı mefsedet kârârnamesiyle 'alâkadâr ve bunlara vesâ'it-i muhâbere vakti sevk oldukları anlaşılıyor. Bu la'ihâyata saddyât ve teşebbüs âtamu kâbil yalnız hudûd hâricine çıkarılmakla cezâlandırılması cürm ile cezâ beyninde bir nisbet-i 'adile hâsıl olmayacağından cürmleri tahkik ederek diğerleriyle beraber divân-ı harbe tevdi' ve haklarında mu'amele-i kânûniye ifâsına tevessül edilmesi muvafık görüldüğünden tekrâr 'arz ve istizân olunur.

Fi 28 m 2

Vali Reşid

Bu telgraftan bir gün sonra 10 Haziran 1915 senesinde Emniyet-i Umumiye Müdüriyetinden, Diyarbakır vilayetine *Amerikalı doktorun ve misyonerlerin ihraçları*

⁴³⁰ BOA, DH.SFR, 475/4, R-28.03.1331 (10 Haziran 1915).

⁴³¹ Kieser, Hans Lukas, "From 'patriotism' to mass murder: Dr. Mehmed Reşid (1873–1919)", *In: Suny, R. A question of genocide: Armenians and Turks at the end of the Ottoman Empire*, New York: Oxford University Press, 2011, pp. 126-149.

⁴³² Kieser, Hans Lukas, *Nearest East: American Millennialism and Mission to the Middle East*, Temple University Press, Philadelphia/Pennsylvania 2010, p. 88, 126, 149.

daha muvafıktır şeklinde bir telgraf çekilmiştir. Telgrafta Diyarbakır genelinde sağlık alanında çalışan doktor ve tüm misyonerlerin şehirden ihraç edilmesinin daha uygun olduğu belirtilmiştir⁴³³. Bu kararın en önemli nedenleri arasında Dr. Smith'in evinde bazı silah ve mühimmatın yakalanmasıdır. Board Misyonerlerine göre Dr. Smith'in elinde yakalanan silah ve mühimmatın aslında Dr. Smith'in yolculukları esnasında kendini savunmak için talep ettiği silah yerine mühimmat vs. gönderilmişti. Silah ve mühimmat paket şeklinde gönderilmiş ve Smith bunlardan kurtulmayı denemesine rağmen başarılı olamamıştır. Daha sonra bunlar devletin eline de geçince yanlış anlaşılma olmuştur. Dr. Smith bu yanlışlığın düzeltilmesi için uğraşmış ancak sonuç olumsuz olmuştur. Bunun üzerine Diyarbakır valisi tarafından Dr. Floyd O. Smith'in tutuklanması kararı çıkartılmıştır⁴³⁴. Dr. Smith'e sadece devlet yetkilileri değil yerel halk da tepki göstermiştir. Aslında bu tepki sadece Dr. Smith'e karşı değil devlete karşı ayaklanan tüm çete ve şahısla karşı verilmiştir. Bunun üzerine Dr. Smith yakalanmış ve dışardan herhangi bir kimse ile görüşmesi yasaklanmıştır. Dr. Smith'i hapisshanede ziyarete gelen Standard Oil Company ve Stepan Matosyan da yetkililer tarafından geri çevrilmişlerdir⁴³⁵. Tüm bu sıkıntılı ortamda, Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesi ve ülkedeki karışıklık nedeniyle Dr. Floyd' un eşi Mrs. Bessia Mea Heath Smith'in sağlık faaliyetlerine son verilmiş, Mrs. Floyd yetkililer tarafından Türkiye dışına gönderilmişlerdir. Dr. Floyd O. Smith ve Mrs. Bessia Heath Smith'in yolculukları Osmanlı Devletinin teminatıyla asker eşliğinde sağlanmıştır⁴³⁶. Board Misyonerlerine göre aslında Dr. Floyd O. Smith ve şehirdeki yetkililer arasında herhangi bir sorun olmamıştı. Ancak Dr. Mehmed Reşid Paşa oraya atanır atanmaz kendilerine karşı olumsuz tavır almış ve devletin de bu yönde bir karar almasını sağlamıştır⁴³⁷. Böylece 1913 yılından itibaren Diyarbakır'da Board teşkilatı adına sağlık faaliyetinde bulunan Dr. Floyd O. Smith'in buradaki çalışmaları da son bulmuştur.

Smith çifti geçici olarak Beyrut'ta sağlık hizmeti vermiştir. Sebebi ise 16 Haziran 1915 yılında merkezden Beyrut Vilayetine gönderilen telgrafta Diyarbakır'daki

⁴³³ BOA, DH.ŞFR, 53/328, H-29.07.1333 (12 Haziran 1915)

⁴³⁴ Dr. Smith'e göre Ermeni olaylarının önlenmesi için çaba göstermiş ve devlet yetkililerine bu sorunun çözümü için bazı raporlar sunulmuştur. Fakat Dr. Smith'in bu önerisi yetkililer tarafından reddedilmiştir. Aghjayan, "A.g.m", 2014, pp. 30-34.

⁴³⁵ Aghjayan, "A.g.m", 2014, pp. 30-34.

⁴³⁶ The One Hundred and Fifth ..., October 26, 1915, Vol. CV-CIX, Boston 1915-1919, p. 100.

⁴³⁷ Kieser, A.g.e, 2010, p. 89.

faaliyetleri neticesinde şüpheli görülüp, Beyrut'ta sürgün edilen Dr. Smith'in Ermeni olayları ile alakasının tam olarak araştırılmasına kadar oradan sürgün edilmesinin şimdilik lüzumunun olmadığı bildirilmiştir.

Beyrut vilayetine

C 2 Haziran sene 331 bildirilen Amerikalı misyonerlerin şimdilik hudud haricine ihrâclarına lüzum yoktur. Diyarbakır vilayetinden ahvalleri dâ'i-i şüphe gösterilmesine ve Ermeni harekâtında alaka ve münasebetleri bildirilmesine nazaran kendileri sûret-i münâsibede taharir olunabilir.

Fî 3 Haziran sene 331.

Ancak yapılan araştırma neticesinde 16 Haziran 1915 yılında merkezden Diyarbakır'a gönderilen telgrafta Beyrut'ta bulunan bir kadın üç erkek Amerikalı misyonerin oradan da ihraç edilmesi emri verilmiştir⁴³⁸.

Diyarbakır Vilâyetine

31 Mayıs sene 331 numaralı şifreye zeyldir. Oraya vukû' bulan tebligat Amerikalı doktor ile şifrenizdeki misyonerler hakkında idi. Beyrut vilâyetinden alınan telgraf nâmede Beyrut'ta bulunan kadın ve erkek üç dört misyonerin hudud hâricine ihrâcları ve üzerlerinin taharrîsi tarafınızdan alınan telgraf nâmede iş'âr edildiği bildiriliyor. Tebligat bi'l-hâssa oradakilere aid bulunduğundan diğerleri hakkında şimdilik başka muamele yaptırılmaması.

Fî 3 Haziran sene 331.

16 Haziran 1915 yılında merkez tarafından tekrar Diyarbakır valiliğine tekrar bir telgraf çekilerek daha önce Beyrut'tan gönderilen telgrafta bahsi geçen Amerikalı doktor ve diğer misyonerlerin ihracı ve üstlerinin aranması hakkında kendilerine bir bilginin aktarılmadığı ve onlar dışında kalanlar hakkında herhangi bir muamele yaptırılmadığı da bildirilmiştir⁴³⁹.

Diyarbakır Vilâyeti'ne Şifre

31 Mayıs sene 331 0 numaralı şifreye zeyldir: oraya vukû' bulan tebliğât Amerikalı doktor ile şifrenizdeki misyonerler hakkında idi. Beyrut vilâyetinden alınan telgrafnamede Beyrut'ta bulunan kadın ve erkek üç dört misyonerin hudud haricine ihrâcları ve üzerlerinin tahrîsi tarafınızdan alınan telgrafnamede iş'âr edildiği

⁴³⁸ BOA, DH.ŞFR, 54/36, H-03.08.1333 (16 Haziran 1915).

⁴³⁹ BOA, DH.SFR, 54/35, H-03.08.1333 (16 Haziran 1915)

bildirilmiyor. Teblîğât bi'l-hâssa oradakilere 'â'id bulunduğundan diğerleri hakkında şimdilik başka mu'âmele yapılmamış.

Fi 3 Haziran sene 332

Daha sonra Dr. Floyd O. Smith doktorluğa gönüllü olarak sınırda İran ve Rusya'dan gelen mültecileri tedavi ederek devam ettirmiştir⁴⁴⁰. Dr. Smith'in Buralardaki vazifesi bittikten sonra da eşi Mrs. Bessia Heath Smith ile Türkiye'deki sınırlar açılana kadar geçici olarak Davao'daki⁴⁴¹ sağlık hizmetlerine katılmışlardır. Smith çifti Kafkasya cephesinde altı ay hizmet verdikten sonra 1915 yılında Amerika'ya çağırılmışlardır⁴⁴². Ancak 1918 yılından itibaren Dr. Floyd O. Smith eşi Mrs. Bessia Heath Smith Cagayan'a geçip orada⁴⁴³ Board teşkilatına bağlı bir hastanede sorumlu hekim olarak görevine devam etmiştir⁴⁴⁴. Fakat savaşın devam etmesi ve Dr. Floyd O. Smith' in ayrılmasına rağmen Diyarbakır'daki sağlık faaliyetlerinin devam etmesi için 1916 yılında da belirli bir sermaye ayrılmış ve bağış yapılmıştır. Örneğin 31 Ağustos 1916 yılında hastanenin yapımı için 14.740,37 dolar sermaye ayrılmış, 20.000,00 dolar da bağış yapılmıştır. Bunların yanında 661,83 dolar ve 940,20 dolar da gelir elde edilmiştir. Ayrıca Dr. Floyd O. Smith'in harçlığı için 777,22 dolar, tıbbi yardım için 111,20 dolar, seyahat edilmesi için 117,57 dolar ve tıbbi muayenenin yapılması için de 109,20 dolar toplamda da 1.115,15 dolar bağış yapılmıştır⁴⁴⁵.

31 Ağustos 1917 yılında hastanenin yapımı için 15.428,22 dolar sermaye ayrılmış, 20.000.00 dolar da bağış yapılmıştır. Ayrıca 687,85 dolar ve 933,32 dolar da gelir elde edilmiştir. Bu gelirlerden 1.231,93 doları Dr. Floyd O. Smith'in harçlığı ve araştırma ödeneği için kullanılmıştır. Bunlara ek olarak hastaneden 289,73 dolar da özel bir gelir daha elde edilmiştir⁴⁴⁶.

⁴⁴⁰ The One Hundred and Fifth ..., October 26, 1915, Vol. CV-CIX, Boston 1915-1919, p. 100.

⁴⁴¹ Davao, Filipinlerde bir şehir olup, Filipinler'in en kalabalık üçüncü yerleşim birimi olan Davao Bölgesi'nin merkezi konumunda bulunan kenttir.

⁴⁴² The One Hundred and Fifth ..., 1915-1919, p. 67, 287; The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1916, Vol. CXII, Boston 1916, p. 573.

⁴⁴³ Cagayan, Filipinler'in Cagayan Vadisi bölgesindeki il.

⁴⁴⁴ The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1925, Vol. CXXI, Boston 1925, p. 120.

⁴⁴⁵ The One Hundred and Fifth ..., 1915-1919, p. 261, 277, 278, 287; The Missionary Herald ..., 1916, p. 477.

⁴⁴⁶ The One Hundred and Fifth ..., 1915-1919, p. 258, 277, 286; The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1917, Vol. CXIII, Boston 1917, p. 485.

1918 yılına gelindiğinde ise gerek Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durum gerek Board misyonerlerinin Ermeni ayaklanmalarını desteklemeleri tespit edilmesiyle Devlet yetkilileri tarafında bazı istasyonlar kapatılmıştır⁴⁴⁷. Bunlara paralel olarak bazı misyoner hastaneleri de kapatılmıştır. Diyarbakır misyoner hastanesi de bunlardan biri olup, 1918 yılında kapalı olmasına rağmen burada küçük bir ekip sağlık çalışmalarına devam etmiştir. Bu ekip için ve Diyarbakır'da yapılacak yeni hastane için maddi destekler devam etmiştir.

31 Ağustos 1919 yılında hastanenin yapımı için 17.147,17 dolar sermaye ayrılmış, 20.000,00 dolar da bağış yapılmıştır. 31 Ağustos 1920 yılında hastanenin yapımı için 18.080,61 dolar sermaye ayrılmış, 20.000,00 dolar da bağış yapılmıştır. Ayrıca 933,34 dolar ve 1.008,62 dolar da gelir elde edilmiştir. Bunun yanında 31 Ağustos 1921 yılında hastanenin yapımı için 19.120,88 dolar sermaye ayrılmış, 20.000,00 dolar da bağış yapılmıştır. Ayrıca 1.047,27 dolar ve 1.150,70 dolar da gelir elde edilmiştir. Buna ek olarak 4.697,89 dolar da özel gelir elde edilmiştir⁴⁴⁸. Tüm bu bağışlara rağmen Dr. Mehmed Reşit Bey⁴⁴⁹ Diyarbakır'a vali olarak atandıktan sonra onun talebi üzerine 25 Mayıs 1915 tarihli Terkedilmiş Mallar Kanununu kapsamında, Dr. Floyd O. Smith ve eşi Mrs. Bessia Heath Smith' in Diyarbakır'da sağlık alanında bırakmış oldukları mal, tıbbi malzeme vb. şeylerin ve tehcir edilenlerin mallarının idaresi için bir komisyon kurulmuştur⁴⁵⁰. Bu doğrultuda kapatılan diğer sağlık merkezleri için alınan karar ile paralel olarak toplanan bu komisyon sınır dışı edilenlerin mallarını Müslüman çoğunluğa devretme kararı almıştır.

Netice olarak Amerikan Board Teşkilatı'nın Diyarbakır'daki sağlık faaliyetleri 1854'ten 1866 senesine kadar Diyarbakır'da misyonerlik görevini yürüten Augustus

⁴⁴⁷ The One Hundred and Fifth ..., 1915-1919, p. 174-175.

⁴⁴⁸ The One Hundred and Seventh Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Together With the Minutes of the Meeting Held at Columbus, Ohio, Press of Congregational House, October 15, 1917, Vol. CVII-CXII, Boston 1917-1921, p. 71-72, 174, 193.

⁴⁴⁹ Dr. Mehmed Reşid Bey (Şahingiray) (D. 8 Ocak 1873-Ö. 6 Şubat 1919), İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurucu üyesi doktor ve I. Dünya Savaşı sırasında 2 kez Diyarbakır valisi olan asker ve Osmanlı devlet adamıdır. <https://www.turkyurdu.com.tr/yazar-yazi.php?id=4095> (E.T: 06.03.2023)

⁴⁵⁰ Kieser, Hans Lukas, "Removal Of American Indians, Destruction Of Ottoman Armenians. American Missionaries And Demographic Engineering ", *European Journal Of Turkish Studies*, 7/2008: Demographic Engineering - Part I, pp 1-56.

Walker ile başlamıştır⁴⁵¹. Onun açmış olduğu dispanserde 1908 yılına kadar gerek Hristiyan gerek Müslüman ahaliden sayısız hasta tedavi edilmiştir⁴⁵².

Tablo 2.6. Diyarbakır'daki Dispanser faaliyetleri için yapılan bağışları gösteren tablo.

Bağış Tarihi	Bağış Yapan Kişi/Kurum	Bağış Amacı	Bağış Miktarı
31 Aralık 1907	Board Teşkilatı	Dr. Edwin John Ward ve Mrs. Charlotte E. Allen Ward'ın sağlık çalışmalarını desteklemek, maaş, diğer giderleri	407,04\$
1908	Board Teşkilatı	Tıbbi malzeme ihtiyacı, çalışanların maaşları, Dr. Ward ve Mrs. Charlotte E. Allen Ward'ın maaş ve giderleri	22.292,82\$
1909	Board Teşkilatı	Dispanserinin giderleri, Ward ve Mrs. Ward'ın maaşları, ek gezi masrafları için	1.137,58\$
31 Ağustos 1910	Board Teşkilatı	Dr. Edwin John Ward ve Mrs. Ward'ın maaşları ve diğer harcamalar	669,45\$
31 Ağustos 1911	Board Teşkilatı	Dr. Edwin John Ward ve Mrs. Ward'ın maaşları ve diğer harcamalar	851,72\$
1914	Board Teşkilatı /American Red Cross Society	Dr. Smith'in Ermeniler arasında sağlık faaliyetlerini genişletmek ve masrafları, maaş ve gezi masrafları	7.120,75\$

⁴⁵¹ Augustus Walker'ın ölümünden sonra eşi Eliza M. Walker de ülkesine dönüp orada eğitim faaliyetlerini sürdürmüştür.

⁴⁵² Bu hizmetlerinden ötürü Mr. Walker'ın ölümü Protestan ve Ermeniler kadar Müslümanları da üzmüştür. The Missionary Herald ..., For The Year 1867, Vol. LXIII, Boston, 1867, p. 35.

Tablo 2.7. Diyarbakır’da hastane yapımı için yapılan bağışları gösteren tablo.

Bağış Tarihi	Bağış Yapan Kişi/Kurum	Bağış Miktarı
1904	Aslan Shagian	80.000,00\$
31 Eylül 1909	Board Teşkilatı	30.738,97\$
31 Ağustos 1910	Board Teşkilatı	31.183,56\$
1 Eylül 1911	Board Teşkilatı	31.734,90\$
1912	Diyarbakır asıllı Ermeni	10.000 veya 12.000\$
31 Ağustos 1912	Board Teşkilatı	32.305,40\$
31 Ağustos 1913	Board Teşkilatı/Aslan Shagian’ın mirası	32.878,71\$
31 Ağustos 1914	Board Teşkilatı	33.470,10\$
1 Eylül 1914	Board Teşkilatı	33.470,10\$
1915	Board Teşkilatı	37.014,98\$
31 Ağustos 1916	Board Teşkilatı	35.855,56\$
31 Ağustos 1917	Board Teşkilatı	35.428,22\$
31 Ağustos 1919	Board Teşkilatı	37.147,17\$
31 Ağustos 1920	Board Teşkilatı	38.080,61\$
31 Ağustos 1921	Board Teşkilatı	29.120,88\$

Tablo 2.8. Misyoner Hastanelerinde tedavi gören hastalar ile ilgili veriler.

Hastane Yeri	Hizmet Yürütülen Tarih	Hizmet Veren Kişi/Kurum	Tedavi Gören Hasta
Diyarbakır	1851	Dr. Henry Lobdell/ Boston Cemaati	Günlük 100 Hristiyan hasta
Diyarbakır Dispanser	1855-1856 arası	Dr. Nutting	Müslim Gayrimüslim karışık 1700 vaka, 1350 Tedavi
Diyarbakır Dr. Nutting Evi	1855-1856 arası	Dr. Nutting	350 hasta
Hani ve Çevre köyler	Haziran-Temmuz 1855	Dr. Nutting	400 vaka
Diyarbakır Dispanser	1909	Dr. Ward ekibi	1.351 tedavi, 126 ameliyat
Diyarbakır Dispanser	1910-1911	Dr. Ward ve Mrs. Ward	1.633 hasta gelmiş, bunların 8.300 kişiye sağlık hizmeti verilmiştir

2.2. Diyarbakır ve Çevresinde Çıkan Salgın Hastalıklarda Amerikan Board Misyonelerinin Faaliyetleri

Ölümle birlikte anılan Kolera hastalığı, bir bağırsak hastalığı olup, XIX. yüzyıl boyunca tüm dünya olduğu gibi Anadolu coğrafyasında da birçok kez patlak vermiştir. Bu salgınlardan binlerce insan etkilenmiş ve yaşamlarını yitirmişlerdir. Diyarbakır da coğrafi konum olarak yolların kesiştiği bir noktada olması nedeniyle bu salgınlardan sık sık etkilenmiştir. Başta şehirde olmaz üzere çevre köy ve kazalarda onlarca insan yaşamını yitirmiş ve göç etmek zorunda kalmıştır.

2.2.1. 1865-1866 Kolera Salgını

1865 yılına birçok kıta, ülke ve şehirde kolera salgını ortaya çıkmıştır. Özellikle hac ibadetini tamamlayan İranlı hacıların Beyrut üzerinden Şam ve Diyarbakır'a gelmeleriyle 1865 yılının ağustos ayının ikinci haftasında salgın bu bölgelere de sıçramıştır. Salgın 3 hafta içinde 7.000 insanı etkilemiş ve hızlı bir şekilde yayılmıştır. Devlet yetkilileri salgının daha fazla yayılmaması ve etkini alanını daraltmak için bazı yasalar çıkarmışlardır. Bu kapsamda Temmuz 1865 yılında Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane, İstanbul'da ve taşrada kolera ile ilgili ayrıntılı çalışmalar yapılmasını teşvik etmek amacıyla ödüllü bir yarışma programı düzenleme kararı almıştır⁴⁵³. Buna rağmen salgın Anadolu'nun farklı yerlerinde olduğu gibi Diyarbakır ve çevresinde de gittikçe yayılmıştır. Bunun neticesinde de şehir ve çevresinde kıtlık çıkmış ve hayat durma noktasına gelmiştir. İlk olarak Diyarbakır daha sonra çevresindeki Karabaş, Kıtılbal, Alıpınar'da (Alipoongar)⁴⁵⁴ ve diğer çevre köy-kasabalarda da kolera salgını patlak vermiştir⁴⁵⁵. Bunun üzerine Board misyonelerine yardımcı olabilmek ve onlar ile ortaklaşa hareket ederek bu salgın ile mücadele etmek için Mrs. Charles Elizabeth Rundle, Mr. Augustus Walker ile 21 Kasım 1865 ayında Diyarbakır'a gelmişlerdir⁴⁵⁶.

⁴⁵³ Yılmaz, Özgür, "İzmir'in Salgın Hastalıklar Tarihine Bir Katkı: Avrupalı Hekimlerin Gözüyle 1865 Kolera Salgını", *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi Journal of Atatürk and the History of Turkish Republic*, Sayı: 8 (2021/Kış), ss. 92. 85-128.

⁴⁵⁴ Bahsi geçen dönemde Alıpınar Diyarbakır'a bağlı bir köy iken günümüzde merkez Bağlar ilçesine bağlı bir mahalledir.

⁴⁵⁵ Bu salgın her ne kadar 1863 senesinde Singapur'da başlamış olsa da birkaç yılı içerisinde batıya oradan da doğuya doğru yayılmıştır. Diyarbakır da Musul üzerinden gelen salgınla boğuşmuştur. Radcliffe, J. Netten, "Report On The Recent Epidemic Of Cholera (1865-1866)", *Transactions of the Epidemiological Society of London*, 1876, p. 242-243.

⁴⁵⁶ Bozan, Oktay, "Diyarbakır Vilayeti'nde 1894-1895 Kolera Salgını ve Etkileri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 11/218, 2015, ss. 219-240.

Mrs. Charles şehirde kolera nedeniyle sekteye uğrayan sağlık çalışmalarını tekrar canlanmasını sağlamışlardır⁴⁵⁷. Walker'ın ifadesiyle şehre gelmeleriyle burada büyük bir sevinç yaşanmış ve şehrin sokakları süpürülmüş ve süslenmiştir. Walker, Protestan cemaatinden kadın, erkek ve çocuktan oluşan yaklaşık 200 kişi tarafından şehrin kapısında “Khosh geldin” tezahüratıyla karşılanmışlardır. Okuldaki çocuklar da kendilerini caddelerde selamlamışlardır. Daha sonra çalışma sahasını genişletmek amacıyla salgının en çok yayılış göstermiş olduğu noktalardan biri olan ve Kıtılabil'a geçmişlerdir.

Diğer yandan Board teşkilatı tarafından bölgedeki sağlık çalışmalarını daha da attırmış ve ek doktor göndermiştir. Mr. Williams'a göre bu salgına karşı İstanbul'daki yetkililerin almış olduğu tedbirler yetersiz ve Protestanlara için herhangi bir önlem almamıştır. Tüm bunlara rağmen Board teşkilatına bağlı misyonerler sadece kendi milletlerine değil tüm halka sağlık hizmeti verebilmek için Diyarbakır ve çevresin yoğun çalışmalara başlamışlardır. Bu salgından Protestan cemaatine mensup olanlar çok fazla etkilenmemiş, sadece bir çocuk hastalığa yakalanarak ölmüştür. Bunun en önemli nedeni de Diyarbakır'da özellikle Alıpınar köyünde yaşayan bazı Müslüman ahali şehirden kaçmayı tercih ederken çoğunluğu ise bu salgını ilahi bir nedene bağlayarak, yerlerinde kalmayı tercih etmiş ve bu yüzden salgından daha fazla etkilenmişlerdir. Ancak Hristiyanlar şehri terk etmiş ve salgından daha az etkilenmişlerdir. 1865 yılında Diyarbakır'dan kolera nedeniyle onlarca insan göç etmiş ve 1.500 kişi hayatını kaybetmiştir⁴⁵⁸. Kaçanlar ise daha çok salgının daha az hissedildiği çevre köy ve kasabalarda özellikle de Hani gibi dağlık bölgeleri tercih etmişlerdir. Bundan ötürü Board misyonerleri de Hani'ye gitmeyi tercih etmiş ve çalışmalarını burada sürdürmüşlerdir.

Kolera salgını 1866 yılında da devam ederek, etki alanı genişlemiştir. İlk zamanlarda daha çok Müslümanlar arasında yayılmış olsa da 1866 yılında bu salgından Hristiyanlar da çok fazla etkilenmişlerdir. Board misyonerleri de salgının başlangıcında arka planda durmuş olsalar da kilise üyesi bir Protestan erkeğin ölmesi üzerine tedirgin olmuş ve çalışmalarını hızlandırmışlardır. Özellikle de 12 yıldan beri Diyarbakır ve çevresinde misyonerlik faaliyeti yürüten Mr. Augustus Walker'ın bu salgın nedeniyle

⁴⁵⁷ Anglikan Kilisesi'ne bağlı bir İngiliz yazar olan Elizabeth Rundle Charles Milletvekili John Rundle'ın kızı olarak Birleşik Krallık'a bağlı Devon bölgesindeki Tavistock kasabasında doğdu. 1896'da Hampstead, Londra'da öldü.

⁴⁵⁸ The Missionary Herald ... For The Year 1866, Vol. LXII, Boston 1866, p. 121, 384.

Alıpınar köyünde hayatını kaybetmesi Board misyonerlerini daha da etkilemiş ve sağlık çalışmalarını yaygınlaştırmalarını sağlamıştır⁴⁵⁹.

1866 yılında da devam eden salgında çoğunluğu Müslüman olmak üzere diğer din ve inançlara sahip yaklaşık 600 kişinin ölmesine neden olmuştur. Diyarbakır'daki Protestanlar 1866 yılında, 1865 yılına nazaran salgından daha çok etkilenmişlerdir. Bu millete mensup 5 yetişkin, 3 genç⁴⁶⁰ ve 5 küçük çocuk da hayatını kaybetmiştir. Salgının başlangıcından 1866 yılına kadar en fazla etkilemiş olan yerlerden biri olan Kıtılbıl'da da birkaç kişi yaşamını yitirmiştir.

Board misyonerleri ise salgının başından sonuna kadar sağlık çalışmalarına aralıksız devam etmişlerdir. Özellikle de salgın nedeniyle Diyarbakır'a gelen Mr. Williams salgın ile mücadele etmek için ellerinde yeteri kadar ilaç ve tıbbi teçhizatın olmamasından dolayı çoğu zaman elleri kolları bağlı çaresiz beklediklerini ifade etmiştir⁴⁶¹. Bunun için Board misyonerleri kendileri gibi misyoner olan Dr. Pratt'in önerisiyle bazı ilaçlar kullanılmışlardır. Bunun yanı sıra *Hamlin Karışımı* (Hamlin Mixture) adında bir karışım kullanılarak salgının etkisi azaltılmaya çalışılmıştır. Ancak bu durum bazı yerli doktorlar tarafından tepkiye neden olmuştur. Board misyonerleri de yerel doktorların salgında yetersiz kaldıklarını ve bazı uygulamaları ile halkın ölmesine neden olduklarını ifade etmişlerdir. Gerek misyonerlerin gerek yerel yöneticilerin sağlık çalışmalarına rağmen 1866 yılında Diyarbakır'da yaklaşık 600 kişi ölmüştür⁴⁶².

Netice olarak kolera salgından her kesimden insan etkilenmiştir. Yetkililer tarafından olağanüstü hal ilan edilmiş ve artan masraflardan dolayı ek vergiler koymak zorunda kalmıştır. Board misyonerlerine göre ise devlet özellikle bu vergileri Müslüman ve kendilerine yakın olanlara değil de kendilerine karşı koyduğunu ifade etmişlerdir. Tüm bunlara rağmen Board misyonerleri 1865-1866 yılları arasındaki kolera salgınında Diyarbakır ve çevresinde aktif rol oynamış ve seyyar doktorları ve diğer sağlık çalışanları ile faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Ancak Board misyonerleri bu salgının başından sonuna kadar Diyarbakır ve çevresinde sağlık çalışmalarına katılan misyonerler ve sosyal alandaki yardımlar dışında herhangi dini ve eğitim faaliyet yürütememişlerdir.

⁴⁵⁹ The Missionary Herald ..., For The Year 1867, Vol. LXIII, Boston 1867, p. 34; *Burlington Weekly Free Press*, [volume], October 26, 1866, Image 2.

⁴⁶⁰ Bu gençlerden biri de Protestan Okulu'nda öğretmenlik yapan *Sara* adında kadın öğretmendi. The Missionary Herald ..., 1866, p. 109-110, 219 384-384

⁴⁶¹ The Missionary Herald ..., For The Year 1866, Vol. LXII, Boston 1866, p. 384, 383.

⁴⁶² The Missionary Herald ..., 1866, p. 384.

Bunun en önemli nedenlerinde biri bu salgın sırasında misyoner Mr. Walker'ın koleraya yakalanıp hayatını kaybetmesiydi. Diğer bir nedende misyonerler çalışmalarında Board teşkilatı tarafından maddi olarak çok fazla desteklenmeyip, çoğu zaman kendi imkânları ile geçinmişlerdir. Daha sonraki süreçlerde de salgınlar ile mücadele edilmesi amacıyla Board misyonerleri tarafından sağlık alanında yetiştirilen Diyarbakır Protestan okulundaki Ermeni erkek öğrencilerinin sağlık faaliyetlerine katılmasını sağlamışlardır. Bunun için de Osmanlı yetkililerinden Diyarbakır'da daha kapsamlı bir hastane açılması talep edilmiştir. Ancak hastanede tıp alanında yetişen en az 2 doktorun bulunma şartının olması nedeniyle devlet yetkilileri tarafından bu istekleri reddedilmiştir⁴⁶³.

2.2.2. 1895 Kolera Salgını

1895 yılında Anadolu'nun çeşitli noktalarında olduğu gibi Diyarbakır ve özellikle Hazro (Hazro, Hazero) çevresinde kolera salgını tekrar ortaya çıkmıştır⁴⁶⁴. Diyarbakır bu salgından çok fazla etkilenmemiş olsa da 1-18 Eylül tarihleri arasında Diyarbakır ve çevresinde toplam 44 vak'a ve 35 ölüm olmuştur⁴⁶⁵. Amerikan Board teşkilatı ise bu salgında sahada daha fazla aktif olabilmek için 1896 yılından *American Red Cross Society Örgütü*'nün de desteğiyle bölgeye birçok hekim gönderilmiştir⁴⁶⁶. Bu hekimler gittikleri her yerde olduğu gibi Diyarbakır ve çevre köy, kasabalarda halk ve özellikle de Ermeniler tarafından çok iyi karşılanmışlardır⁴⁶⁷. Bunun sebebi bu kolera salgınından etkilenen Ermeniler için Amerikalı bir hayırseverin göndermiş olduğu yardımlar ve Amerika'da toplanan bağışların Board misyonerleri vasıtasıyla Ermeniler arasında dağıtılmış olmasıydı. Kolera salgını yayılmış olduğu şehirlerde sadece sağlık sorununa değil, bölgede kıtlığın çıkmasına da neden olmuştur. Board Teşkilatı ve onlar ile ortak faaliyet gösteren diğer örgütler bu konuda bölgeye sık sık erzak vs. yardımında da bulunmuşlardır⁴⁶⁸.

⁴⁶³ Brewer Eddy, David, *What Next In Turkey, Glimpses of the American Board's Work in the Near East*, Taylor Press, Boston 1913, p. 120.

⁴⁶⁴ Bu kolera salgınının başlangıç tarihi ile ilgili netlik olamamakla beraber farklı tarihler verilmiştir. Bkz.

⁴⁶⁵ Weekly Abstract of Sanitary Reports, Turkey: Cholera at Hazro, Vol. X, No.1, January-4, Washington D.C. 1895, p. 923, 946.

⁴⁶⁶ O dönemde bahsi geçen örgütün başkanı ise Miss. Clara Barton'du.

⁴⁶⁷ *The Indianapolis Journal*, [volume], April 08, 1896, Page 5, Image 5.

⁴⁶⁸ *Pine Bluff Daily Graphic*, March 01, 1896, Image 3.

2.2.3. 1900 Kolera Salgını

1890 Nisan ayında ilk olarak Musul'da ortaya çıkan kolera salgını yaz başlarından itibaren Cizre, Mardin ve Diyarbakır gibi şehirlere yayılmıştır. Diyarbakır ve çevresinde tekrar bir kolera salgını haziran ayında patlak vermiştir. 17 Haziran-17 Temmuz tarihleri arasında 143 vak'a görülmüştür. Bu hastaların 114'ü hayatını kaybetmiştir⁴⁶⁹. Devlet yetkililerin tüm çaba ve çalışmalarına rağmen şehirde çalışmaları eksiksiz sürdürebilecek yeterli sağlık personelinin olmaması üzerine hizmetlerin aksamalarına neden olmuştur. Bunun üzerine Board teşkilatı Osmanlı yetkilileri ile koordineli bir şekilde bu boşluğu doldurmak için tıp alanında uzman misyonerlerini derhal Diyarbakır ve çevresine yönlendirmiştir. Bu amaçla da ilk olarak Mardin'de faaliyet gösteren A. N. Andrus ve Dr. Daniel M. B. Thom önce Diyarbakır'a daha sonra da inceleme yapmak için Hazro'ya gelmişlerdir⁴⁷⁰. Dr. Thom şehre gelir gelmez sağlık çalışmalarına başlamış, her din ve milletten sayısız hastayı tedavi etmiştir. Dr. Thom bu çalışmalarını gerek sahada gerekte kurum içlerinde sürdürmüştür. Özellikle de Diyarbakır ve çevresinde Board misyonerleri ile bağlantılı hizmet veren yetimhanelerde kalan erkek çocukları tedavisi ile yakinen ilgilenmiştir⁴⁷¹.

2.2.4. 1903 Kolera Salgını

6 Ekim'de Ergani'de, 8 Ekim 1903 yılında Diyarbakır'da tekrar bir kolera salgını daha patlak vermiştir. Bu salgının çıkmasının en önemli nedenlerinden biri Siverek'ten Diyarbakır'daki pazarlara gönderilen meyvelerdir. Diğer sebep de *Deniz Kuşu* (*karabatak*) denilen bir kuş türünün bu hastalığı buralara taşımasıydı. Bu salgın nedeniyle Diyarbakır ve çevresinde günlük yaklaşık 15-20 vak'a yaşanmış ve günlük yaklaşık 5 kişi de hayatlarını kaybetmiştir⁴⁷². Salgının yayılışını önlemek amaçlı dönemin Diyarbakır valisi Mehmed Nazım Paşa tarafından ciddi önlemler alarak doktorlardan da bunun çok fazla ifşa etmemelerini istemiştir⁴⁷³. Ancak bu ve diğer yaşanan salgınlarda Diyarbakır

⁴⁶⁹ Public Health Reports (1881), Turkey: Cholera at Diarbekir, Vol. V, No. VIII, 1890, Pp. 372, 384.

⁴⁷⁰ Osmanlı arşiv kaynaklarında Dr. Thom'un bu sağlık çalışmaları karşılığında devlette ücret aldığı bilgisi mevcut iken, Board kaynaklarında Dr. Thom'ın bu hizmeti karşılıksız ve gönüllü olarak yaptığı ifade edilmiştir.

⁴⁷¹ Papers Of The American Board ..., 1817-1919, Part 1.

⁴⁷² Public Health Reports (1896-1970), Turkey: Cholera at Diarbekir, Vol. XVIII, No. 47, Nov. 20, 1903, p. 2072-2074.

⁴⁷³ Public Health Reports (1896-1970), Turkey: Report from Harput. Outbreak of Cholera at Diarbekir, Volume 19, May. 2, 1904, p. 213, 2072-2073.

ve vilayet genelinin ihtiyacını giderebilecek bir sağlık kurumunun bulunmaması Board misyonerlerinin yeni bir hastane yapılma isteğini artmıřtır⁴⁷⁴. Bu sebeple Diyarbakır’da daha kapsamlı bir sağlık kurumun yapılması ve diğer eksikliklerin giderilmesi için Board misyonerleri için Boston’dan yardımlar talep etmişlerdir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DEVLETİN AMERİKAN BOARD MİSYONERLERİNİN FAALİYETLERİNE KARŞI ALDIĞI TEDBİRLER

1. Dr. Azariah Smith, Dr. Dunmore ve Mr. Walker' a Karşı Alınan Tedbirler (1851-1865)

Dr. Azariah Smith 4 Aralık 1851'de şehre gelmiş ve iki Ermeni, bir Suriyeli ve yerli yardımcıları ile beraber Protestan Kilisesini organize etmiştir⁴⁷⁵. Özellikle Ermeniler ve Jacobiteler arasında Protestanlığı yaymak için haftalarca çalışmıştır⁴⁷⁶. Dr. Azariah Smith ve arkadaşlarının bu çalışmaları Diyarbakır paşasının tepkisine neden olmuştur. Bunun üzerine birçok kişi de “Argona” diye bir yere sürgün edilmişlerdir⁴⁷⁷.

1852 yılında Diyarbakır'a gelen Dr. Lobdell on gün kaldığı Diyarbakır'ın Antep'e benzemediğini, yeniliğe kapalı ve yaşanılması çok zor bir şehir olduğunu ifade etmiştir⁴⁷⁸. Dr. Lobdell ve eşi buradan Musul'a doğru hareket etmişlerdir. Dr. Dunmore ise 1852 Diyarbakır'a geldikten sonra yapmış olduğu faaliyetler Diyarbakır paşası ve Müslüman ahalinin dikkatini çekmiştir. Bunun için Dr. Dunmore gerek halk gerek yöneticiler tarafından ikaz edilmesine rağmen çalışmalarına devam etmiştir. Dr. Dunmore'un bu şekilde hareket etmesinin en önemli nedenlerinden biri de kendisinden önce bölgeye gelen Grant'ın başlatmış olduğu çalışmaları daha da ileriye taşımaktı. Bu nedenle Dr. Dunmore ve bazı arkadaşları yetkililer tarafından yakalanıp iki gün hapisanede hapsedilmişlerdir. Ancak İngiliz Konsolosluğunun aracılığıyla serbest bırakılmıştır. Dr. Dunmore serbest bırakıldıktan sonra gerek onun gerekte ondan sonra şehirdeki İngiliz konsolosunun hem Diyarbakır'daki hem de İstanbul'daki yetkililer ile dostane ilişkileri uzun yıllar devam etmiştir⁴⁷⁹. Bu vesile ile de Diyarbakır'da konsolosluk görevine devam eden Holmes ve Dr. Dunmore'un arasındaki dostluk 1860 yılına kadar devam etmiştir. Bu rağmen Dr. Dunmore, Diyarbakır'ı kendisi için güvenli bir yer olarak görmeyerek buradan ayrılmıştır. Dr. Dunmore Diyarbakır için sık sık “bağnaz şehir” ifadesini kullanması Diyarbakır'a olan ön yargı ve nefretinin boyutunu göstermektedir. Bunun

⁴⁷⁵ The Missionary Herald ..., For The Year 1851, Vol. XLVII, Boston, 1851, p. 212.

⁴⁷⁶ Report of the American Board ..., Vol. XLI- XLIV Sept. 10-13, Boston 1850, p. 68.

⁴⁷⁷ Argona diye adlandırılan bu yerin günümüzde neresi olduğuna dair net bir bilgiye ulaşılamamış olmasına rağmen Board raporlarında Diyarbakır'dan 40 mil (64,37376 km) uzakta bir kasaba olduğu bilgisinin olması buranın günümüzde Diyarbakır'a bağlı Ergani ilçesinin olduğu bilgisini desteklemektedir.

⁴⁷⁸ Report of the American Board ..., Vol. XLIII- XLV, Sept. 7-10, Boston 1852-1854, p. 83.

⁴⁷⁹ Barton, A.g.e, p. 132.

sebebi şehirde açık veya gizli yürütmüş olduğu faaliyetlerin yerel yöneticiler tarafından açıkça reddedilmesi ve şehirde yaşayan Müslümanlar arasında Protestanlardan nefret edenlerin çoğunlukta olmasıydı.

Ondan sonra 1854 yılında şehre gelen Mr. Augustus Walker, arkadaşı ve Diyarbakır'daki Protestanların lideri olarak görülen Shemmas Diyarbakır valisinin emri ile tutuklanmıştır. Mr. Walker, paşa ile görüşmesine rağmen arkadaşı Shemmas serbest bırakılmamıştır. Mr. Walker, bunun nedeninin gerek merkezdeki yöneticilerin gerek yerel yöneticilerin Protestanları düşman ve tehlike olarak gördüğü şeklinde ifade etmiştir. Bunun yanında Diyarbakır valisi, arkadaşını serbest kalması için Mr. Walker'dan kefalet bedeli olarak 2.000 bin gurusu istemiştir⁴⁸⁰. Sağlık sorunları nedeniyle Arapgir'e giden Dunmore tekrar şehre geldikten sonra buradaki yerli dostları kendisini çok sıcak karşılamışlardır⁴⁸¹. Dunmore, şehirde eskisi gibi kargaşanın olmadığını ve hem yerel yöneticilerin hem de halkın kendilerine karşı olan tepkilerinin azaldığını ifade etmiştir. Dunmore'un deyişiyle *artık şehrin caddelerinde taşların korkusu olmadan rahat yürüyor ve istedikleri gibi faaliyet gösterebiliyorlardı*⁴⁸². Bunun en önemli nedeninin ise dönemin Diyarbakır valisi Nasuhzade Mehmed Hamdi Bey ve onun defterdarının yakalanmış oldukları rahatsızlık nedeniyle kendilerini tedavi eden Dr. Davit Nutting ile yakınlaşmalarıdır. Bu duruma Board misyonerleri büyük bir sevinç duymuş ve gelecek için umutlu olmuşlardır.

Onlar dışında Diyarbakır'a yeni atanmış olan İngiliz Konsolosu Holmes da aynı hastalığa yakalanmış ve Dr. Nutting'in kendisi tedavi etmesi üzerine onunla da yakınlaşmış ve böylece doktor, kendisine duyulan güveni ve saygıyı pekiştirmiştir⁴⁸³. Nutting'in gerek Holmes gerek paşa ile kurmuş olduğu bu dostane ilişkiler neticesinde valinin çıkarmış olduğu ferman ile şehirdeki misyonerler Protestanlık faaliyetlerini daha rahat yürüme imkânı bulmuşlardır⁴⁸⁴. Board misyonerlerinin şehirdeki faaliyetlerine karşı olanlar da paşanın misyonerlere olan tutumuna paralel olarak hareket etmişlerdir. Bunun yanında karşıt olanlar paşanın tepkisinden çekinmiştir. Çünkü her kim

⁴⁸⁰ The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1854, Vol. L, Boston 1854, p. 208.

⁴⁸¹ Dunmore Malatya'dan Harput'a toplam on iki saat sonra ulaştığından bahsetmiştir. The Missionary Herald ..., For The Year 1855, Vol. LI, Boston, 1855, p. 75.

⁴⁸² Anderson, A.g.e, Vol. II, 1872, p. 59.

⁴⁸³ The Missionary Herald ..., 1855, p. 75, 224, 342.

⁴⁸⁴ Report of the American Board ..., Vol. XLVI-XLVIII, September 11-14, Boston 1855-1857, P. 106.

misyonerlere zarar verecek olursa paşa tarafından sert bir şekilde cezalandırılacaklarını biliyorlardır⁴⁸⁵. Ancak bu ferman çok kalıcı olmayıp halkın tepkisi devam etmiştir. Bundan ötürü de 1854 yılında Diyarbakır'da faaliyet gösteren Mr. Walker çalışmalarına Urfa ve Siverek'te devam ettirmek istemiştir. Ancak bu yolculuğa çıkmadan önce Diyarbakır paşasından güvenliğini sağlayacak bir askerin kendisine eşlik etmesini istemiştir. Fakat yolda herhangi bir tehlikenin olmayacağı düşünülerek Mr. Walker'ın bu talebi reddedilmiştir. Bunun üzerine Mr. Walker yola çıkmış ve yolda Kürt çetecilerin saldırısına uğramıştır. Bu olay üzerine gerek Diyarbakır gerek İstanbul'daki yöneticiler ile Board teşkilatı arasında sıkıntılar çıkmıştır. Mr. Walker, Amerikan Sefareti vasıtasıyla Diyarbakır paşası ve Siverek kaymakamının cezalandırılmasını talep etmiştir⁴⁸⁶. Ayrıca maddi zararlarına karşılık olarak 4.000 kuruş talep edilmiştir⁴⁸⁷. Böylece araya Hariciye Nezareti girmiş ve şikâyetleri haklı bulunarak, gerekli incelemeler başlatılmıştır⁴⁸⁸.

Daha sonra 1855 yılında Diyarbakır'da tekrar faaliyetlerine başlayan Mr. Walker ile Diyarbakır Hani'de görevli olan yerli dostları Baron Stepan'ın çalışmaları Diyarbakır paşasını rahatsız etmiştir. Bunun üzerine paşa Mr. Walker ve Baron Stepan'ın şehri terk etmesi için emir vermiştir⁴⁸⁹.

1856 yılında Diyarbakır, Harput ve Arapgir arasında faaliyet gösteren Mr. George W. Dunmore' un Diyarbakır'daki İngiliz Konsolosluğu'na göndermiş olduğu bir mektup, Diyarbakır'da yetkililer tarafından yanlış anlaşılmış, İngiliz Konsolosluğu bu durumdan rahatsız olmuş ve durumu merkeze bildirilmiştir. Gerekçeleri Diyarbakır'daki yetkililerin Dunmore' a kötü muamelede bulunduğudır. Bunun üzerine merkezden Diyarbakır ve Harput'taki yetkililere Dunmore' a kötü bir muamele yapılmaması için telgraf çekilmiştir. Bunun üzerine Diyarbakır'daki yetkililer bu mektubun yanlış anlaşıldığını ve kendisinin iddia edildiği gibi İngiliz konsolosluğu ile iş birliği içinde Osmanlı'ya karşı savaşma gibi kötü bir niyetinin olmadığını anlaşıldığını beyan etmişlerdir. Bu nedenle zaten Ermeni

⁴⁸⁵ Kutkan, "A.g.m", 2021, ss. 415-427.

⁴⁸⁶ Bu olayda alakalı gerek Board kaynaklarında gerekte Osmanlı arşiv belgesinde Siverek kaymakamının adı zikredilmemiştir. Ancak olayın geçtiği tarihten önceki ve sonraki yıllarda Siverek'te kaymakamlık yapmış olan kişilerin isimlerine ulaşılmasına rağmen bu tarihte kaymakamlık yapan kişinin adı tespit edilememiştir.

⁴⁸⁷ BOA, HR.MKT., 88/8, H-10.01.1271 (3 Ekim 1854).

⁴⁸⁸ Bu olayda birçok kişi yakalanıp cezalandırılmıştır. Bkz. Akkoyun Özlü, Gülşen, "Amerikan Board Misyonerlerinin Siverek'teki Faaliyetleri" *Medeniyetler Kavşağında Bir Kent: Siverek Dil-Din-Edebiyat*, Ed. İbrahim Özçoşar-Ahmet Kırcan-Ekrem Akman-Abdusselam Ertekin, Çizgi Kitabevi, İstanbul 2022, ss. 567-582.

⁴⁸⁹ Anderson, *A.g.e*, 1872, p. 60.

milleti tarafından Dr. Dunmore' un tercümanlığını yapan *İkob* 'a karşı fazlasıyla haksızlık ve zulüm yapıldığı ancak bundan sonra yetkililerin kendisine herhangi kötü bir muamelesinin söz konusu olmayacağını ve kendisinin himaye edileceği ifade edilmiştir⁴⁹⁰.

Bu olaydan bir yıl sonra Dr. Dunmore 1857 yılında yerli dostlarının yardımıyla Protestanlar ve Çüngüş müdürü arasında çıkan kargaşayı araştırmak için Çüngüş'e gitmek istemiştir. Dunmore burada Çüngüş müdürü ile husumetli olan Sarkis adında bir Ermeni yardımcının evinde kalmıştır. Bunun için Diyarbakır Paşası ona ve Diyarbakır ve Harput arasında görev yapan misyonerlere güvenliklerini sağlamak için zabıta tahsis etmiştir. Zabıtaya ihtiyaç duymasının en önemli nedeni misyonerlerin yolda Kürt eşkıyalar tarafından soyulmasıydı. Dr. Dunmore paşanın kendisine sağlamış olduğu güvenlik tedbirleri kapsamında Çüngüş'te müdür ile görüşerek, Protestanlara karşı oluşan tepkilerin önleneyeceği konusunda ondan söz almıştır⁴⁹¹. Ergani'ye gelerek burada Protestan ve misyonerlere karşı sert tepkilerin önüne geçilmesi için Ergani müdürü ile de görüşmüştür⁴⁹².

Ondan sonra faaliyetleri daha çok yerli arkadaşları devam ettirmişlerdir. Dr. Dunmore'da sonra Wheeler araştırma yapmak için önce Harput'u daha sonra da Çüngüş'ü ziyaret etmiştir⁴⁹³. Buraya gelmesinin nedeni çıkan kargaşayı araştırmak ve misyonerlere karşı tepkilerin önüne geçilmesini sağlamaktır. Bunun için Çüngüş'te bulunan devlet yetkilileri ile görüşmeler yapmıştır. Wheeler yetkililerden söz aldıktan sonra buradan ayrılmıştır.

Bu misyonerlerden sonra 1857 yılı içinde aynı şekilde Mr. Walker da Karabaş'ı ve Hani'yi ziyaret etmiştir. Ancak misyoner Mr. Walker özellikle Karabaş'a gittiğinde buradaki Hristiyanların durumundan memnun kalmamıştır. Özellikle burada Protestanlık faaliyetleri yürütmek için uygun ortam bulamamıştır. Burada kimsenin korkudan Protestanları evlerine almaya cesaret edemediğini ve Protestanlığın yayılmaması için kendilerine uygun bir yerin verilmediğini ifade etmiştir. Bu durumun da Board teşkilatının çalışmalarını sınırlandırdığını ifade etmiştir. Her şeye rağmen Jakobit papaz

⁴⁹⁰ BOA, HR.MKT., 167/10, H-19.03.1273 (17 Kasım 1856).

⁴⁹¹ The Missionary Herald ..., For The Year 1857, Vol. LIII, Boston, 1857, p. 397.

⁴⁹² Dunmore'nin aktarımına göre burası 300 Müslüman, 350 Ermeni haneli bir yerdi. The Missionary Herald ..., 1857, p. 398.

⁴⁹³ Wheeler'e göre 1857 senesini kasım ayında ziyaret ettiği Çüngüş'te 200 Türk, 500 ermeni evi mevcuttu. The Missionary Herald ..., For The Year 1858, Vol. LIV, Boston, 1858. P. 77.

lideri Ablahat, kendilerine iyi davranmış ve kendi evini Protestanlara açmıştır⁴⁹⁴. Bu da misyoner Mr. Walker'ı mutlu etmiş ve böyle önemli bir insanı kazandıkları için duruma başarı olarak bakmıştır. Fakat bu durum Diyarbakır Valisinin dikkatini çekmiş ve derhal olaya müdahale edilmiştir. Diyarbakır Valisi, Papaz Ablahat'ın köyde kötü işler yaptığı gerekçesi ile onun buradan derhal kovulmasını emretmiştir. Ancak Board misyonerleri bu duruma itiraz ederek, İngiliz Konsolosluğu vasıtasıyla paşaya dilekçe göndermişlerdir. Gerekçe papaz hakkında verilen bu haksız karardır. Çünkü vali tarafından papaz hakkında herhangi bir araştırma ve soruşturma yapılmamıştır. Bundan ötürü valinin derhâl kararını geri çekmesini istemişlerdir. Vali herhangi bir geri adım atmamıştır. Misyonerlerin tüm çalışmalarına rağmen Papaz Ablahat, eşi ve kızları köy dışına sürgün edilmişlerdir. Papaz gece saldırıya uğramış ancak karşılık vererek köyün dışına kadar da kaçmasına rağmen yaralanarak 1 hafta sonra hayatını kaybetmiştir. Mr. Walker ve Mr. Knapp cenazeyi gizlice evlerine getirip ona sahip çıkmışlardır. Daha sonra cenazeyi Dicle Nehrine yakın bir yerde gizlice gömmüşlerdir. Mr. Walker bu olayın müsebbibinin buralardan sorumlu ve Protestanlardan nefret eden bir emirin olduğunu ifade etmiştir. Buna benzer bir olay Protestanlığın yoğun bir şekilde yayıldığı ve halkının tümünün Protestan kilisesine bağlı olduğu Kıtılbel'de da yaşanmıştır. Mr. Walker'a göre burada Board faaliyetlerine engel olan düşmanlarından ötürü gizli gizli faaliyet gösterilmektedirler⁴⁹⁵.

1858 yılında da Mr. Allen Çüngüş'te bir okul açmak için Çüngüş'e gitmek istemiş ve bunun için Diyarbakır Valisinden izin almak zorunda kalmıştır⁴⁹⁶. Vali ise bu isteğini olumlu karşılayarak, orayı ziyaret etmek isteyen misyonerlere karışılmaması için Çüngüş Müdürüne bir mektup göndermiştir. Ancak Çüngüş Müdürü misyonerlerin Ermeniler ile birleşip tatsız olaylara sebebiyet verecekleri endişesiyle misyonerlere sadece birkaç gün müsaade etmiştir. Müdür gerekli önlemleri aldıktan sonra kendi himayesinde misyoner Allen'ın, Çüngüş'te açılan bu okulu serbestçe ziyaret etmesini sağlamıştır⁴⁹⁷. Aynı yıl Diyarbakır'da faaliyet gösteren Mr. Walker'ın vali ile olan dostane ilişkisi neticesinde vali, birkaç kişi tarafından ellerinde tutulan Hristiyan kızın serbest bırakılması için ferman yollamıştır. Hristiyan olan bu kız birkaç Müslüman tarafından Şam'dan Diyarbakır'a

⁴⁹⁴ Bu papaz Karabaş köyünde faaliyet göstermesine rağmen Kabe köyünde (Kyabi Keoy) ikamet etmekteydi.

⁴⁹⁵ The Missionary Herald ..., For The Year 1857, Vol. LIII, Boston 1857, p 272-273.

⁴⁹⁶ Burada bahsi geçen vali Şubat-Aralık 1858 yılları arasında Diyarbakır'da vali olan Halil Kamili Paşa'dır.

⁴⁹⁷ The Missionary Herald ..., For The Year 1860, Vol. LVI, Boston, 1860, p. 74.

getirilip cariye olarak satmak istenmiştir. Ayrıca Diyarbakır'da çıkan olaylardan⁴⁹⁸ ötürü valinin kararıyla misyoner Mr. Augustus Walker güvenli bir şekilde Mart'da gitmiştir⁴⁹⁹. Bu olaylar esnasında Diyarbakır'daki misyoner faaliyetleri bir süre yapılamamış ve misyonerler yetkililerden sık sık yardım talep etmişlerdir.

1861 yılının sonlarına doğru misyoner Dwight notlarında Diyarbakır'daki bu durumun devam ettiğini aktarmıştır. Dwight'a göre birkaç yıl öncesinde kendi gibi misyoner Augustus Walker ve Tomas'ın arkadaşlarının çalışmaları neticesinde daha rahat hareket etmişlerdir⁵⁰⁰. Ancak bu dönemde Diyarbakır'da tam bir kaos hâkimdi. Özellikle Müslümanlar ve Hristiyanlar arasındaki çatışmalar giderek artmıştı⁵⁰¹. Tüm bunlara rağmen misyonerlik faaliyetleri devam etmiştir.

1863 yılında eşinin rahatsızlığı nedeniyle kısa süreliğine New York'a giden Mr. Walker Diyarbakır'a döndüğünde buradaki kargaşanın azaldığını ve halkı kendilerini daha dostça karşıladığını ifade etmiştir⁵⁰².

1864 senesinde Kütahya'da misyonerlik faaliyeti yürüttükleri tespit edilen bazı kişiler, orada bulunan askeri yetkilinin kararıyla tutuklanıp daha sonra üç aylığına Erzurum'a sürgün edilmiştir. Bu kişilerin bırakılması için Diyarbakır İngiliz konsoloslugu tarafından Diyarbakır valisine talepte bulunmalarına rağmen bu istekleri reddedilmiştir. Bunun en önemli sebebi bu misyonerlik faaliyetleri neticesinde orada yaşayanların gün geçtikçe Protestanlığı meyletmesiydi⁵⁰³. Diğer bir nedeni bu şahısların gerek İstanbul gerek Diyarbakır'daki yetkililerce güvenilir görülmemeleriydi. Yetkililer almış oldukları bu tedbirler genellikle misyonerlere karşı olup İngiliz konsolosların çalışmalarına herhangi bir kısıtlama getirilmemiştir. Hatta İngiliz konsolosların Diyarbakır'dan diğer bölgelere rahat geçmeleri için kendilerine özel izinler vermişlerdir⁵⁰⁴.

1865 senesinde şehir ve köylerde yürütülen misyonerlik faaliyetleri neticesinde Diyarbakır'a yakın bir yerden de üç Müslüman'ın Protestan olması Board misyonerleri ile yetkililer arasında kargaşa çıkmasına neden olmuştur. Bu olaylardan ötürü aynı yıl

⁴⁹⁸ Bu olaylar Ermeniler ve bazı yerel çeteler arasında olmuştur. Çıkan olaylar yetkililer tarafından bastırılmıştır.

⁴⁹⁹ The Missionary Herald ..., 1860, p. 374.

⁵⁰⁰ The Missionary Herald ..., For The Year 1861, Vol. LVII, Boston, 1861, p. 306.

⁵⁰¹ Bu olaylar iki grubun da milliyetçilik duygularını körüklemiştir.

⁵⁰² The Missionary Herald ..., For The Year 1867, Vol. LXIII, Boston, 1867, p. 34.

⁵⁰³ The Missionary Herald ..., For The Year 1865, Vol. LXI, Boston, 1865, p. 206-207.

⁵⁰⁴ Badger, A.g.e, 1852, p. 46.

içinde Kıtılbalı'a bağlı iki farklı Kürt köyünde ikamet eden Farho ve Tamo⁵⁰⁵ adında iki Kürt liderinin Board misyonerleri ile ortak hareket ettiği ve halkı Protestanlaştırmaya çalıştığı da tespit edilmiştir. Özellikle Tamo adındaki şahıs Diyarbakır Valisi tarafından merkeze çağırılmış ve daha sonra bu iki şahıs farklı zamanlarda Erzincan'a sürgün edilmişlerdir. Bu olaydan ötürü Board misyonerleri paşaya sert tepki göstermiş ve durumu merkeze bildirmişlerdir⁵⁰⁶. Merkez tarafından Kıtılbalı'a destek olmak için yardım gönderilmiştir. 1866 senesinde daha önce yapılan bağışlar ile Çüngüş'te yeni bir kilise inşa edilmek istenmiş fakat yerel yöneticiler tarafından bu girişim bir süreliğine engellenmiştir⁵⁰⁷. Ancak tüm engellere rağmen kilise inşa edilmiştir. Bununla beraber aynı dönemde Diyarbakır'da misyonerlere ait iki köşkten (yazlık ev) biri dönemin valisi tarafından inşaa ettirilmiştir. Diğeri ise Ermeni sarraf bankerler tarafından inşa edilmiştir⁵⁰⁸. İleriki yıllarda iletişimlerini daha rahat sağlanmaları için inşaa edilen bu misyoner evlerinin yakınlarına devlet izniyle telgraf hatları dahi çekilmiştir⁵⁰⁹.

2. Misyonerlik Faaliyetlerinde Pasif Dönem (1866-1875)

1866 yılında Protestanların her yerde okul açmasını engellemek için Sultan Abdülaziz tarafından Protestanlara yönelik bazı fermanlar çıkarılması üzerine Diyarbakır Valisi da buna bağlı olarak Protestan olmayan köylere misyonerlerin girmelerini engellemiştir⁵¹⁰. Bunun nedeni Diyarbakır'a bağlı olan bu köylerde Protestan misyonerlerinin Ermeni ve diğer milletler üzerindeki zararlı faaliyetlerini denetim altında tutmaktır. 1867 yılında Diyarbakır ve Mardin arasında faaliyet yürüten misyonerler jandarmalar tarafından tutuklanarak nezarete atılmışlardır. Dönemin mutasarrıfı⁵¹¹ Diyarbakır valisinin görüşünü alarak meclis kararı ve kefil nezaretinde 19.000 kuruş karşılığında serbest bırakılmışlardır. Board misyonerlerine göre o dönemde komiser olan Davut Ağa'nın kendilerinden nefret ettiği için onları hapishaneye attırmıştır. Hatta Davut

⁵⁰⁵ Farho adındaki bu şahıs daha önce Kürt bir Müslüman olup, Board Misyonerlerinin çalışmalarıyla Protestanlığa geçmiştir. Tamo adındaki bu şahıs ilk zamanlar Kürt bir Hristiyan olup, daha sonra Board Misyonerleri ile ortak hareket etmiştir.

⁵⁰⁶ The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1865, Vol. LXI, Boston 1865, p 207-208.

⁵⁰⁷ The Missionary Herald ..., For The Year 1866, Vol. LXII, Boston 1866, p. 382.

⁵⁰⁸ The Missionary Herald ..., For The Year 1867, Vol. LXIII, Boston 1867, p. 38.

⁵⁰⁹ The Missionary Herald ..., For The Year 1884-1885 Vol. LXXX, Boston, 1884-1885, p. 121.

⁵¹⁰ The Missionary Herald ..., 1867, p. 82.

⁵¹¹ Bahsi geçen mutasarrıf büyük bir ihtimalle o dönemde Mardin sancağında mutasarrıf olan Kenan Paşa'ydı.

Ağa'nın da kendilerinden rüşvet istediğini iddia etmişlerdir. Bunlar dışında aynı gün orada ikamet eden diğer misyonerlerin de evlerinde çeşitli aramalar yapılmıştır⁵¹².

3. Faaliyetlerin Yeniden Hızlanması (1875-1884)

1875 yılında gerek Diyarbakır gerek civar köylerde yapılmak istenen yeni kiliselerin tamamlanması için devletten izin alınmış ancak yetkililer bir süre sonra vermiş oldukları izinleri iptal etmişlerdir. Bunun üzerine Board teşkilatı itiraz ederek talebin yinelenmesi istemişlerdir. İki devlet yetkililerin araya girmesiyle protokol yenilenerek, belirli miktarda vergi karşılığında yapım çalışmalarına devam edilmesi kararı verilmiştir. Bu anlaşmaya rağmen misyonerler devlete güven duyma konusunda tereddüt yaşamışlardır. Onlara göre Osmanlı yetkilileri bu binanın yapılması emrini vermeyecektir⁵¹³.

Diğer yandan 1879 yılında Diyarbakır'da bulunan Ermeni Koleji yetiştirdiği öğrencileri misyoner okullarında veya onlara destek olmaları için görevlendirilmelerine rağmen o dönemde sivil olan bir Diyarbakır valisi tarafından elli ciltlik Türkçe ders kitabını hediye olarak göndermiştir⁵¹⁴. Aynı şekilde 1879 senesinde Diyarbakır komiseri Abidin Bey'in emriyle Diyarbakır, Mardin ve Midyat arasında faaliyet gösteren misyonerlerin daha rahat hareket etmeleri sağlanmıştır⁵¹⁵.

1881 yılında daha önce Peri'de (Berri-Beriyya)⁵¹⁶ küçük bir kilise belirli bir ücret karşılığında kiralanmış ve Diyarbakır'daki yöneticiler de bunu olumlu karşılamışlardır. Ancak daha sonra buraya yeni bir kilise yapımı için yerel yöneticilerden söz almalarına rağmen Board misyonerleri ve Ermeniler arasında gittikçe artan yakınlık ve bu kiliseler vasıtasıyla Ermenilerin kışkırtılması nedeniyle yetkililer almış oldukları karardan vazgeçmişlerdir. Fakat misyonerler yeni bir Protestan kilisesi için ısrarlarını sürdürmüşlerdir. Bunun yanında Hazro'da yerel yöneticiler ve Protestanlar arasında

⁵¹² The Missionary Herald ..., For The Year 1868, Vol. LXIV, Boston, 1868, p. 402-403.

⁵¹³ The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1876, Vol. LXXII, Boston 1876, p. 292-293.

⁵¹⁴ Bu okulda eğitim alan öğrenciler Türklüğe karşı yetiştirilmelerine rağmen valinin bunu yapması dönemin şartlarına uygun bir davranış olmamıştır. The Missionary Herald ..., For The Year 1879, Vol. LXXV, Boston, 1879, p. 265.

⁵¹⁵ Abidin Bey Diyarbakır'ın ilk komiseri olup, o dönemde başkaldıran bazı ağaların zapt u rapt altına alınmasını sağlamıştır. Bkz. The Missionary Herald ..., For The Year 1879, Vol. LXXV, Boston, 1879, p. 501.

⁵¹⁶ Berriya, Harran Turabidin ve Diyarbakır arasında bir yerin adıydı.

ölülerin gömülme meselesi nedeniyle birçok sıkıntı yaşanmıştır. Çermik'te de çıkan olaylar nedeniyle Protestanların orada ticaret yapması yasaklanmış ve buna uymayanların yaklaşık yüz otuz dükkânı devlet eliyle kapatılmış veya tahrip edilmiştir. Bu çatışmalarda birçok kadın ve erkek yaşamını yitirmiştir. Bunun üzerine misyonerler İstanbul hükümetine mektup göndererek eskisi gibi buralarda toplantı ve serbest bir şekilde ticaret yapmak istediklerini bildirmişlerdir⁵¹⁷. Ancak İstanbul hükümetinin izni ile tekrar toplantılarını düzenlemişlerdir. Bu meselede de Protestanların Ermenileri yanlarına çektiği ve bunun ilerde devlet açısından sıkıntı olacağı düşüncesiyle böyle bir önlem alınmıştır.

1884 yılında bölgede misyonerlik faaliyetinde bulunan Browe'nin eşi Miss Caroline E. Bush ve Miss Wright, Kürt bölgesi gezisi kapsamında Çermik ve Çüngüş'e gitmişlerdir⁵¹⁸. Ancak yolda çıkan fırtınadan ötürü iki bayan misyoner bir Kürt beyinin konağına sığınmak zorunda kalmışlardır. Kürt beyinin emri ile konakta bir gece ağırlanmışlardır. Wright bu konakta oldukça iyi bir şekilde ağılandıklarını kaydetmiştir. Burada kaldıkları süre zarfında ilerde kurmayı planladıkları kitap dükkânı için kitapları dükkân ve evlerde saklamışlardır. Bu kitapları özellikle Kürtler arasında misyonerliğin yayılması için kullanmayı düşünmüşlerdir. Ancak o dönem için Kürtler bu düşüncüyü sert şekilde karşılamışlardır⁵¹⁹.

4. Devletin Misyonerlik Faaliyetlerine Karşı Aldığı Sert Tedbirler (1886-1894)

1886 yılında ise Diyarbakır'a gelen Board misyoneri Barnum ve Wheeler çifti şehirdeki karışıklık ve misyonerlere olan tepkiden dolayı Ermeni bir ailenin evinde kalmak zorunda kalmışlardır⁵²⁰. Aynı şekilde 1886 yılında misyonerler ile bağlantılı olan Çüngüş'ün papazı Sarkis Merkashian'ın faaliyetleri halkın tepkisine neden olmuştur.

⁵¹⁷ The Missionary Herald ..., For The Year 1881, Vol. LXXVII, Boston, 1881, p. 506-507.

⁵¹⁸ Life and Light for Woman, Woman's Boards of Missions 1884, Vol. XIV, Rand, Avery and Company, Boston 1884, p. 429.

⁵¹⁹ Life and Light for Woman, Woman's Boards of Missions 1886, Vol. XVI, Rand, Avery and Company, Boston, 1886, p. 85-86.

⁵²⁰ Life and Light for Woman ..., 1886, p. 429.

Çıkan olaylarda Sarkis Merkasian'ın evi tahrip edilmiştir⁵²¹. Bu olaylardan ötürü devlet misyonerlerin gece dışarı çıkmalarını yasaklamıştır⁵²².

1888 yılında Çermik'te bulunan Browne ve eşi caddelerde yürürken bazı çocukların kendilerini *yalancı peygamber ve lanetli* gibi hakaretlerle dışladıklarını ifade etmektedirler⁵²³. Buna benzer bir olay da 1889 yılında Hani'de yaşanmıştır. Müslüman ve Hristiyan ahali arasında çıkan kargaşada birçok kişi yaralanmış, oranın Protestan papazı ise bazı kişiler tarafından darp edilmiştir⁵²⁴. Bunun üzerine Diyarbakır Valisine müracaat edilmiş ve vali devreye girerek olayların yatışmasını sağlanmıştır.

28 Mart 1891 yılında Mardin'de eğitim faaliyeti ile ilgilenen Board Misyoneri olan Willis C. Dewey'in de görev yapmış olduğu Diyarbakır'daki okulunda bir Müslüman genci önce Hristiyanlaştırması ve daha sonra Amerika'ya gönderme teşebbüsü üzerine Diyarbakır'daki yöneticiler bundan rahatsız olmuş ve bu durumu Hariciye Nezareti'ne telgraf ile bildirilmişlerdir⁵²⁵.

1894 yılında da Silvan'da bulunan Protestan Okulu fiziki olarak iyi durumda olmaması nedeniyle devlet yetkilileri burada araştırmak için okula el koymuştur⁵²⁶. Bunun için de Harput'ta görevli olan Board misyoneri James Levi Barton 1894 yılında Diyarbakır'a ve bu okulları incelemek üzere Silvan'a gelmiş ve buralardaki Ermeni okullarını da ziyaret etmiştir. Ancak bu hareketi Diyarbakır valisinin dikkatini çekmiş ve paşa tarafından merkeze telgraf ile bildirilmiştir. Valiye göre Barton'un buralara gelme amacı küçük Müslüman çocukları alıp Hristiyanlaştırmaktı. Misyoner Barton Türkiye'de bulunduğu sırada farklı istasyonları ziyaret etmiş ve toplamış olduğu bilgileri daha sonra Amerika'ya döndüğünde bunları Osmanlı aleyhine kullanarak, 1896 yılında *The Herald News* gazetesinde yayımlamıştır. Barton'ın bu hareketi Osmanlı yetkililerinin tepkisine neden olmuştur⁵²⁷.

⁵²¹ The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1886, Vol. LXXXII, Boston 1886, p. 95.

⁵²² The Missionary Herald ..., For The Year 1889, Vol. LXXXV, Boston, 1889, p. 327.

⁵²³ Life and Light for Woman, Woman's Boards of Missions 1888, Vol. XVIII, Rand, Avery and Company, Boston, 1888, p. 327.

⁵²⁴ The Missionary Herald ..., 1889, p. 328-229.

⁵²⁵ BOA, HR.SYS., 71/32, M-24.03.1891.

⁵²⁶ The Missionary Herald ..., For The Year 1894, Vol. XC, Boston, 1894, p. 428.

⁵²⁷ BOA, HR.SYS., 73/79, M-28.03.1896.

5. 1895 Olayları ve Board Misyonerleri

Kasım 1895 yılında Diyarbakır ve çevre kaza ve köylerde çıkan olaylarda Board misyonerleri ile bağlantılı olan bu okullardan beş tanesi ve iki kilise hasar görmüştür. Ayrıca çıkan olaylar sırasında 2 öğretmen de yaşamını yitirmiştir. Olaylarda okul ve kiliselerin zarar görmesinin en önemli nedeni ise Board misyonerlerinin bu kurumlar vasıtasıyla özellikle Ermenileri devlete karşı kışkırttığı düşüncesi idi⁵²⁸. *The Providence News* gazetesinin 1 Nisan 1896 yılındaki haberine göre bu olaylar esnasında Kıtılbıl'da Protestan Kilisesinde papazlık yapan Abasha Yakop adında papaz ve onunla beraber Kürtler ile çatışmaya giren 98 kişi de yaşamını yitirmiştir. Ayrıca habere göre Kürtlerin bu şekilde yapmasının en önemli nedeni Sultanı etkilemek ve etkinlik alanları arttırmaktı. Benzer olaylar Karabaş köyünde 2 Kasım 1896 yılında patlak vermiştir. Bu kargaşa esnasında köydeki Protestan Kilisesi hasar görmüş ve Papaz Melki Hanoosh hayatını kaybetmiştir. Ayrıca *The Providence News* gazetesinin 1 Nisan 1896 yılındaki haberine göre bu olaylardan ötürü Karabaş köyünde bulunan Protestan Cemaati'ne üye 161 kişiden 88 kişi ölmüş, sağ kalanlardan 63 kişiden 18 kişi yaralanmış diğerleri de genellikle yurtdışına göç etmiş, göç edenler de yollarda kaybolmuştur. Bunun yanında olaylarda Board teşkilatına bağlı dış istasyonların 3\1'i hasar almıştır⁵²⁹.

The Daily Morning Journal And Courier gazetesinin 14 Ocak 1896 yılındaki haberine göre de bu olaylardan en fazla etkilenen diğer bir nokta da Kıtılbıl köyüydü. Bu olaylarda hem Müslümanlar hem Protestanlar ve hem de diğer Hristiyanlar hayatını kaybetmiştir. Buradaki Protestan papaz ve üç kişi de yaşamını yitirmiştir. Gazetenin haberine göre bu olayların en şiddetlisi Çüngüş ve Çermik'te yaşanmıştır. Hatta bazı Board misyonerleri merkeze mektup göndererek bu olaylardan ötürü kaç gündür eşlerinden haber alamadıklarını ifade etmişlerdir. Buralardaki olaylardan daha çok Board misyonerleri ve Ermeniler etkilenmişlerdir. Bu nedenle Board misyonerleri bu noktalardan ayrılmak istemişlerdir. Fakat yerel yöneticiler tarafından geçişlerine izin verilmemiştir. Buralarda faaliyet gösteren Board misyonerlerinden de bir süre haber alınamamıştır. Olaylarda bu iki yerde görev yapan Board teşkilatına bağlı Bord Sarkis ve Bord Ghazaros yaşamlarını yitirmişlerdir⁵³⁰.

⁵²⁸ BOA, HR.SYS., 73/79, M-28.03.1896.

⁵²⁹ *The Providence News*, April 01, 1896, Image 4.

⁵³⁰ *The Daily Morning Journal And Courier*, [Vol. LXIV], January 14, 1896, Image 1, No. 12.

Board misyoneri olan Mr. Caleb F. Gates'in 1911 yılındaki raporuna göre Board Teşkilatı olarak bu olaylardan etkilenen Diyarbakır, Çüngüş ve çevre köy/kasabalardaki Ermeniler ve diğer Hristiyan gruplarına yardım etmek için yerel yöneticilerden izin istemlerine rağmen paşa kendilerine ret cevabı vermiş ve çalışmalarını engellemiştir. Gates'e göre Board teşkilatı tarafından Çüngüş dışında Diyarbakır ve ona bağlı yaklaşık 200 köyde ve 7 kasabada yaşayan yaklaşık 100 bin Ermeni'ye erzak ve para gönderilmiştir. Bu paralar genellikle Amerika'dan gönderilmiş ve Board Misyonerleri de yetişkinler için 2 kuruş, küçükler için de 1 kuruş olacak şekilde dağıtımını sağlamışlardır. Board Teşkilatı tarafından bu yardımları denetleyen komisyonlar kurulmuş ve başlarına da Ermenilerden bilindik ve güvenilir kişiler getirilmiştir. Ancak bu yardımlara Diyarbakır'daki yerel yöneticilerin el koyduğunu iddia etmiştir⁵³¹.

Osmanlı yetkilileri bu olaylar karşısında tehlike arz eden misyonerleri de denetim altında tutmuştur. Bunun en önemli sebeplerinden biri de bazı Board misyonerlerinin Ermeniler ile birleşip komiteleri maddi ve manevi desteklemeleriydi. Bunun dışında çıkan olaylarda Ermeni tarafgirliği yaparak, Osmanlı aleyhine Washington'da bulunan *Christian Herald News* gazetesinde yazılar yazmışlardır⁵³². Bu davranışları Osmanlı yetkililerinin dikkatini çekmiş ve bunun için önlem alınması gerekliliğini ortaya koymuştur. Buna rağmen Mehmet Kamil Paşa bu olaylarda hiçbir Amerikan misyonerinin etkilenmemesi için talimat vermiştir⁵³³.

Mütercim: Bâb-ı 'Âlî Bende Münib Tercüme Odası

Fi 24 Kânûn-i Sâni Sene 1311 Numara: 36

Nev'-i Tercüme: Hristiyan Herald gazetesinin teşviki üzerine Amerika misyonerlerinden bazılarının Van Erzurum Harput Diyarbakır Erzincan Mardin ve Gemarek'de Ermeni mesâbinine i'âne cem'i için teşkil edecekleri komitelere dâ'ir ... 25 numaralı tahrîrâtın tercümesidir: "Kristiyan Herald" gazetesinin hükûmet 'aleyhin ebermu 'tâd bir takım ta'arruzât ve müfteriyâtını hâvî fi 15 Kânûn-i Sâni sene 95 tarihli derç etdikleri bendi leffen takdîm kılındı. Mezkûr gazetenin kavlince Bâb-ı 'Âlî memalik-i şâhânede mukîm Amerika misyonerlerinin vilâyât-ı şâhânede mütemekkin Ermenilere hükûmetin taht-ı teftiş ve nezâretinde olmaksızın i'ânât tevzî' edebileceklerini icâb

⁵³¹ *Watertown Republican*, [Vol. XXXVI], March 25, 1896, Image 1, No. 26.

⁵³² BOA, HR.SYS., 2834/32, M-15.01.1896.

⁵³³ *The Islander*, [Vol.5], November 14, 1895, Image 1, No. 39.

edenlere bildirmek için “Mösyö Terel”e me’zûniyet i’tâ etmiş “Kristiyan Herald” gazetesini şimdiye kadar ber-vech-i âtî yed-i i’âne komitesi teşkil etmiştir. Bunlardan ... beşincisi Diyarbakır’da rahib “Gates” ve “Eli”nin zîr-i idârelerinde olub bunlar cem’ân yirmi bin frank toplamışlardır.

Ancak Amerikan hükümeti bu durum karşısında kendi misyonerlerini halktan ve devletten korumak istemiştir. Bunun için de Osmanlı yetkilileri tarafından 20 Haziran 1896 yılında bir komisyon kurulması kararlaştırılmıştır⁵³⁴. Bunun üzerine 23 Haziran 1896 yılında Diyarbakır’a gelip oradan Silvan’a geçmek isteyen Board misyonerlerinden Mr. David, Andrus ve İngiliz seyyah Harris⁵³⁵ Silvan’a gitmek istemişlerdir. Güvenliklerinin sağlanması için Diyarbakır valisi Enis Paşa’ya müracaat etmişlerdir. Bunun üzerine paşa misyonerlerin güvenliğinin en iyi şekilde sağlanmasının Silvan Kaymakamına emredildiğini Dâhiliye Nezaret-i Celile’sine bir telgraf ile haber vermiştir. Ayrıca bu misyonerler buradaki kasaba ve dört Hristiyan köyü gezdikten sonra Midyat’a oradan Nusaybin’e geçeceklerini bildirmişlerdir. Bunun için de Diyarbakır paşasından zabıt talep etmişlerdir. Paşa bunun sağlanacağına dair merkeze haber vermiştir⁵³⁶. Ancak tam tersi durumlarda olmuştur. Örneğin 1896 yılında Amerika’da çıkan *The Indianapolis Journal* gazetesindeki habere göre Mr. Knapp Diyarbakır’a gelmiş ve buradaki yerel yöneticileri eleştirdiği için tutuklanmıştır. Mr. Knapp’ın Diyarbakır’da tutuklu olması gerek Amerika gerek İngiltere devletlerini rahatsız etmiştir. Dönemin Amerikan gazeteleri bu meseleye geniş yer vermişlerdir⁵³⁷. Daha sonra Mr. Knapp hakkında şehirden derhal uzaklaştırılma emri verilmiştir. *The Indianapolis Journal* gazetesinin 8 Nisan 1896 yılındaki haberine göre Mr. Knapp bu bölgede sadece bir Amerikan Misyoneri değil Ermeni olayları vs. olaylar hakkında merkeze bilgi taşımıştır⁵³⁸.

Aynı şekilde bu konu ile alakalı bir haber de 8 Nisan 1896 yılında *The Providence News* gazetesinde çıkan bir haberde Mr. Knapp’ın Diyarbakır’daki yerel yöneticiler tarafından haksız yere tutuklanıp Bursa’ya gönderildiğini ve bu yolculuğu boyunca da güvenliğini Diyarbakır Paşa’nın askerlerinin sağladığı yazılmıştır Bursa’ya

⁵³⁴ BOA, HR.SYS., 74/9, M-29.05.1896.

⁵³⁵ Walter Burton Harris; 1895-1896 yıllarında İran Kürdistan’ında yapmış olduğu gezileri ile ilgili izlenimlerini “A Journey in Persian Kurdistan” başlığı ile 1895 tarihinde yayımlamıştır

⁵³⁶ BOA, DH.TMIK.M., 8/33, H-16.01.1314 (27 Haziran 1896)

⁵³⁷ Amerikan basınında bu tutuklanma için Diyarbakır’daki yetkililerin Mr. Knapp’ın tutuklanmasını sözde “Misafir” olarak gördüğünü ifade edilmiştir. *The News & Observer*, [volume], April 09, 1896, Image 1.

⁵³⁸ *The Indianapolis Journal*, [volume], April 08, 1896, Page 5, Image 5.

gönderilmiştir. Mr. Knapp'ın. Aynı haberde Board misyonerlerine destek veren *American Red Cross Society Örgütü*'nün başkanı olan Miss. Clara Barton ve arkadaşlarının da Diyarbakır, köy, kasaba ve bölge genelindeki hizmetlerinin Diyarbakır valisi tarafından engellendiği ve tehdit edildikleri merkeze rapor olarak bildirilmiştir⁵³⁹.

Aynı şekilde Board misyonerleri Mr. George P. Knapp merkeze göndermiş olduğu raporlarda 1895 olaylarında merkez hükümetin ve Diyarbakır valisinin kendilerine olan tavırlarının da çok sert olduğu ve bazı noktalara girmelerine dahi izin verilmediğinden şikâyet etmiştir. Ayrıca Board misyonerleri olarak olaylar hakkında hiçbir şekilde konuşamadıklarını ve Diyarbakır valisi tarafından tehdit edildikleri de ifade etmiştir. Board kaynaklarında olaylardan Osmanlı yetkililerini sorumlu tutulmuş ve gerek Board misyonerlerine gerekte Ermenilere ağır muamele edildiği ifade edilmiştir. Devletin Board misyonerlerine karşı almış olduğu bu tedbirlerin en önemli nedeni olayların çıkmasında rollerin olduğunu tespit edilmiş olmasıydı. Özellikle de kendi okullarında ve Ermeni okullarında yetiştirmiş oldukları Ermeni öğrencileri devlete karşı öne sürmüşlerdir. Ancak yerel yöneticilerinin tüm bu engel ve otoritelerine rağmen pes etmeyeceklerini faaliyetlerini daha da güçlendirmek için merkezden para talep ettiklerini ifade edilmiştir⁵⁴⁰. Bunun yanında Board misyonerlerin faaliyetlerinin devamını sağlamak ve diğer maddi hakları için İstanbul'da bulunan Amerikan bakan Edwin Holland Terrell, Osmanlı yetkililer ile görüşmüştür⁵⁴¹. Bunun neticesinde devlet yetkililerinden bazı sözler almıştır. Fakat olayların giderek büyümesi ve misyonerlerin Ermeni komitecilerine desteğinin devam etmesi üzerine verilen bazı haklar uygulanamamıştır. Board misyonerleri de bu durumu Amerika'daki yetkililere bildirmişlerdir⁵⁴².

Osmanlı hükümeti 1895 olaylarının çıkmasında misyonerlerin de etkisinin olduğunu düşünüyordu. Hükümete göre Board teşkilatı, misyoner kurumlarına bağış yaparak bu kurumlar vasıtasıyla halkı Osmanlı'ya karşı ihtilal propagandasıyla kışkırtıyordu. Bu nedenden ötürü gerek merkez hükümetin gerek yerel güçlerin

⁵³⁹ *Arizona Republican*, April 09, 1896, Image 1.

⁵⁴⁰ *The Providence News*, April 09, 1896, Image 2.

⁵⁴¹ Edwin Holland Terrell,, 21 Kasım 1848 yılında Amerika'daki Indiana Eyaletine bağlı Brookville kasabasında doğmuştur. Terrell, 1880-1904 yılları arasında Amerikan siyasetinde vekillik yapmıştır.

⁵⁴² *The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1896, Vol. XCII, Boston 1896, p. 2.*

Protestanlara karşı öfkeli oldukları ve gelecekte çıkabilecek sıkıntıların önünü almak için yetimhaneleri kapatmışlardı. Board misyonerlerine göre devlet yetkililerinin ve Diyarbakır'daki yetkililerin bu düşüncesi yersiz ve tamamen Hristiyanlık misyonerliğinin önünü kesmek içindi⁵⁴³.

6. Ermeni Olayları Sonrasında Misyonerlerle İlişkiler (1897-1914)

22 Mayıs 1897 yılında Board misyoneri olan Baron, Hazro ve Hani nahiyelerinden Silvan'a gitmiş oradan da Çüngüş'e gitmek istemiştir. Gitmiş olduğu yerlerdeki Müslüman ahaliye ait olan kayıtları incelemiştir. Misyoner Baron'ın bunu yapması Diyarbakır valisi Halid Paşa'nın dikkatini çekmiştir. Paşaya göre misyonerler böyle yaparak gerek Müslüman ahali gerek Hristiyan çocuk ve kadınlar arasında bu yolla Protestanlığı yaymayı amaçlamaktadırlar. Bu nedenle durumu 27 Mayıs 1897 yılında merkeze bildirme ihtiyacı hissetmiştir⁵⁴⁴. Daha sonraki yıllarda da Board misyonerlerinin böyle teşebbüsleri olmuş ve merkeze gelen bazı şikâyetler üzerine merkezden bu konular ile alakalı Diyarbakır Valiliği'nin gerekli incelemeleri yapması talep edilmiştir. Diyarbakır'daki yetkililer de gerekli incelemelerde bulunup iddia edildiği gibi kimsenin din değiştirmedeğini, misyonerlerin burada okul ve yetimhane açmalarına izin verilmediğini ifade etmiştir⁵⁴⁵.

Aynı şekilde 1898 yılında Board misyonerleri Çüngüş'te yeni bir okul inşa etmek istemişlerdir. Çüngüş Müdürü, okulun yapımı sırasında misyonerleri sık sık gözetim altında tutarak, devletin izin verdiği çerçeveye uyup uymadıklarını devamlı kontrol etmiştir⁵⁴⁶.

1899 yılında Diyarbakır ve Mardin arasında iletişimde olan Board misyonerlerinin telgrafları Diyarbakır'daki devlet yetkilileri tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Telgraflarda Osmanlı devleti hakkında bazı sakıncalı ifadeler tespit edilerek 27 kişi politik nedenlerle tutuklanmıştır. Bu tutukluların bir kısmı Siverek'te bir kısmı da

⁵⁴³ Henry Algernon George Percy bahsi geçen eserde bu olaylardan Osmanlıyı sorumlu tutarak, olayların çıkışında etkili olan Board misyonerlerini ve Ermenileri tamamıyla olayların dışında tutmuştur. Ayrıca Osmanlı'nın bu davranışının Amerika ile arasındaki dostluğunu zedelediğini de ifade etmiştir. Percy, 1901, p. 112-113. Yazar eserinde misyonerlerden övgüyle bahsederken, Osmanlı yetkililerinin misyonerlere hiç misafirperver davranmadığını iddia etmesi olayı tek taraftan baktığını göstermektedir.

⁵⁴⁴ BOA, DH.SFR., 209/ 78, R-15.03.1313 (27 Mayıs 1897)

⁵⁴⁵ BOA, Y.PRK.UM, 51/38, H-11.04.1318 (8 Ağustos 1900)

⁵⁴⁶ The Missionary Herald ..., For The Year 1898, Vol. XCIV, Boston 1898, p. 315.

Diyarbakır'daki cezaevlerinde tutuklu kalmışlardır⁵⁴⁷. Bunun üzerine Mardin'de görev yapan Board misyoneri Alphaeus N. Andrus⁵⁴⁸ bu mesele ile alakasının anlaşılması için Diyarbakır'daki mahkemeye çağırılmıştır. Ancak misyoner Andrus'un yaklaşık otuz seneden beri Osmanlı topraklarında sıkıntısız bir şekilde hizmet etmiş biri olması, hem Osmanlı yetkililerinin hem de Diyarbakır'daki yerel yöneticilerin güvendiği bir kişi olması hasebiyle bu olayla alakası netleşene kadar kendisine hiçbir şekilde kötü muamele edilmemesi istenmiştir⁵⁴⁹. Diyarbakır'daki İngiliz konsolosluğuna giderek mektupların doğru çevrilmesini sağlamıştır. Bu mesele ile sadece Diyarbakır'daki yerel yöneticiler ve İngiliz konsolosluğu değil, İstanbul'daki Osmanlı yetkilileri de ilgilenmiştir. Buna rağmen Osmanlı yetkilileri Diyarbakır ve çevresinde bulunan misyonerlere ait bazı yetimhaneleri de kapatmıştır. Gerekçe olarak buralarda bulunan öğrencilerin çoğu Ermeni olup Amerikan ve İngilizler tarafından Osmanlı devletine karşı kışkırtılmalarıydı. Ancak kapalı olan Palu ve Diyarbakır yetimhanelerinin yeniden açılması için 1899 yılında 2.000 dolar yardım toplanmıştır. Osmanlı yetkilileri sadece Amerikan Board teşkilatına ait yetimhaneleri değil, Alman yetimhanelerini de kapatmıştır. Ancak Alman yetkililer kendi yetimhanelerini açmak için herhangi bir teşebbüste bulunmamalarına rağmen Amerikan Board teşkilatı bu konuda birçok teşebbüste bulunarak gerekli maddi ve manevi adımları atmıştır⁵⁵⁰.

1899 yılında ise Board misyonerleri, yerel yöneticilerin de izniyle Diyarbakır ve çevresinden Ermeni çocuklarını ailelerinden alıp kendi okullarına kaydetmişlerdir. Ancak İstanbul'daki yetkililerden izin alınmadığı için 10 Ocak 1899 yılında Dâhiliye Nezareti tarafından Diyarbakır valisi Mehmed Halid Paşa'ya telgraf çekilmiştir. Diyarbakır valisi Mehmed Halid Paşa da 27 Mart 1899 yılında Dâhiliye Nezareti'ne telgraf ile cevap vermiştir. Paşa telgrafta hükümetin bu okullara daha önce izin verdiğini, bu sebeple kendilerinin de buna müsaade ettiklerini ifade etmiştir. Ancak hükümetin bu talebi üzerine okullar mutasarrıf tarafından denetlenmiş fakat herhangi bir sakıncanın

⁵⁴⁷ The Missionary Herald ..., For The Year 1899, Vol. XCV, Boston, 1899, p. 221; The Missionary Herald ..., For The Year 1900, Vol. XCVI, Boston, 1900, p. 67.

⁵⁴⁸ Bahsi geçen kişi Mardin'de görevli olan Board misyoneri Alphaeus N. Andrus olup, özellikle de Siirt ve Rıdvan kazalarındaki Kürtlerle ilgilenmiştir.
<http://www.dlir.org/archive/orcexhibit/items/show/collection/12/id/16661>.

⁵⁴⁹ BOA, A.İMKT.MHM, 637/42, H-03.12.1316 (14 Nisan 1899); BOA, Y.A.HUS., 395/102, H-23.12.1316 (4 Mayıs 1899)

⁵⁵⁰ The Missionary Herald ..., 1899, p. 221, 222, 175.

bulunmadığı anlaşılmıştır. Ancak daha sonra mutasarrıflığın emriyle Ermeni çocuklar misyonerler tarafından okullarından toplanıp anne ve babaların teslim edilmişlerdir⁵⁵¹.

Buna benzer başka bir mesele de Diyarbakır merkez, Çüngüş ve Palu'da yaşanmıştır. Board misyoneri olan Mister Bahens tarafından Müslüman ahalinin çocukları alınıp devletin haberi olmadan buralardaki okullara kaydedilmişlerdir. Bunun üzerine 26 Nisan 1899 yılında Dâhiliye nezareti tarafından Diyarbakır valisi Mehmed Halid Paşa' ya olayı incelemesi için telgraf çekilmiştir. 28 Nisan 1899 yılında Mehmed Halid paşanın emriyle Maden mutasarrıflığı tarafından gerekli incelemeler yapılmış ve çocukların alınmasına izin verilmemiştir⁵⁵². Ancak daha sonra Mister Bahens, önceden faaliyetleri devlet tarafından sakıncalı görülerek kapatılan bu yetimhaneleri tekrar açmış ve çocukları buraya kaydetmiştir. Bunun üzerine Ermeni patriği bundan rahatsız olmuş ve misyoner Mister Bahens'in Ermeni çocukları arasında Protestanlığı yaydığı gerekçesiyle şikâyetle bulunmuştur. Patriğin bu şikâyeti yetkililer tarafından dikkate alınmış ve Diyarbakır Valiliği bu meselenin Amerikan yetkilileri tarafından yanlış yöne çekilmemesi için 29 Ağustos 1899 yılında merkeze telgraf çekmiştir⁵⁵³. Bu olaylardan ve bazı rahatsız edici faaliyetlerinden ötürü Diyarbakır'daki misyonerler şehirden çıkartılmak istenmiştir. Ancak merkez tarafından Diyarbakır Valiliği'ne telgraf çekilmiştir. Telgrafta misyonerlerin şehirden çıkartılmasının sözde buradaki tüm Hristiyanlara karşı yapılmış bir baskı olarak gösterilerek olayın farklı yönleri de çekilebileceği ihtimaline karşı uyarıda bulunulmuştur⁵⁵⁴.

Diyarbakır Vilâyetine Şifre

Diyarbakır'da bulunan misyonerlerin oradan def' ve ihrâcı için ahali-i Hıristiyânîyye'ye mahzar tertib ettirilerek tahtîm ve imza için hükümetçe cebr ve tazyik edilmekde olduğu ifade olunduğundan bu babdaki malumatınızın iş'ârı. Diyarbakır'da bulunan misyonerler hakkında tertib edilmekde olduğu ifade olunan ...

Aynı şekilde 1899 yılında Amerikan Board misyonerlerinin Palu, Diyarbakır ve Çüngüş'teki yetimhaneleri, merkezin emriyle Diyarbakır Valisi tarafından tekrar

⁵⁵¹ BOA, DH.ŞFR, 233/103, R-17.01.1315 (29 Mart 1899).

⁵⁵² BOA, DH.ŞFR, 235/21, R-16.02.1315 (28 Nisan 1899).

⁵⁵³ BOA, A.} MKT.MHM, 702/29, H-30.09.1316 (11 Şubat 1899).

⁵⁵⁴ BOA, BEO, 1325/99337, H-09.02.1317 (19 Haziran 1899).

kapatılmıştır. Ancak Amerikan yetkilileri bu olay karşısında tepki göstermiş ve bazı talepleri için Osmanlı yetkilileri ile görüşmeler yapmışlardır⁵⁵⁵.

Diğer yandan 17 Aralık 1899 yılında da zararlı faaliyetleri tespit edilen 42 kişiye daha Diyarbakır'daki yerel yöneticilerin kararıyla üç yıl ceza verilmiştir. Bunun üzerine Diyarbakır'daki yabancı konsolosluk İstanbul ile irtibata geçerek bunun düzeltilmesi için talepte bulunmuştur. Ancak bu başvurudan herhangi bir netice alınamamıştır. Bölgede faaliyet gösteren Board misyonerlerine göre bu durumun ortaya çıkmasının en önemli nedeni, yerel yöneticiler ile İstanbul'un ortak çalışarak kendi faaliyetlerini durdurmadır⁵⁵⁶.

13 Nisan 1899 yılında ise Diyarbakır'da bulunan iki Ermeni'nin aralarında Ermenice yazılmış mektupları yetkililerin eline geçmiş ve tercüme edildikten sonra mektupta bazı sakıncalı ifadeler tespit edilmiştir. Bunun üzerine iki Ermeni'nin Diyarbakır'a getirilmesi ve tutuklanması kararı verilmiştir. Ancak bazı Ermeni ve misyonerler bu iki Ermeni arasında gerçekleşen yazışmanın yanlış tercüme edildiği ifade ederek duruma itiraz etmişlerdir. Onlara göre bu mektupları Lütfi Efendi adında bir kişi bilerek yanlış çevirmiş ve mektuplara bazı yanlış ifadeler eklemiştir. Bu olayla alakalı ve alakasız çoğu Hristiyanın evi tahrip edilerek, bazıları yakalanmıştır. Çıkan olaylar üzerine Diyarbakır'daki Fransız ve İngiliz Konsolosluğu tarafından mektupların tekrar tercüme edilmesi talep edilmiştir. Hatta bu olayla ilgili Mardin'de görevli Board misyoneri olan Alphaeus N. Andrus Diyarbakır'a getirtilip, tutuklanması söz konusu olmuştur. Ancak Amerikan elçisinin araya girmesiyle mektuplar yeniden tercüme edilmesi ve misyoner Alphaeus N. Andrus'in ifadesinin yeniden alınması talep edilmiştir. Bunun üzerine Sadrazam Rıfat Paşa tarafından Diyarbakır valisine telgraf çekilmiştir. Telgrafta, bundan kimsenin zarar görmemesi için mektupların yeniden tercüme edilmesi ve misyoner Alphaeus N. Andrus'in ifadesinin bir Amerikan tarafından yeniden alınması ve bu durumun derhal düzeltilmesi istenmiştir. Misyoner Alphaeus N. Andrus'in yaklaşık otuz yıldan beri Osmanlı topraklarında hizmet ettiği ve kendisinden herhangi kötü bir eylemin görülmediği bundan ötürü de bu yanlışlığın giderilmesi talebinde bulunmuştur. Bunun

⁵⁵⁵ Percy, Henry Algernon George, *Highlands of Asiatic Turkey*, Publisher to H. M. Enbia Office, London 1901, p. 112.

⁵⁵⁶ The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1902, Vol. XCVIII, Boston 1902, p. 139.

üzerine Diyarbakır Valisi de cevap olarak iddia edildiği gibi hiçbir Hristiyanın evinin tahribi edilmediğini, tutuklanmasının söz konusu olmadığını ve olayın Diyarbakır mahkemesinde incelendiğini, mektupların iadesinin ise merkezin kararına bırakıldığını ifade etmiştir⁵⁵⁷.

Buna benzer bir vaka da 4 Eylül 1898 yılında aslen Siverekli olup, Diyarbakır'da ikamet eden Vebağyan Abraham ve dokuz Ermen ile Urfa'da bulunan Board misyonerlerinden Matmazel Şaruk arasındaki yazılan mektuplarda bazı kışkırtıcı ifadelerin kullanılması üzerine yaşanmıştır. Özellikle de mektupta “komite” kelimesinin geçmesi üzerine bu kelime şüpheli görülerek, ikisi mektup taşımaktan diğer sekizi de mektuplarda imzalarının olması ve daha önce ihtilal komitelerinde adlarının geçmesi nedeniyle Diyarbakır Valiliği'nin emriyle yakalanmışlardır. Ancak başta misyoner Matmazel Şaruk olmak üzere Diyarbakır'daki Ermeni liderleri olan Kalenderyan Mıgırdiç ve Taşciyan Artin, Manok Niko Gosyan vb. kişiler de bu duruma itiraz ederek, mektupların yeniden tercüme edilmesi talep etmişlerdir. Komite kelimesinin yanlış anlaşıldığını iddia etmişlerdir. Aslında bu kelimenin 95 Harbi nedeniyle Siverek'te dul ve yetim kalan kadın ve çocuklar için Şaruk tarafından kurulan bir yardım komitesi için kullanıldığını ifade etmişlerdir. Bu nedenle bu kişilere yapılacak yardımlar için bu komiteye üye olan Ermeniler ile bu mektuplar vasıtasıyla istişare edilmiştir.

Tutuklananlar arasındaki 8 kişi bu komitede azalık yapmaktaydılar. Bu nedenle de kendileri ile sık sık iletişim halinde kalmak mecburiyetinde olduklarını ifade etmişlerdir. Ancak bu kişilerin daha önce Ermeni komiteleri içinde bulanmaları nedeniyle bu talepleri Diyarbakır Valiliği tarafından şüpheli bulunmuştur. Onlar da bu taleplerini Dâhiliye Nezareti'ne bildirmişlerdir. Daha sonra Adliye Nezareti ve Dahiliye Nezareti'nin araya girmesiyle Dersaadet'te görevli bir Amerikan sefiri tarafından bu mektuplar komisyon nezaretinde yeniden tercüme edilmiştir. Nedeni ise, Matmazel Şaruk'un yaklaşık yirmi yıldan beri bu bölgede görev alması ve devlete karşı herhangi bir kötü faaliyette bulunmamış olmasıydı. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti'nden Diyarbakır valisi Mehmed Halid Paşa'ya telgraf çekilerek tutuklulardan altısının bırakılmasını diğer dördünün tutukluluğunun devamını istemiştir. Bunun üzerine Diyarbakır valisi Mehmed Halid Paşa⁵⁵⁸ da 2 Temmuz 1900 yılında cevap olarak merkezin isteği üzere gereğinin

⁵⁵⁷ BOA, YA.HUS, 395/102, H-23-12-1316 (4 Mayıs 1899).

⁵⁵⁸ Mehmed Halid paşa 1896–1902 yılları arasında Diyarbekir valisi olarak görev yapmıştır.

yapılacağını bildirmiş ve Diyarbakır'da tutuklu olan Ermenilerden altısını bırakmış diğer dördünün ise tutukluluklarını devam ettirmiştir⁵⁵⁹.

Dâhiliye Nezâret-i Celîles iCânib-i Âlîsine Devletlû Efendim Hazretleri

Siverek ahalisinden Diyarbakır'da mahbûs bulunan on nefer Ermeni'nin mûcib-i töhmetleri olan mektublar hey'et-i ittihâmiyye mazbatası aleyhine mefsû hiyet iddi'asında bulunmaları cihetle mezkûr mefsû hiyet istid'â nâmesinin reddini hâvî mahkeme-i temyiz istid'â dâ'iresinden sâdır olan i'lâm ile evrâk-ı müteferri'asının mahalline i'âde edilmiş olduğu bi'l-muhâbere nezâret-i müşâr'un-ileyhâdan iş'âr buyurulduğu beyân-ı âlîsiyle mekâtîb-i mezkûre sûret-i musaddekalarının serî'an takdimi emr ve iş'âr buyurulmuş olmasıyla keyfiyet istînâf müdde'î umûmîliğine lede't teblîğ müttehemîn-i merkûmenin istînâf mahkemesince icrâ kılınan muhâkemeleri neticesinde altısının berâatine karar verilerek dördünün mahkûm edildiği Fî 17 Rebî'ul'âhir sene 316.

Diyarbakır Valisi Mehmed Halid

Aynı şekilde Misyoner A. N. Andrus ve Dr. Daniel M. B. Thom 1900 yılında Diyarbakır ve Hazro'ya gelmişlerdir. A. N. Andrus'ın merkeze göndermiş olduğu raporda Dr. Daniel M. B. Thom ile beraber 1900 yılında Diyarbakır ve Hazro'ya gelişlerinden yetkililerin rahatsız olduğu ve Ermeni kilisesine yaklaşımlarının yasaklandığını ifade etmiştir⁵⁶⁰. Bu olaydan yaklaşık bir sene sonra 25 Ekim 1901 yılında ise Diyarbakır'dan Harput'a gönderilen bazı mektuplar şüpheli bulunarak bunlara el konulmuştur. Sebep bu mektupların konsolosluk adı altında gönderilmesine rağmen gerçekte böyle olmadığı ve bunların asıl olarak Harput'ta görev yapan Board misyoneri Barnum ve bazı Ermeniler için gönderildiğiydi. Bundan ötürü Ma'mûretü'lazîz valisi Rauf Paşa tarafından şüpheli bulunan ve el koydukları bu mektuplara ne yapması gerektiği konusunda merkeze telgraf çekilmiştir⁵⁶¹.

Dâhiliye Nezâret-i Celîlesine

C 12 Teşrîn-i Evvel sene 317 utârid sabah beyan buyurulan mektûb iki gün evvel gelen posta ile Diyarbakır telgraf ve posta baş müdüriyetinden bura müdürlüğüne gönderilmiş ve birinci zarfın üzeri Amerika konsolosuna değil Harput kasabasında Amerika misyonerlerinden Barnem nâmına Ta'ahhüdü olan mektûb-i mezbûr Mister

⁵⁵⁹ BOA, DH.TMIK.M, 81/20, H-20.10.1317 (21 Şubat 1900).

⁵⁶⁰ Papers Of The American Board ..., 1817-1919, 12, Part 1.

⁵⁶¹ BOA, DH.ŞFR. 270/20, R-05.09.1317 (18 Kasım 1901).

Barnem(Barnum) 'ei'tâ olunduğu halde çünkü karye-i mezbûre buraya on iki saat mesafede olduğundan gayr-ı mu'ayyen bir zamanda bunu bir yolcu veya katırcı ile göndermiş olması melhûzolmağla elde edilmesi kâbil olamayacağından şu halde bunun mahv edilmesi mi yoksa i'tâsı mı lazım geleceği istizân olunur. Fermân. Fî 5 Teşrîn-i Sâni sene 317.

Ma'mûretü'l-azîz Valisi Rauf.

12 Kasım 1901 yılında Board misyonerleri tarafından İstanbul'dan Diyarbakır'a gönderilen on paket kitabın içinde kadınlara mahsus on iki tane Ermenice Tevrat bulunmuş, bunun için de Diyarbakır'daki yetkililer bunların incelenmesi için Osmanlı'ya telgraf çekmişlerdir. Bu isteğin nedeni kitapların içinde şüphe çekecek harp resimlerin ve birbiri ile ihtilafli tarihlerin bulunmasıydı. Bunun için de Diyarbakır'daki yetkililer şüpheye düşmüştür. Bu kitapların dağıtımına izin verilip verilmeyeceği konusunda tereddüt yaşanmış ve bunun için kitapların tekrar incelenmesi talep edilmiştir. Merkezden cevap olarak bu şüpheli kitapların talep üzerine tekrar tercüme edildiği ve sakıncalı şeylerin bulmadığı ifade edilmesiyle kitapların misyoner Barnes'e teslim edildiği ifade edilmiştir⁵⁶².

1903 yılında Temmuz ayında Harput'ta faaliyet gösteren Miss. Emma Barnum ve Mr. Knapp ziyaret amaçlı Maden, Ergani ve Diyarbakır'a gezi düzenlemişlerdir. Ancak Ergani ve Diyarbakır'daki yerel yöneticilerin kendilerine engel olduklarını ve sert davrandıklarını ifade etmişlerdir. Miss. Barnum, Diyarbakır ve Ergani'de kaldıkları zamanda gerek halk gerek devletin üniformalı askerleri tarafından caddelerde kötü muameleye maruz kaldıklarını ve gece kaldıkları eve baskın düzenlenerek, her yerin arandığını ifade etmiştir. Bunun yanında buralarda faaliyet gösteren diğer Board misyonerleri ve arkadaşları askerler tarafından sorguya alınmışlardır⁵⁶³. Miss. Barnum olayı böyle aktarmış olmasına rağmen, misyonerler ve yardımcılarının Diyarbakır ve çevresinde Emeniler ile birleşip devlet aleyhine zararlı faaliyet yürütmesi yetkililerin de bu şekilde önlem almasını mecbur kılmıştır. Ancak tam tersi durumlar da yaşanmıştır. Board misyonerlerinin bu gibi faaliyetleri bazı Ermeni grupları tarafından kabul edilmemiş ve Ermeniler rahatsızlık yaşadıkları durumları yetkililere bildirmişlerdir.

⁵⁶² BOA, MF.MKT, 594/12, H-28.08.1319 (10 Aralık 1901).

⁵⁶³ Bu denetimin yapılmasının sebebi devlet aleyhine çalışan bazı kişilerin misyonerlerle iş birliği içinde olmaları ve bu evlerde saklanmalarıydı. Bkz. The Missionary Herald ..., For The Year 1903, Vol. XCIX, Boston, 1903, p. 307-308.

Örneğin 8 Nisan 1903 yılında Amerika’da eğitilen ama Aslen Bitlisli olan Sterna adında bir Ermeni, Board Misyoneri tarafından Bitlis’ten gizlice Diyarbakır’a gönderilmiştir. Diyarbakır’a gelerek, Protestan Kilisesinde vermiş olduğu vaaz yoluyla Ermeniler arasında propaganda yapması üzerine Diyarbakır’daki bir Ermeni durumu derhal devlete ihbar etmiştir⁵⁶⁴.

Dördüncü Ordu-yu Hümayûn-ı Müşîriyetinden Fi 26 Mart Sene 319 Tarihinde Mevrûd Şifre-i Telgraftnâme Sûretidir

Geçen iğtişâşdan sonra harekât-ı fesâdiyesinden dolayı Bitlis’den mahfuzen Diyarbakır’e gönderilen ve aslen Bitlisli olup Amerika’da terbiye görmüş olan Sterna evvel-vakt mahfuzen Harput’a ve oradan da Der-Sa ‘âdet’e gönderilmiş iken her nasılsa tekrâr Amerika’ya gidüb bir hayli vakitten berü ‘avdetle Harput’da bulunmakda olduğu hâlde üç gün evvel tekrâr Diyarbakır’e geldiği ve evvelki gün Protestan Kilisesinde v‘azicrâ etdikden sonra gençleri başına toplayarak bir ‘umûmî v‘az-ı müfsidkârîde bulunub takviye-i efkâr-ı fesâdiye için ...

Ancak tüm bu olumsuzluklara rağmen devlet tarafından sevilip faaliyetleri esnasında yardım gören misyonerler de olmuştur. 1904 yılında Harput’ta görevli olan Fırat Koleji başkanı Rigss, misyoner olan Carey ile Silvan’a geçmek istemiş ve bu talebi Diyarbakır valisi tarafından memnuniyetle karşılanmıştır. Böylece bu Board misyonerleri Diyarbakır valisinin desteğiyle başta Diyarbakır olmak üzere Silvan’ ı, çevre köy ve kasabaları ziyaret etmişlerdir⁵⁶⁵. Misyonerlerin tüm seyahatleri boyunca ziyaret etmiş oldukları güzergâhların güvenliği yerel yöneticiler tarafından sağlanmıştır. Rigss ve Carey gezmiş oldukları çoğu yerde olduğu gibi Silvan’daki halk ve yöneticiler tarafından iyi karşılanmışlardır⁵⁶⁶. Ancak kimi zaman Diyarbakır üzerinden farklı vilayet ve şehirlere gitmek isteyen misyonerin hal ve hareketlerin tutarsızlığı karşısında Diyarbakır Valiliği tarafından merkeze telgraf çekilmiştir.

17 Haziran 1907 yılında Mardin’de görevli Board Misyoneri Maktavel’in Siirt ve çevresine gitmek istemesi üzerine⁵⁶⁷ Diyarbakır valisi Fehmi Bey bu misyonerin hal ve hareketlerini güvenilir bulmayıp onu kontrol edecek birkaç zaptiye ve jandarma

⁵⁶⁴ BOA, Y.PRK.ASK. 193/79, H-10.01.1321 (8 Nisan 1903).

⁵⁶⁵ The Missionary Herald ..., For The Year 1904, Vol. C, Boston, 1904, p. 291.

⁵⁶⁶ The Missionary Herald ..., For The Year 1904, Vol. C, Boston, 1904, p. 291.

⁵⁶⁷ Osmanlı arşiv kaynaklarında bu misyonerin adı "Makyavel" olarak tespit edilmesine rağmen Board kaynaklarında bu tarih ve bölgede böyle bir misyoner adına rastlanmamıştır.

görevlendirmiştir. Misyonerin gezdiği yerlerdeki Hristiyan keşişler, Ermeniler ve bazı Kürt beyleri ile görüşmesi üzerine bu davranışı Diyarbakır valisini şüphelendirmiştir⁵⁶⁸. Bunun üzerine vali bu misyonere dikkat edilmesi hususunda misyonerin ziyaret ettiği ve edeceği yerlerdeki kaymakamlara telgraf çekmiş ve bu durumu merkeze de telgraf ile bildirmiştir⁵⁶⁹. Diğer yandan da 1907 yılında 1895'teki kargaşada zarar gören misyoner Protestan Kız Okulu'nun yıkılması üzerine Diyarbakır'daki yerel yöneticiler yenisinin yapılacağı sözü vermişlerdir. Bunun üzerine yöneticiler vermiş oldukları sözü tutarak okulun inşası için 10 pound ödeme yapmışlardır⁵⁷⁰.

1908 yılında Board misyonerleri daha önce Silvan'da çıkan karışıklıkta yıkılan Protestan Kilisesi ve misyoner okulu yerine yeni bir kilise ve okul açma talebinde bulunmuşlardır. Bunun üzerine Sadrazam Kamil Paşa tarafından Diyarbakır valisine telgraf çekilerek yapmış oldukları incelemeler neticesinde Protestanların Silvan'da inşaa etmek istedikleri okul ve kilise arazisi için bir mahsurun olmadığı bildirilmiştir. Bu nedenle de bahsi geçen yapıların belirli kurallar çerçevesinde inşaaalarına izin verilmesi istenmiştir⁵⁷¹.

Tezkire-i Ma'ruza Suretidir

Diyarbakir vilayetinde Silvan kazası merkezi olan Mefarikîn kasabasında Protestan cemaatine mahsus olmak üzere sarf-ı mülk olan hane arsası üzerine tûlen on sekiz ve arzen on iki ve irtifâ'en on zira' ve iki kuyu ve on iki pencereyi şamil ve duvarları ile kemerleri yonma taş ve kireç harçlı kargir olmak ve mesârif-i inşâiyesi olan otuz bir bin guruş bazı eşhas tarafından tesviye ve ifa kılınmak üzere bir kilise ve arsa-i mezkurenin cihet-i cenubiyesinde vaki on iki zira arz ve altı zira tûlünde bulunan diğer arsa üzerine bir divanhane ve üç odadan 'ibâret olmak üzere bir mekteb inşası mahallince istid'â olunduğu ve mezkûr kilise ile mektebin inşâsınca mahzûr olmadığı anlaşıldığından ve kazâ-yı mezkûrda mukîm Protestan cemaati yirmi bir hanede elli zekûr ve anâtdan 'ibâret bulunduğundan bahisle kuyûd-ı lâzıme ve mu'tâdenin derciyle ruhsatı hâvi emr-i âlî isdârının divân-ı hümayûn kalemine havalesi ve

Fi 14 Şevval sene 326 ve fi teşrin-i evvel sene 324 Sadrazam Kamil.

⁵⁶⁸ Valinin şüphelenmesi ve tedirgin olmasının en önemli nedeni bahsi geçen bu Board Misyonerinin görüşmüş olduğu bu kişileri devlete karşı kıskırtılabileceğiydi.

⁵⁶⁹ BOA, DH.ŞFR., 382/52, R-04.04.1323 (17 Nisan 1907).

⁵⁷⁰ Life and Light for Woman, Woman's Boards of Missions 1903, Vol. XXXVII, Rand, Avery and Company, Boston, 1907 P. 167.

⁵⁷¹ BOA, DH.MKT, 2681/57, H-19.11.1326 (13 Aralık 1908).

Ancak bu okul ve kiliselerde gerek İslam dinine karşı gerek devlete karşı yapılan faaliyetler Silvan halkının tepkisine neden olmuştur. Bunun üzerine yörenin önde gelenlerinden olan Şeyh Mehmed, Hacı Sa'dûn Said, İmam Molla Yakub, Müderris Molla Hüseyin, Hacı Mehmed, Hacı Mahmud, Hacı Ali, Hacı Mehmed ve Nuri Mahmud tarafından 28 Mart 1909 yılında Dâhiliye Nezâret-i Celile'sine telgraf çekilmiştir. Telgrafta 20-30 yıldır Silvan ve Beşiri kasabalarının en ücra yerlerini dahi doldurmuş olan Protestan Hristiyanlarının İslam dinine karşı günden güne arttırmış oldukları zararlı ve rahat tavırlarını artık vicdanlarının kabul etmediğini ifade ederek, bu durumu araştırılması için bir memurun görevlendirilmesini istemişlerdir. Bunun yanında da acil olarak bu faaliyetlerin önüne geçilmesini talep etmişlerdir⁵⁷². 5 Nisan 1909 yılında ise merkez tarafından bu isteklerinin kabul edildiği ve gereğinin yapılacağı bildirilmiştir.

Dahiliye Nezaret-i Celilesine

... öteden berü İslamlar hakkında efkar-ı hâinâne perverde etmekde olan Silvan ve Beşiri kazalarında ki hristiyanlar bir zamanlar mevhûm-ı ta'arruza ma'rûz olduklarını ser-rişte-i şikâyetle her tarafı avâze-i ağrâz ile doldurmuş ve bu babda hükûmetce icra edilen tahkikat neticesinde müfteriyât vâka'larında anlaşılmış idi. ... bir kat daha cesâret ve şiddetlerini istilzâm ederek bu kerede yirmi otuz sene evvelinden beri teşkîl etmiş olan mahallemizi kabristanlarına civâr olduğu için ortadan kaldırmak hususunda dürlü dürlü şikâyet ve isnadata kıyâm ve önde reis-i ruhânileri olduğu halde her gün cemaatimizle hükûmetin gözü önünde toplanarak nümâyışlere devam ediyorlar. Bunlar makâsıd-ı hafiyesi devletce gizli geldiği üzere tûl-i emel beslemekden münba'isdir bu haller binlerce seneden beri müslümanların mülk-ü meşrû'u olan bir mahallde zuhûr-ı yafta olmak cihet-i İslamiye ve Osmaniye ile kabil-i te'lif değildir ... <zartık tahammülü aşan bu yaygaralara bir netice verilerek hukûk-ı meşrû'amızın muhâfazasını adâlet-i mutallakadan istirhâm eyleriz.

Fi 15 Mart sene 325

Şeyh Mehmed

Hacı Sa'dûn

Said İmam Molla Yakub

Müderris Molla Hüseyin

Hacı Mehmed

Hacı Mahmud

Hacı Ali

Hacı Mehmed

Nuri Mahmud

⁵⁷² BOA, DH.MKT, 2786/79, H-14.03.1327 (5 Nisan 1909).

Bu olaydan yaklaşık bir yıl sonra misyoner Henry H. Riggs'in Dr. James D. Barton'a yazmış olduğu mektupta Board misyonerlerinin Diyarbakır'daki tüm toplantı vb. faaliyetlerinin yasaklandığını ve sadece Silvan'daki faaliyetlerinin devam ettiğini bildirmiştir⁵⁷³. Miss. Thora Wedel Jarlsberg ve hemşire arkadaşı Miss. Elvers⁵⁷⁴ 11 Kasım 1911 yılında Silvan'a gelerek burada küçük bir dispanser açmıştır. Ancak bu dispanseri bağımsız bir ev şeklinde değil de bulundukları evin bazı odalarını sağlık hizmeti için kullanmışlardır⁵⁷⁵. Ancak bu çalışmaları devam ederken Diyarbakır valisi tarafından zararlı faaliyette bulundukları gerekçesiyle çalışmaları yasaklanmıştır. Misyonerler ise bu yasağa karşı orada özellikle kıyıda köşede kalmış Kürtler, Silvan'ın çeşitli köylerinde ve Sason dağlarında faydalı sağlık hizmetlerinde bulunduklarını öne sürerek itiraz etmişlerdir⁵⁷⁶. Silvan halkı ise devletin bu yasağı karşısında pek hoşnut olmayıp buna karşı çıkmıştır. Çünkü Misyonerlerin sağlık hizmeti en fazla Silvan Kürtleri arasında yaygınlaşmış ve Kürtler zaman içinde misyonerlere sempatiyle bağlanmışlardır. Diğer bir neden de 1894 kolera salgınında Board teşkilatına bağlı misyoner Dr. Daniel M. B. Thom'un Diyarbakır ve Silvan'da göstermiş olduğu sağlık faaliyeti ayrıca 1900'de Hazro'da bulunan yetimhanede yapmış olduğu hizmetler nedeniyle halk ve yöneticilerin takdir ve sevgisini kazanmasıydı. Hatta Diyarbakır valisi 28 Mayıs 1912 senesinde merkeze, şehirde faaliyet gösteren misyonerlerin ve doktorun durumunu danışmıştır.

30 Mayıs 1912 senesinde Emniyet-i Umumiye Müdüriyetinden, Diyarbakır vilayetine "Amerikalı doktorun ve misyonerlerin ihraçları daha muvafıktır" şeklinde çekilen telgrafta ise Diyarbakır genelinde sağlık alanında çalışan doktor ve tüm misyonerlerin şehirden ihraç edilmesinin daha uygun olduğu belirtilmiştir⁵⁷⁷.

1913 yılında Harput'ta görevli misyoner Fay E. Livengood, Diyarbakır'da görev yapan bir doktor ve onlara refakat eden Ermeni Maderos ve Hagop ile Fırat Nehrin üzerinden Diyarbakır'a gelirken çevre köylerden birinde bir hasta olduğu haberini alarak oraya gitmişlerdir. Durumu kötü olan bu hastayı tedavi etmek üzere Diyarbakır'a getirmişlerdir. Misyonerlerin bu davranışı kaymakamı memnun etmiştir. Bunun için de

⁵⁷³ Eastern Turkey Mission, 1910-1919, Letters R-S, Vol. 25 D, (Part 2: RI-S).

⁵⁷⁴ Elvers, bizzat Kürtler arsında hizmet etmek için talepte bulunmuştur.

⁵⁷⁵ The Missionary Herald ..., For The Year 1913, Vol. CIX, Boston, 1913, p. 349.

⁵⁷⁶ The Missionary Herald ..., For The Year 1913, Vol. CIX, Boston, 1913, p. 349.

⁵⁷⁷ BOA, DH.ŞFR, 53/328, H-29.07.1333 (12 Haziran 1915).

Kaymakam tarafından onlara yolculukları boyunca refakat edecek ve onların güvenliklerini sağlayacak birkaç asker görevlendirilmiştir⁵⁷⁸.

7. I. Dünya Savaşı Sürecinde Misyonerlik Faaliyetleri

Ermeni-Müslüman çatışmaları sırasında Dr. Smith'in 29 Mayıs 1915 yılında Diyarbakır'daki Board teşkilatına ve Board misyonerlerine ait tüm mülklerine el konulduğunu iddia etmiştir. Devlet yetkililerden gerekli izinleri aldıktan sonra Harput'ta görevli olan Ernest W. Riggs konuyu araştırmak üzere Diyarbakır'a çağırılmıştır⁵⁷⁹.

1 Haziran 1915 yılında başta Dr. Floyd O. Smith ile eşi başta olmak üzere Ernest W. Riggs, Bitlis'ten gelen Harrison A. Maynard ile eşi ve başka bir Board misyonerinin Dr. Smith'in evinde, Ermeni komiteleri ile toplantı düzenledikleri tespit edilmiştir. Bunun üzerine bu isyanı destekleri gerekçesiyle haklarında derhal işlem başlatılmıştır. Board misyonerleri, valinin kendi faaliyetlerinin farkında olduğunu ve ona göre tedbirleri sıkılaştırdığını ifade etmişlerdir⁵⁸⁰. Tüm bu uyarı ve yasal işlemlere rağmen Dr. Smith yapmış olduğu faaliyetlerden vazgeçmeyeceğini belirterek görevine devam etmiştir. Ancak Mrs. Bessia Mea Smith çocuğunu yanına alarak 3 Haziran 1915 yılında Mr. Riggs ile beraber Harput'a gitmiştir. Mrs. Smith'in bu gidişi vali tarafından şüpheyle karşılanmış ve Mrs. Smith'in üzeri aranmış ve bazı şifreli mektuplar bulunmuştur. Ayrıca Mrs. Smith ve misyoner Henry ve Mr. Ernest Riggs'in odaları aranmış ve buralarda bulunan gazeteler Diyarbakır valisine gönderilmiştir. Bunun üzerine 5 Haziran 1915 yılında Dr. Smith'in Diyarbakır'daki evinde bulunan tüm gazetelerine, kitaplarına, pasaportuna ve üç tane silahına el konulmuştur⁵⁸¹.

Hatta Diyarbakır valisi Mehmet Reşid Paşa 9 Haziran 1915 yılında bu durumu merkeze bir telgraf ile haber vermiştir. Valiye göre bu toplantı daha önce Van ve Bitlis'te Ermeni komiteler tarafından çıkarılan isyanın aynısını Diyarbakır'da da çıkarmak için yapılmıştı. Ayrıca Board misyonerlerinden Mr. Harrison A. Maynard ve eşi, Halep üzerinden Beyrut'a gitmiş ve oradan Amerika'ya savaş ile alakalı ve sakıncalı ifadeler

⁵⁷⁸ Life and Light for Woman, Woman's Boards of Missions 1914, Vol. XL IV, Frank Wood, Printer, Boston, 1914, p. 13.

⁵⁷⁹ Aghjayan, "A.g.m", pp. 30-34.

⁵⁸⁰ Kieser, "A.g.m." pp. 126-149.

⁵⁸¹ Aghjayan, "A.g.m", pp. 30-34.

ihtiva eden bazı telgraflar çekmişlerdir. Bunun için de paşa, merkezi bu konuda uyarmış ve bu telgraflara dikkat edilmesi istenmiştir⁵⁸².

Bu nedenle gerek Osmanlının savaşa girmesi gerek ülkedeki karışıklıklar gerek de tutuklanan Ermeni komitecilerin itirafı üzerine Dr. Smith'in evinde bazı toplantıların düzenlediği tespit edilmiştir. Ayrıca Karabaş köyünde Müslümanlar ve Ermeniler arasında çıkan çatışmalarda doktorun yaralanan Ermenileri dispanserde tedavi edişi yanlış davrandığı düşünülerek paşanın tepkisini çekmiştir⁵⁸³. Bunun yanında casusluk yaptığı şüphesiyle vali Reşid Paşa'nın talimatıyla önce doktorun ve eşinin Diyarbakır hastanesindeki sağlık faaliyetlerine son verilmiş daha sonra Divan-ı Harp'in kararıyla da Dr. Smith tutuklanmıştır⁵⁸⁴. Suçları tespit edildikten sonra Diyarbakır'dan Beyrut'a sürgün edilmiştir. Reşid Paşa almış olduğu bu tedbirler nedeniyle gerek Board misyonerlerinin gerekte Komiteci Ermenilerin tepkiyle karşılaşmıştır. Board misyonerlerine göre Dr. Mehmed Reşid Paşa şehre atandıktan sonra devletin de kendilerine tavır aldığını ve yetkililer ile arasında dostane ilişki içinde bulunan Dr. Floyd O. Smith'in ihraç edilmesinde onun kendilerine tavrı etkili olmuştu⁵⁸⁵.

4 Eylül 1915 yılında *Ottumwa Tri-Weekly Courier* gazetesinde çıkan bir haberde Diyarbakır'da Board misyonerleri adına sağlık faaliyeti yürüten Dr. Smith'in ve bir grup Ermeni ile tutuklandığı ve daha sonra Beyrut'a gönderildiği yazılmıştır. Bu gazetede geçen bilgiye göre de Dr. Smith'in sebepsiz bir şekilde gözetim altında tutulduğunu, bu hapisanede aç ve susuz bırakıldığını ve Amerikan diplomasisi sayesinde Beyrut'tan da kurtarılıp İsviçre'nin Vevey şehrine getirildiği ifade edilmiştir⁵⁸⁶.

Bunun yanında 29 Ekim 1915 yılında *Harrisburg Telegraph* gazetesinde çıkan bir haberde Dr. Smith'in merkez ve Diyarbakır valisi tarafından neden ihraç edildiğini kimsenin anlamadığı ifade edilmiştir⁵⁸⁷. Diyarbakır'dan Beyrut'a kadar Dr. Smith, eşi Mrs. Bessia Heath Smith ve bebeklerine yolculukları boyunca merkezin talimatıyla Diyarbakır'daki askerler refakat etmiştir⁵⁸⁸. Dr. Smith ve ailesi kısa bir süre sonra oradan

⁵⁸² BOA, DH.ŞFR., 474/124, R-27.03.1331 (9 Haziran 1915).

⁵⁸³ *Harrisburg Telegraph*, [volume], October 29, 1915, Page 6, Image 6.

⁵⁸⁴ Kieser, A.g.e, p. 89.

⁵⁸⁵ Kieser, A.g.e, 2010, p. 89.

⁵⁸⁶ *Ottumwa Tri-weekly Courier*, [volume], September 04, 1915, Image 8.

⁵⁸⁷ *Harrisburg Telegraph (Harrisburg, Pennsylvania)*, 29 Oct, 1915, Fri, Page 6.

⁵⁸⁸ The One Hundred and Fifth ..., October 26, 1915, Vol. CV-CIX, Boston 1915-1919, p. 100; Life and Light for Woman, Woman's Boards of Missions 1915, Vol. XLV, Frank Wood, Printer, Boston 1915, p.

Rusya sınırına gönderilmişlerdir⁵⁸⁹. Dr. Smith ve eşinin geçici görev aldıkları Beyrut'tan da ihraç edinilmesi için merkezden Diyarbakır valisine 16 Haziran 1915 senesinde telgrafta çekilmiştir. Telgrafta: *Beyrut vilâyetinden alınan telgraf nâmede Beyrut'ta bulunan kadın ve erkek üç dört misyonerin hudud hâricine ihrâcları ve üzerlerinin taharrîsi tarafınızdan alınan telgraf nâmede iş 'âr edildiği bildiriliyor. Tebligat bi'l-hâssa oradakilere aid bulunduğundan diğerleri hakkında şimdilik başka muamele yaptırılmaması, istenmiştir*⁵⁹⁰.

Bu olaylardan sonra Dr. Smith ve Mrs. Bessia Heath Smith'in neden Diyarbakır'dan sürgün edildiği hakkında araştırma yapmak ve Urfa'da bulunan Leslie'ye yardımcı olması için misyoner George Perkins Knapp ve eşi Ağustos 1915 yılında Harput'tan Diyarbakır'a gönderilmiştir⁵⁹¹. Bunun üzerine Mr. Knapp Diyarbakır ve İstanbul arasında muhbirlik yaptığı düşüncesiyle yerel yöneticiler tarafından gözetim altında tutulmuştur. Gazetenin haberine göre yetkililerin Mr. Knapp'a neden böyle davrandığını kimsenin anlamadığını ve kendisine haksızlık yapıldığı iddia edilmiştir⁵⁹². Ancak George Perkins Knapp çok geçmeden Diyarbakır'da hastalanmıştır. Diyarbakır'da George Knapp'a Protestan bir Ermeni papaz, eşi ve bir hemşire refakat etmişlerdir. Knapp Mardin kapı yakınlarında bir otelde kaldığı sırada aniden hastalanmıştır⁵⁹³. Burada kendisini Diyarbakır'daki Türk doktor ve hemşire eşi tedavi etmişlerdir⁵⁹⁴. Yapılan tüm müdahalelere rağmen Mr. Knapp 10 Ağustos 1915 yılında Diyarbakır'da ölmüştür. Amerika'da çıkan *Harrisburg Telegraph* gazetesinde 29 Ekim 1915 Cuma günü haberine göre Mr. Knapp Diyarbakır'a geldiğinde gayet sağlıklı olduğunu ve kendisinin buradaki yetkililer tarafından öldürüldüğü iddia edilmiştir. Gazetede öldürülmesinin nedeni de Dr. Floyd'un olayının üstüne gitmesi olarak tahmin edilmiştir⁵⁹⁵.

⁵⁸⁹ Dr. Floyd O. Smith ve Mrs. Bessia Heath Smith'in yolculukları Osmanlı Devletinin teminatı altında ve asker denetiminde sağlanmıştır. Smith çifti ilk olarak İsviçre'nin Vevey şehrinde birkaç ay kaldıktan sonra 2 Ocak 1916 yılında New York'a geçmişlerdir. *The One Hundred and Fifth ...*, 1915-1919, p. 100; *Life and Light for Woman*, *Woman's Boards of Missions*, 1916, Vol. XLVI, Boston 1916, p. 56; *The Missionary Herald ...*, For The Year 1915, Vol. CXI, Boston 1915, p. 536; *The Missionary Herald ...*, For The Year 1916, Vol. CXII, Boston 1916, p. 106,107; *The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1918*, Vol. CXVI, Boston 1918, p. 565.

⁵⁹⁰ BOA, DH.ŞFR, 54/35, H-03.08.1333 (16 Haziran 1915).

⁵⁹¹ *The Missionary Herald ...*, For The Year 1915, Vol. CXI, Boston, 1915, p. 511, 536.

⁵⁹² *Harrisburg Telegraph (Harrisburg, Pennsylvania)*, Oct, 29 1915, Fri, Page 6.

⁵⁹³ *The Missionary Herald ...*, For The Year 1915, Vol. CXI, Boston, 1915, p. 511.

⁵⁹⁴ *Life and Light for Woman ...*, Vol. XLV, Boston 1915, p. 473. ⁷⁶⁴ *The Missionary Herald ...*, 1915, p. 539.

⁵⁹⁵ *Harrisburg Telegraph (Harrisburg, Pennsylvania)*, Oct, 29 1915, Fri, Page 6.

8 Nisan 1896 Çarşamba günü Amerika’da *Morris Tribune* gazetesinde çıkan habere göre de Mr. Knapp’ın gösterdiği çabalar ile Diyarbakır’da sadece bir Amerikan misyoneri olmayıp yerel yöneticilere karşı da mücadele ettiği ve Ermeni meselesinde onları eleştirdiği ifade edilmiştir⁵⁹⁶. Eş zamanlı olarak Mr. Leslie ve Urfa’daki olaylar için Harput’tan Urfa’ya gelen bazı misyonerler Diyarbakır’daki yöneticilerin ihbarıyla tutuklanmış ve Diyarbakır’daki hapishanelere atılmışlardır⁵⁹⁷. Board misyonerlerine göre gerek merkezdeki gerek Diyarbakır’daki yerel yöneticilerin baskı ve kısıtlamalarına rağmen Diyarbakır’daki olaylarda Ermeniler ile aynı safta yer almış ve onlar için gerekli olan tüm yardımları yapmışlardı. Board misyonerlerinin bu iddiasını Amerika’da yayımlanan *The Star-Progress* gazetesinin 27 Aralık 1919 yılındaki haberinde de Diyarbakır’daki olayların yatışması ve Hristiyan halkın özellikle de Ermenilerin zarar görmemesi için Board teşkilatı, *The Near East Relief* ve *The Near East Relief the American* örgütü bölgede ve Diyarbakır istasyonunda oldukça fazla çaba sarf etmişlerdir⁵⁹⁸. Devlet yetkilileri tarafından çıkan Ermeni olaylarında bu örgütler özellikle de şehirde istasyon kuran Board teşkilatı sorumlu tutulmuş ve dikkat etmeleri için onlara uyarılarda bulunulmuştur. Gerek merkez gerek de Diyarbakır’daki yetkililere göre burada çıkan olaylarda Ermeniler bu istasyonlar vasıtasıyla Müslüman ahaliyi katlediyordu. Bu nedenle de buraların derhal kapatılmasını talep etmişlerdir. Amerikan yetkilileri de da bu istasyonlarda görev alan misyonerleri için harekete geçmiş ve devletten bazı güvenceler talep etmiştir⁵⁹⁹. Fakat Board misyonerleri devletin ve yerel yöneticilerin bu uyarılarını dikkate almamıştır.

10 Ocak 1915 yılındaki *New Britain Herald* gazetesinin haberine göre bu olaylarda Kürt aşiretleri tarafından Diyarbakır ve çevre köy ve kasabalardaki Board misyonerlerine bağlı istasyondaki Protestan Kiliseleri tahrip edilmiş ya da tamamıyla kapatılmıştır⁶⁰⁰. Ayrıca 29 Ekim 1915 yılında *Harrisburg Telegraph Harrisburg, Pennsylvania* gazetesinde çıkan habere göre 1915 olayları sırasında Diyarbakır’da Amerikan Board misyonerleri ile ortak çalışan bir Amerikan vatandaşı buradaki hırsızlar tarafından şiddete maruz kalmış, eşyaları gasp edilmiştir. Buradaki yetkililer tarafından da pasaportu

⁵⁹⁶ *Morris Tribune*, [volume], April 8, Wednesday, 1896, Image 1.

⁵⁹⁷ Papers Of The American Board ..., 1817-1919, Part 1.

⁵⁹⁸ *The Star-Progress*, December 27, 1919, Image 7.

⁵⁹⁹ *Pine Bluff Daily Graphic*, December 21, 1919, Page Four, Image 4.

⁶⁰⁰ *New Britain Herald*, [Microfilm Reel], January 10, 1917, Image 6.

alınmış, göndermek istediği mektup ve tüm hakları reddedilmiştir. Amerika'daki yetkiler devreye girmiş ve durumun düzeltilmesi için uğraşmışlardır. Bu nedenle de Türk-Amerikan yetkilileri karşı karşıya gelmişlerdir⁶⁰¹.

⁶⁰¹ *Harrisburg Telegraph (Harrisburg, Pennsylvania)*, 29 Oct 1915, Fri, Page 6.

SONUÇ

Sonuç olarak American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) Teşkilatına bağlı misyonerler ilk kez 1836 yılında saha araştırması amacıyla Diyarbakır'a gelmiş, zamanla faaliyetlerini genişletmişlerdir. Amerikan Board misyonerleri tüm bu alan araştırma ve incelemelerinden sonra 1850 yılından itibaren daha sistematik çalışmalar yürütmeye başlamışlardır. Bunun için de ilk olarak 1851 yılında Board misyonerleri tarafından Diyarbakır'da bir Protestan kilisesi kurulmuş ve dini faaliyetler resmi olarak başlamıştır. Fakat imkânların kısıtlılığından ötürü kilisenin tam olarak organize edilmesi ileriki yıllarda kalmıştır. Bu tarihlerde Diyarbakır'da bir istasyon teşkil edilmemesi de çalışmaların bir düzende yürütülmesine engel olmuştur. Organize olabilmek adına 1852 yılında Diyarbakır istasyonu kurulmuş ve faaliyetler daha sağlam bir zeminde yürütülmeye başlanmıştır. Board teşkilatı tarafından Diyarbakır'a resmi olarak misyoner görevlendirilmesi yapılmıştır. Teşkilat adına Diyarbakır İstasyonu'nda faaliyet gösteren ilk resmi misyoner Dr. George W. Dunmore olmuştur. Onun çalışmalarıyla misyonerlik faaliyetleri hız kazanmış ve kurumsallaşma süreci başlamıştır. Daha sonra Board misyoneri Mr. Augustus Walker'ın şehre gelmesiyle özellikle eğitim alanındaki çalışmalar hızlanmıştır. Ancak bu eğitim faaliyetleri bağımsız bir okulda değil daha çok Protestan kilisesi bünyesinde yürütülmüştür. Zaman içerisinde bu çalışmalar açılacak olan okullar ile genişletilmiş ve çevre köy-kasabalarda da devam ettirilmiştir. Daha sonra Diyarbakır İstasyonunda faaliyet göstermesi için atanan Dr. Davit H. Nutting'in şehre gelmesiyle buradaki sağlık çalışmaları da sağlam bir temele oturtulmuştur. Özellikle gerek Diyarbakır gerek Hani'de kurmuş olduğu dispanserlerdeki sağlık çalışmaları ile Board teşkilatı misyonerlerinin ve yerel yardımcılarının halkın içine daha rahat sızmasını sağlamıştır. Ancak Board misyonerlerinin bu çalışmaları bazen yerel halk ve yöneticilerin tepkisine neden olmuş ve bazı sıkıntıların yol açmıştır. Misyonerler tüm olumsuzluklara rağmen Diyarbakır ve çevresindeki çalışmalarını durdurmayıp zamanla daha da genişletmişlerdir. Özellikle bazı Ermeni grupların desteğiyle en ücra noktalara kadar faaliyet gösterme imkânı bulmuş ve buralarda büyüklü küçüklü birçok eğitim kurumu, kilise ve dispanser açmışlardır. Bu vesileyle faaliyet sahalarını genişletmişlerdir. Böylece kısa süre içinde Diyarbakır ve çevresinde Protestanlığa geçenlerin nüfusu yukarıya doğru hızlı bir ivme kazanmıştır. Buna paralel olarak gerek yerel yetkililer gerek halk Board misyonerlerine tepki göstermişlerdir. Ayrıca

misyonerler ile ortak hareket edenlere de tepki gösterilmiş ve olaylar çıkmıştır. Bu kargaşalar sırasında hem Müslüman hem gayrimüslim ahali zarar görmüştür. Bu da Osmanlı ve Amerikan yetkilileri karşı karşıya getirmiştir. Tüm olaylar ve engellemelere rağmen Board misyonerleri Diyarbakır ve çevresindeki misyonerlik faaliyetlerini sürdürmeye devam etmişlerdir. Ancak Osmanlı Devleti'nin birçok cephede savaşa girmesi, akabinde 1. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi Anadolu genelinde Ermeni olaylarının çıkmasını da kaçınılmaz kılmıştır. Aynı şekilde Diyarbakır ve çevresinde Ermeni İsyanları çıkmıştır. Bu olaylarda bazı Board misyonerleri Özellikle de sağlık faaliyetleri sürdüren Dr. Floyd O. Smith'in Ermeni çetelerine maddi ve manevi desteği yetkililer tarafından tespit edilmiş, buna derhal müdahale edilerek tüm incelemelerden sonra Dr. Floyd O. Smith ve bazı Board misyonerleri tutuklanmış ve sonrasında sınır dışı edilmişlerdir. Bütün bu hadise üzerine Amerikan Board teşkilatı Anadolu coğrafyasından olduğu gibi Diyarbakır ve çevresinde faaliyet gösteren misyonerlerini de sahadan çekmiştir. Böylece 1915 yılı itibariyle Board misyonerleri Diyarbakır ve çevresindeki tüm çalışmalarını sonlandırıp, şehri terk etmişlerdir.

KAYNAKÇA

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ

Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO.):

1325/99337, H-09.02.1317 (19 Haziran 1899).

Dahiliye Nezâreti, Tesrî-i Muamelât ve Islahat Komisyonu, Muamelât (DH.TMIK.M.):

8/33, H-16.01.1314 (27 Haziran 1896)

81/20, H-20.10.1317 (21 Şubat 1900)

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî (DH.MKT.)

2681/57, H-19.11.1326 (13 Aralık 1908)

2786/79, H-14.03.1327 (5 Nisan 1909)

Dahiliye Nezareti Şifre Kalemî (DH.ŞFR.):

209/78, R-15.03.1313 (27 Mayıs 1897)

233/103, R-17.01.1315 (29 Mart 1899)

235/21, R-16.02.1315 (28 Nisan 1899)

235/79, R-27.02.1315 (9 Mayıs 1899)

270/20, R-05.09.1317 (18 Kasım 1901)

382/52, R-04.04.1323 (17 Nisan 1907)

474/124, R-27.03.1331 (9 Haziran 1915)

475/4, R-28.03.1331 (10 Haziran 1915)

53/328, H-29.07.1333 (12 Haziran 1915)

54/35, H-03.08.1333 (16 Haziran 1915)

54/36, H-03.08.1333 16 Haziran 1915).

Hariciye Nezareti Siyasi (HR.SYS.)

71/32, M-24.03.1891

2834/32, M-15.01.1896

73/79, M-28.03.1896

65/43, M-22.04.1896

74/9, M-29.05.1896

Hariciye Nezareti Mektubi (HR.MKT.)

88/8, H-10.01.1271 (3 Ekim 1854)

167/10, H-19.03.1273 (17 Kasım 1856)

Hariciye Nezareti Tahrirat (HR.TH.)

50/32, M-06.04.1884

Maaraif Nezareti Mektubi Kalemi (MF.MKT.)

594/12, H-28.08.1319 (10 Aralık 1901)

Sadaret Mektubi Kalemi, Mühimme Evrakı (A.)MKT.MHM.)

702/29, H-30.09.1316 (11 Şubat 1899)

637/42, H-03.12.1316 (14 Nisan 1899)

Yıldız Sadâret Husûsî Maruzat Evrâkı (Y.A.HUS.)

395/102, H-23.12.1316 (4 Mayıs 1899)

Yıldız Esas Evrakı (Y.EE.)

102/38, H-19.01.1311 (2 Ağustos 1893)

Yıldız Perakende Evrâkı Askerî Marûzât Evrâkı (Y.PRK.ASK.)

193/79, H-10.01.1321 (8 Nisan 1903).

Yıldız Perakende Evrakı Maarif Nezareti Maruzatı (Y.PRK.MF.)

5/20-62-01, H-02.04.1325 (15 Mayıs 1907)

Yıldız Perakende Evrâkı Umûm Vilâyetler Tahrirâtı Evrâkı (Y.PRK.UM)

51/38, H-11.04.1318 (8 Ağustos 1900)

BOARD RAPORLARI

Eastern Turkey Mission, 1910-1919, Letters R-S, Vol. 25 D, (Part 2: RI-S).

Life and Light for Woman, Woman's Boards of Missions 1874, Vol. IV, Rand, Avery and Company, Boston 1875.

Life and Light for Woman, Woman's Boards of Missions 1880, Vol. X, Rand, Avery and Company, Boston 1880.

Life and Light for Woman, Woman's Boards of Missions 1881, Vol. XI, Rand, Avery and Company, Boston 1881.

Life and Light for Woman, Woman's Boards of Missions 1884, Vol. XIV, Rand, Avery and Company, Boston 1884.

Life and Light for Woman, Woman's Boards of Missions 1886, Vol. XVI, Rand, Avery and Company, Boston 1886.

Life and Light for Woman, Woman's Boards of Missions 1887, Vol. XVII, Rand, Avery and Company, Boston 1887.

Life and Light for Woman, Woman's Boards of Missions 1888, Vol. XVIII, Rand, Avery and Company, Boston 1888.

Life and Light for Woman, Woman's Boards of Missions 1891, Vol. XXI, Rand, Avery and Company, Boston 1891.

Life and Light for Woman, Woman's Boards of Missions 1898, Vol. XXVIII, Rand, Avery and Company, Boston 1898.

Life and Light for Woman, Woman's Boards of Missions 1899, Vol. XXIX, Rand, Avery and Company, Boston 1899.

Life and Light for Woman, Woman's Boards of Missions 1903, Vol. XXXIII, Rand, Avery and Company, Boston 1903.

Life and Light for Woman, Woman's Boards of Missions 1907, Vol. XXXVII, Rand, Avery and Company, Boston 1907.

Life and Light for Woman, Woman's Boards of Missions 1908, Vol. XXXVIII, Rand, Avery and Company, Boston 1908.

Life and Light for Woman, Woman's Boards of Missions 1914, Vol. XL IV, Frank Wood, Printer, Boston, 1914.

Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With a View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1856, Vol. LLI, Boston 1856.

Papers of the American Board of Commissioners For Foreign Missions, ABC 16: Near East, 1817-1919, Unit 5, Reel 667, 16.9.5: Central Turkey Mission, Vol. 21, Part 2.

Prudential Committee, Handbook for missions and missionaries of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Boston 1928.

Public Health Reports (1881), Turkey: Cholera at Diarbekir, Vol. V, No. VIII, 1890.

Public Health Reports (1896-1970), Turkey: Cholera at Diarbekir, Vol. XVIII, No. 47, Nov. 20, 1903.

Public Health Reports (1896-1970), Turkey: Report from Harput. Outbreak of Cholera at Diarbekir, Volume 19, May. 2, 1904.

- The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1830, Vol. XXVI, Boston 1830.
- The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1836, Vol. XXXII, Boston 1836.
- The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1850, Vol. XLVI, Boston 1850.
- The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1851, Vol. XLVII, Boston 1851.
- The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1852, Vol. XLVIII, Boston 1852.
- The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1854, Vol. L, Boston 1854.
- The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1855, Vol. LI, Boston 1855.
- The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations,, For The Year 1857, Vol. LIII, Boston 1857.
- The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1858, Vol. LIV, Boston 1858.
- The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1859, Vol. LIX, Boston 1859.

The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1860, Vol. LVI, Boston 1860.

The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1861, Vol. LVII, Boston 1861.

The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1862, Vol. LVIII, Boston 1862.

The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1863, Vol. LIX, Boston 1863.

The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1864, Vol. LX, Boston 1864.

The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1865, Vol. LXI, Boston 1865.

The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1866, Vol. LXII, Boston 1866.

The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1867, Vol. LXIII, Boston 1867.

The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1868, Vol. LXIV, Boston 1868.

The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1869, Vol. LXV, Boston 1869.

The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1870, Vol. LXVI, Boston 1870.

The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1871, Vol. LXVII, Boston 1871.

The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1873, Vol. LXIX, Boston 1873.

The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1874, Vol. LXX, Boston 1874.

The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1875, Vol. LXXI, Boston 1875.

The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1879, Vol. LXXV, Boston 1879.

The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1881, Vol. LXXVII, Boston 1881.

The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1882, Vol. LXXVIII, Boston 1882.

The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1884-1885, Vol. LXXX, Boston, 1884-1885.

The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1889, Vol. LXXXV, Boston 1889.

- The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1889, Vol. LXXXVI, Boston 1890.
- The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1891, Vol. LXXVII, Boston 1891.
- The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1892, Vol. LXXXVIII, Boston 1892.
- The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1893, Vol. LXXXIX, Boston 1893.
- The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1894, Vol. XC, Boston 1894.
- The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1896, Vol. XCII, Boston 1896.
- The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1897, Vol. XCIII, Boston 1897.
- The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1898, Vol. XCIV, Boston 1898.
- The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1900, Vol. XCVI, Boston 1900.
- The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1901, Vol. XCVII, Boston 1901.

- The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1903, Vol. XCIX, Boston 1903.
- The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1904, Vol. C, Boston 1904.
- The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1906, Vol. CII, Boston 1906.
- The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1907, Vol. CIII, Boston 1907.
- The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1907-1909, Vol. XVI, Boston 1907.
- The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1908, Vol. CIV, Boston 1908.
- The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1909, Vol. CV, Boston 1909.
- The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1910, Vol. CVI, Boston 1910.
- The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1911, Vol. CVII, Boston, 1911.
- The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1912, Vol. CVIII, Boston 1912.

The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1913, Vol. CVIII, Boston 1913.

The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1913, Vol. CIX, Boston 1913.

The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1914, Vol. CX, Boston 1914.

The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1917, Vol. CXIII, Boston 1917.

The Missionary Herald at Home and Abroad, Vol. LXXIII, January 1877.

The The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1888, Vol. LXXXIV, Boston 1888.

The Role of the American Board in the World: Bicentennial Reflections on the Organization's Missionary Work (1810-2010), Editors. Clifford Putney and Paul T. Burlin, Biblica, inc., U.S.A. 1984.

BOARD YILLIKLARI

Fifty-Third Report Annual of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Presented at the Meeting Held at Rochester, New-York, Press of T. R. Marvin, Vol. LII-LVII, October 6-9, Boston 1863-1867.

Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Presented at the Forty-First Report Annual Meeting Held in Troy, Oswego, New York, Press of T. R. Marvin, Vol. XLI- XLIV, Sept. 10-13, Boston 1850.

Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Presented at the Forty Second Annual Meeting, Held in Portland, Maine, Sept. 9-12, 1851, Press of T. R. Marvin, Boston 1851.

Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Presented at the Forty-Fifth Annual Meeting, Held in Hartford, Connecticut, Press of T. R. Marvin, Vol. XLV-XLVIII, September 12-15, Boston 1854-1857.

Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Presented at the Forty-Sixth Annual Meeting Held in Utica, New-York, Press of T. R. Marvin, Vol. XLVI-XLVIII, September 11-14, Boston 1855-1857.

Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Presented at the Forty-Third Annual Meeting Held in Troy, New-York, Press of T. R. Marvin, Vol. XLIII- XLV, Sept. 7-10, Boston 1852-1854.

The Ninety-Eighth Annual of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Presented at the Meeting Held in Brooklyn, New-York, Press of Congregational House, Vol. XCVIII-CII, October 13-16, Boston 1908-1912.

The One Hundred and Fifth Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Together With the Minutes Of the Meeting Held at New Haven, Connecticut, Press of Congregational House, October 26, 1915, Vol. CV-CIX, Boston 1915-1919.

The One Hundred and First Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Together With the Minutes Of the Meeting Held at the Milwaukee, Press of Congregational House, October 10-13, 1911, Vol. CI-CIV, Boston 1911-1914.

The One Hundred and Seventh Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Together With the Minutes of the Meeting Held at Columbus, Ohio, Press of Congregational House, October 15, 1917, Vol. CVII-CXII, Boston 1917-1921.

Thirty-Ninth Annual Report of The American Board Of Commissioners for Foreign Missions, Presented at the Meeting Held in Boston, Massachusetts, Sept. 12–15, 1848, Printed For The Board, By T. R. Marvin, Boston 1848.

Twelfth Annual Report of the American Tract Society, Presented at New-York, May 1837, Showing the Three Prominent Objects Now Before the Society; and Foreign Distribution (Classic Reprint), The Society's House, New-York 2018.

Weekly Abstract of Sanitary Reports, Turkey: Cholera at Hazro, Vol. X, No.1, January-4, Washington D.C. 1895.

KİTAP

Açıkses, Erdal, *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003.

- Alan, Gülbadi, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Protestan Okulları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015.
- Anderson, Rufus, *Memorial Volume of the First Fifty Years of the Missions of the American Board of Commissioners for Foreign Missions*, Missionary House, Boston 1861.
- Ainsworth, William Francis, *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia*, Vol. II, John W. Parker, Londra 1842.
- Aydın, Mehmet, *Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri "Türkiye'ye Yönelik Katolik Misyonerliğin Dünü ve Bugünü"*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2004.
- Barton, L. James, *Daybreak in Turkey*, Pilgrim Press, New York-Chicago-Boston 1908.
- Bell, Enoch F., *Envelope Series: Your Doctor Abroad*, American Board of Commissioners for Foreign Missions, Vol. XVIII, No. 2, July, Boston 1915.
- Bird, Mary, R. S., *Persian women and their Creed*, Church Missionary Society Salisbury Square, E.G., London 1899.
- Bozan, Oktay, *Arşiv Belgeleri Işığında Çüngüş-1*, Çizgi Yay, İstanbul 2021.
- Brewer Eddy, David, *What Next In Turkey, Glimpses of the American Board's Work in the Near East*, Taylor Press, Boston 1913.
- C. Tracy, Charles, *Development Of The American Board's Work İn Asiatic Turkey With Appendix Containing Record Of İmportant Events And Prominent Persons*, The Board congregational House, Boston 1904.
- Clowes, William, *A Handbook Of Foreign Missions: Containing An Account Of The Principal Protestant Missionary Societies İn Great Britain: With Notices Of Those On The Continent And İn America: Also Appendix On Roman Catholic Missions*, HardPress Publishing, London 1888.
- D. D. Watson, Andrew, *The American Mission in Egypt (1854 to 1896)*, Pittsburgh, Pa: United Presby- terian Board of Publication, 1898.
- Doğan, Mehmet Ali, *American Board Of Commissioners For Foreign Missions (Abcfm) And "Nominal Christians": Elias Riggs (1810-1901) And American Missionary Activities In The Ottoman Empire, Doctor of Philosophy, in Middle East Studies/History*, Department of Languages and Literature The University of Utah, Utah 2013.

- Eroğlu, Ahmet Hikmet, *Türkiye’de Misyonerlik Faaliyetleri “Türkiye’de Ortodoks Misyonerliği”*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2004.
- Grabill, Joseph L., *Protestant Diplomacy and the Near East (Misssionary Influence on American Policy, 1810-1927)*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1971.
- Grant, Asahel, *The Nestorians, Or The Lost Tribes: Containing Evidence of Their Identity and Ceremonies, Together with Sketches of Travel in Ancient Assyria, Armenia, Media and Mesopotamia, and Illustrations of Scripture Prophecy*, Harper, New York 1841.
- Gray, John A., *Green, Printers, Historical sketch of the missions of the American Board of Commissioners For Foreign Missions, In, European Turkey, Asia Minor, And Armenia*, New York 1866.
- Gurbandurdyev, Dovletgeldy, Nuryagdyev, Kemal, Kerimov, Alibek, Mammadlı, Ismail, Allahyarov, Hasan, *Missionary Activities Of A. N. Andrus And Conflicts In Mardin*, 2018–2019 Fall Semester Hist-209, Research Paper, Bilkent University, Ankara 2018.
- Gündüz, Şinasi, Aydın, Mahmut, *Misyonerlik (Hristiyan Misyonerler, Yöntemleri ve Türkiye’ye Yönelik Faaliyetleri)*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2002.
- Güngör, Erol, *Türkiye’de Misyonerlik Faaliyetleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1999.
- Hewitt, John H., *Williams College And Foreign Missions; Biographical Sketches of Williams College Men Who Have Rendered Special Service to the Cause of Foreign Missions*, The Pilgrim Press, Boston 1914.
- Hewsen, Robert H., “Armenia on the Tigris: the Vilayet of Diarbekir and the Sanjak of Urfa”, *Armenian Tigranakert/Diarbekir and Edessa/Urfa*, Chapter 2, Costa Mesa 2006.
- Kieser, Hans Lukas, *Nearest East: American Millenialism and Mission to the Middle East*, Temple University Press, Philadelphia/Pennsylvania 2010.
- Kocabaşoğlu, Uygur, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika*, İmge Kitabevi Yayınları, İstanbul 1989.
- Korkusuz, M. Şefik, *Seyahatnamelerde Diyarbakır*, Kent Yayınları, İstanbul 2003.
- Kur’an-ı Kerim*, Ali İmran 104, Nahl 125, Tevbe 122.
- Küng, Hans, *The Church*, New York 1967.

- Malkoç, Mustafa Numan, *Türkiye’de Misyonerlik Faaliyetleri “Türkiye’de Protestan Misyonerliği”*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2004.
- Marcel, Henry A., *Mission, Dictionnaires des Religions*, Paris 1993, II/1332.
- Otis Dwight, Henry, *A Muslim Sir Galahad: A present Day Story of İslam in Turkey*, Fleming H. Revell Company, London and Edinburg 1913.
- Percy, Henry Algernon George, *Highlands of Asiatic Turkey*, Publisher to H. M. Enbia Office, London 1901.
- Richter, Julius, *A History of Protestant Mission in the Near East*, Fleming H. Revell Company, London and Edinburg 1910.
- Smith, Eli, *Researches Of The Rev. E. Smith And Rev. H.G.O. Dwight In Armenia: Including A Journey Through Asia Minor, And Into Georgia And Persia, With A Visit ... Christians Of Oormiah And Salmas*, Volume 2, Published by Crocker and Brewster, Boston 1833.
- Tejirian, Eleanor H., Simon, Reeve Spector, *Conflict, Conquest and Conversion: Two Thousand Years of Christian Missions In The Middle East*, Columbia University Press, New-York 1893.
- Tracy, Joseph, *History of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, (Completed Chiefly From The Published And Unpublished Documents Of The Board)*, University Press, New-York 1842.

MAKALE

- Akkoyun Özlü Gülşen, “Amerikan Board Misyonerlerinin Siverek’teki Faaliyetleri” *Medeniyetler Kavşağında Bir Kent: Siverek Dil-Din-Edebiyat*, Ed. İbrahim Özçoşar-Ahmet Kırkan-Ekrem Akman-Abdusselam Ertekin, Çizgi Kitabevi, İstanbul 2022, ss. 567-582.
- Alan, Gülbadi, “Amerikan Board Örgütü’nün Ortadoğu Bölgesindeki Teşkilatlanmasında Asur Misyonu’nun Önemi (1851-1860)”, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi (SBAD)*, XIV/ I, 2019, ss. 17-49.
- Aghjayan, George, “The Life and Times of Dr. Floyd Smith”, *The Armenian Weekly*, April 2014, ss. 30-34.
- Aydın, Mehmet, “Batı ve Doğu Hristiyanlığına Tarihi Bir Bakış”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XXVII, Ankara 1986, ss. 123-148.

- Birsel, Haktan, “Fransız Misyonerler Tarafından İstanbul ve Levant Misyonunun Oluşturulması (Papaz J. Baptist Piolet’nin Mektubu)”, *Turkish Studies*, Volume 9/4 Spring -2014, pp. 207-223.
- Bolat, Bengül, Ayaz, Ratip, “İngiliz Misyonerlik Faaliyetlerinin Osmanlı Devleti’nin Yıkılış Sürecine Etkileri”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 61, 2017, ss. 1-45.
- Bozan, Oktay, “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Mardin’de Amerikan Misyonerlerinin Faaliyetleri”, *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, XII, Kasım 2014, ss. 21-48.
- Bozan, Oktay, “Osmanlı Döneminde Amerikan Misyonerlerinin Diyarbakır Vilayeti’ne Gelişi ve Faaliyetleri”, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13, 2015, ss. 333-361.
- Bozan, Oktay, “Diyarbakır Vilayeti’nde 1894-1895 Kolera Salgını ve Etkileri”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 11/218, 2015, ss. 219-240.
- Canyaş, Hüseyin, Canyaş, F. Orkunt, “Osmanlı’dan Günümüze Misyonerlerin Kültürel Alandaki Faaliyetleri”, *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 2012\3 (1), ss. 55-75.
- Cevizliler, Erkan, “XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devletindeki İngiliz Okulları Üzerine Bir İnceleme”, *Tarihin Peşinde-Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12, 2014, ss. 119-155.
- Çatalbaş, Resul, “Diyarbakır’da Misyonerlik Faaliyetlerinin Tarihi”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 29, 2013, ss. 109-132.
- Gözübüyük, Sevil, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Cizvit Tarikatının Yayılmasında Fransız Elçilerin Rolü”, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)*, 2018\ 5(12), ss. 635-654.
- Harman, Ömer Faruk, “Genel Olarak Misyonerlik”, *Türkiye’de Misyonerlik Faaliyetleri*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2005, ss. 25-35.
- İnce Erdoğan, Dilşen, “Türk- Ermeni İlişkileri Açısından Amerikan Misyoner Faaliyetlerinin Kısa Bir Değerlendirmesi”, *Türk Silahlı Kuvvetleri Dergisi*, 387, Ocak-2006, ss. 44-55.
- Kılıç, Remzi, “Misyonerlik ve Türkiye’ye Yönelik Misyoner Faaliyetleri”, *TÜBAR*, XIX, Bahar -2006, ss. 327-342.

- Kieser, Hans Lukas, "From 'patriotism' to mass murder: Dr. Mehmed Reşid (1873–1919)", In: *Suny, R. A question of genocide: Armenians and Turks at the end of the Ottoman Empire*, New York: Oxford University Press, 2011, pp. 126-149.
- Kieser, Hans Lukas, "Removal Of American Indians, Destruction Of Ottoman Armenians. American Missionaries And Demographic Engineering ", *European Journal Of Turkish Studies*, 7/2008: Demographic Engineering - Part I, pp 1-56.
- Kutkan, Özlem, "David H. Nutting ve İki Osmanlı Kenti: Diyarbakır, Bitlis (1854-1864) David H. Nutting And Two Ottoman Cities: Diyarbakır, Bitlis (1854-1864)", *Selçuk Türkiyat*, Aralık/ December 2021, (53), ss. 415-427.
- Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara, 31 Ekim- 3 Kasım 1989, TTK Yayınları, Ankara 1994, ss. 347-361.
- Turan, Süleyman, Aydın, Mahmut, "10/40 Penceresi: Misyonerlik Faaliyetlerinin Çağdaş Hedef Bölgesi", *Din bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 12\3, 2012, ss. 47-71.
- Ulutürk, Muammer, "Katolik Hristiyanlığına Göre İsa'nın Halefi İlk Papa Havard Simun Petrus", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, 4/1, Ocak- 2006, ss. 145-167.
- Radcliffe, J. Netten, "Report On The Recent Epidemic Of Cholera (1865-1866)", *Transactions of the Epidemiological Society of London*, 1876, pp. 232-245.
- Yılmaz, Özgür, "İzmir'in Salgın Hastalıklar Tarihine Bir Katkı: Avrupalı Hekimlerin Gözüyle 1865 Kolera Salgını", *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi Journal of Atatürk and the History of Turkish Republic*, Sayı: 8 (2021/Kış), ss. 85-128.

ANSİKLOPEDİ, SÖZLÜK

- "Cizvitler", *Ana Britannica*, C. VI, Ana Yayıncılık A.Ş., İstanbul.
- "Hristiyanlık", *Dinler Tarihi Ansiklopedisi (İlkel dinler, Çoktanrıci dinler, Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam)*, C. II, Medya Ofset, İstanbul 1999.
- "Misyonerlik", *Ana Britannica*, C. XVI, Ana Yayıncılık A.Ş., İstanbul.
- Cilacı, Osman, "Havari", *TDK İslam Ansiklopedisi*, C. XVI., TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1997.
- Demirci, Kürşat, "Hristiyanlık", *TDK İslam Ansiklopedisi*, C. XVII, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1998.
- Demirci, Kürşat, "Ortodoksluk", *TDK İslam Ansiklopedisi*, C. XXXIII, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul 2007.

- Günay, Tümer, “Cizvitler”, *TDK İslam Ansiklopedisi*, C. VIII, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1993.
- Gündüz, Şinasi, “Misyonerlik”, *TDK İslam Ansiklopedisi*, C. XXX, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul 2005.
- Harman, Ömer Faruk, “Kudüs”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.XXVI, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul 2002.
- Harman, Ömer Faruk, “Katoliklik”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. XXV, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, Ankara 2002.
- Genç Larousse-Meydan*, C. IX, Gerçek Yay., 1993.
- Sahillioğlu, Halil, “Antakya”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. III, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1991.
- Waardenburg, Jacques, “Protestanlık”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. XXXVI, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul 2007, s. 351-354.

TEZLER

- Gül, Oğuz, *Amerikan Board Misyonerliği ve 1892-1893 Merzifon Ermeni İsyanına Etkileri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Batman Üniversitesi, Tarih ABD, Batman 2012.
- Mollahüseyinoğlu, Beyhan, *Türkiye’deki Ortodoks Misyonerliği*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri ABD (Dinler Tarihi), Ankara 2006.
- Kennedy, W. Judd, *American Missionaries in Turkey & Northern Syria and the Development of Central Turkey and Aleppo Colleges, 1874-1967*, thesis, College of William and Mary, Virginia 2008.
- Rettig, Michael John, *Armenians In British Intelligence During World War I: A Case Study Of Thomas Mugerditchian*, A thesis submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Master of Arts in History in the College of Social Sciences California State University, Fresno 2017.
- Sipahi, Ali, *At Arm's Length: Historical Ethnography Of Proximity In Harput*, A dissertation submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy (Anthropology and History) in the University of Michigan, America-Michigan 2015.

Ülke, Cemal, *Kürdistan Eyaleti'nin İdari Yapısı (1847-1867)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mardin Artuklu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD, Mardin 2014.

Yücel, İdris, *Anadolu'daki Amerikan Hastaneleri ve Tıbbi Misyonerlik (1880-1930)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi ABD, Ankara 2011.

GAZETE

Arizona Republican. [volume], April 09, 1896, Image 1.

Bluff Daily Graphic, March 01, 1896, Image 3.

Burlington Weekly Free Press. [volume], October 26, 1866, Image 2.

Evening Star. [Vol.], February 09, 1911, Page 13, Image 13.

Harrisburg Telegraph. [Vol.], March 31, 1916, Page 7, Image 7.

Manchester Democrat. [volume], February 09, 1916, Image 1.

Morris Tribune. [volume], April 8, Wednesday, 1896, Image 1.

New Britain Herald. [Microfilm Reel], January 10, 1917, Image 6.

New-York Tribune. [volume], June 23, 1918, Page 5, Image 27.

Pine Bluff Daily Graphic., December 21, 1919, Page FOUR, Image 4.

The Central Presbyterian, [Vol.8], April 16, 1873, Image 1. No. 39.

The Central Presbyterian. [Vol.], April 13, 1881, Page 4, Image 4.

The Daily Morning Journal And Courier. [Vol. LXIV], January 14, 1896, Image 1, No. 12.

The Fargo Forum and Daily Republican. [Vol.], September 17, 1904, Image 12.

The Indianapolis Journal, [volume], April 08, 1896, Page 5, Image 5.

The Islander. [Vol.5], November 14, 1895, Image 1, No. 39.

The Meridian Times, November 17, 1911, Image 7.

The Providence news., April 09, 1896, Image 2.

The Star-Progress, December 27, 1919, Image 7.

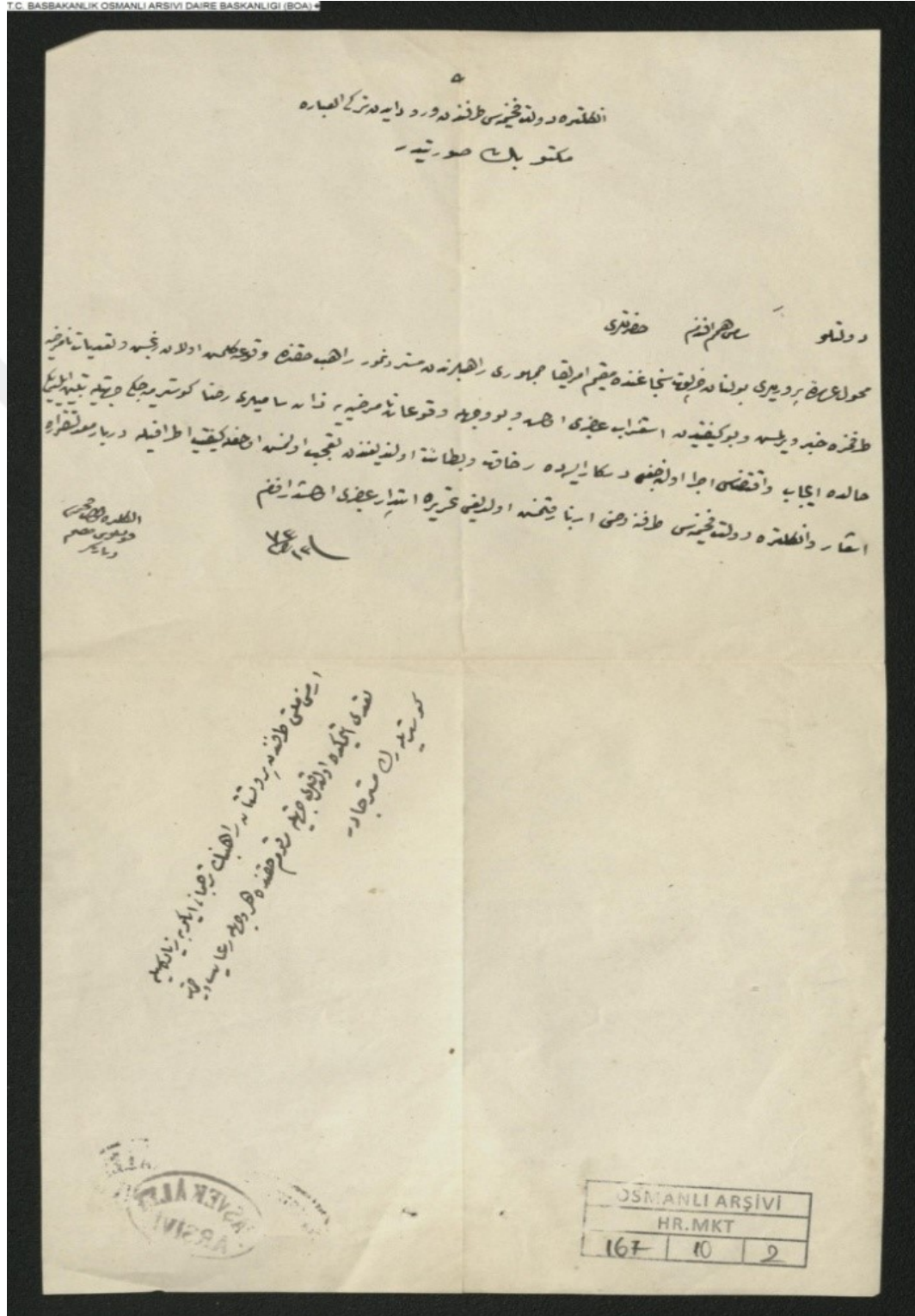
The Virginia Enterprise. [volume], November 17, 1911, Image 4.

Watertown Republican. [Vol. XXXVI], March 25, 1896, Image 1, No. 26.

İNTERNET SİTESİ

<http://www.dlir.org/>
<http://www.dlir.org/abpcc-search-name>
<http://www.ekrembugraekinci.com/article/?ID=764>
<https://archive.org/>
<https://archives.saltresearch.org/>
<https://catalog.hathitrust.org/Record/005909183>
<https://catalog.hathitrust.org/Record/009793630>
<https://chroniclingamerica.loc.gov>
https://consecratedeminence.files.wordpress.com/2016/05/dora_the_explorer_in_turkey.jpg
<https://consecratedeminence.wordpress.com/2016/05/17/dora-the-explorer/>
<https://hyetert.org/2016/07/01/tomas-cerme-misyonerler-avrupa-uygarliginin-dunya-geneline-yonelen-taarruzu/>
https://insamer.com/tr/tarihi-surec-icerisinde-misyonerlik-ve-misyonerlerin-yetim-faaliyetleri_454.html
<https://www.hathitrust.org/>
<https://www.houshamadyan.org>
<https://www.jstor.org>
<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/>
<https://www.turkyurdu.com.tr/yazar-yazi.php?id=4095>
[https://www.wikiwand.com/en/Floyd_Smith_\(physician\)](https://www.wikiwand.com/en/Floyd_Smith_(physician))

Belge 2: 19 Ocak 1867 yılında Board Misyoneri Mr. George Dunmore’a Diyarbakır’da kötü muamele yapıldığı iddiası üzerine Diyarbakır’daki İngiliz Konsolosluğu tarafından Merkeze gönderilen telgraf (BOA, HR.MKT, 167/10, H-19.03.1273)

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA)

Y.A.HUS.00395.00102.001

Belge 4: Amerikalı misyonerlerin haklarını Amerikan Hükümeti nezdinde savunmak için kurulan Müdafaa Komitesi'nce alınan karar (BOA, HR. SYS, 74/09).

بعله استخاره و ركب استخاره و ركب قوتی نه قاری عاری (باستخاره قوتی) ۶۶۰۰ سند و تجرید نه قوتی	نوع رجب	صبح	مشرق کعبه	باغالی تیرماه اردی نو ۱۸۵
۶۷ ۶۸ ۶۹ ۷۰ ۷۱ ۷۲ ۷۳ ۷۴ ۷۵ ۷۶ ۷۷ ۷۸ ۷۹ ۸۰ ۸۱ ۸۲ ۸۳ ۸۴ ۸۵ ۸۶ ۸۷ ۸۸ ۸۹ ۹۰ ۹۱ ۹۲ ۹۳ ۹۴ ۹۵ ۹۶ ۹۷ ۹۸ ۹۹ ۱۰۰	خارج جریضه نه ۹۰ ماسجه ناریخید و استخاره سفار نه ۹۱ ۹۲ ۹۳ ۹۴ ۹۵ ۹۶ ۹۷ ۹۸ ۹۹ ۱۰۰ ۱۰۱ ۱۰۲ ۱۰۳ ۱۰۴ ۱۰۵ ۱۰۶ ۱۰۷ ۱۰۸ ۱۰۹ ۱۱۰ ۱۱۱ ۱۱۲ ۱۱۳ ۱۱۴ ۱۱۵ ۱۱۶ ۱۱۷ ۱۱۸ ۱۱۹ ۱۲۰ ۱۲۱ ۱۲۲ ۱۲۳ ۱۲۴ ۱۲۵ ۱۲۶ ۱۲۷ ۱۲۸ ۱۲۹ ۱۳۰ ۱۳۱ ۱۳۲ ۱۳۳ ۱۳۴ ۱۳۵ ۱۳۶ ۱۳۷ ۱۳۸ ۱۳۹ ۱۴۰ ۱۴۱ ۱۴۲ ۱۴۳ ۱۴۴ ۱۴۵ ۱۴۶ ۱۴۷ ۱۴۸ ۱۴۹ ۱۵۰ ۱۵۱ ۱۵۲ ۱۵۳ ۱۵۴ ۱۵۵ ۱۵۶ ۱۵۷ ۱۵۸ ۱۵۹ ۱۶۰ ۱۶۱ ۱۶۲ ۱۶۳ ۱۶۴ ۱۶۵ ۱۶۶ ۱۶۷ ۱۶۸ ۱۶۹ ۱۷۰ ۱۷۱ ۱۷۲ ۱۷۳ ۱۷۴ ۱۷۵ ۱۷۶ ۱۷۷ ۱۷۸ ۱۷۹ ۱۸۰ ۱۸۱ ۱۸۲ ۱۸۳ ۱۸۴ ۱۸۵ ۱۸۶ ۱۸۷ ۱۸۸ ۱۸۹ ۱۹۰ ۱۹۱ ۱۹۲ ۱۹۳ ۱۹۴ ۱۹۵ ۱۹۶ ۱۹۷ ۱۹۸ ۱۹۹ ۲۰۰ ۲۰۱ ۲۰۲ ۲۰۳ ۲۰۴ ۲۰۵ ۲۰۶ ۲۰۷ ۲۰۸ ۲۰۹ ۲۱۰ ۲۱۱ ۲۱۲ ۲۱۳ ۲۱۴ ۲۱۵ ۲۱۶ ۲۱۷ ۲۱۸ ۲۱۹ ۲۲۰ ۲۲۱ ۲۲۲ ۲۲۳ ۲۲۴ ۲۲۵ ۲۲۶ ۲۲۷ ۲۲۸ ۲۲۹ ۲۳۰ ۲۳۱ ۲۳۲ ۲۳۳ ۲۳۴ ۲۳۵ ۲۳۶ ۲۳۷ ۲۳۸ ۲۳۹ ۲۴۰ ۲۴۱ ۲۴۲ ۲۴۳ ۲۴۴ ۲۴۵ ۲۴۶ ۲۴۷ ۲۴۸ ۲۴۹ ۲۵۰ ۲۵۱ ۲۵۲ ۲۵۳ ۲۵۴ ۲۵۵ ۲۵۶ ۲۵۷ ۲۵۸ ۲۵۹ ۲۶۰ ۲۶۱ ۲۶۲ ۲۶۳ ۲۶۴ ۲۶۵ ۲۶۶ ۲۶۷ ۲۶۸ ۲۶۹ ۲۷۰ ۲۷۱ ۲۷۲ ۲۷۳ ۲۷۴ ۲۷۵ ۲۷۶ ۲۷۷ ۲۷۸ ۲۷۹ ۲۸۰ ۲۸۱ ۲۸۲ ۲۸۳ ۲۸۴ ۲۸۵ ۲۸۶ ۲۸۷ ۲۸۸ ۲۸۹ ۲۹۰ ۲۹۱ ۲۹۲ ۲۹۳ ۲۹۴ ۲۹۵ ۲۹۶ ۲۹۷ ۲۹۸ ۲۹۹ ۳۰۰ ۳۰۱ ۳۰۲ ۳۰۳ ۳۰۴ ۳۰۵ ۳۰۶ ۳۰۷ ۳۰۸ ۳۰۹ ۳۱۰ ۳۱۱ ۳۱۲ ۳۱۳ ۳۱۴ ۳۱۵ ۳۱۶ ۳۱۷ ۳۱۸ ۳۱۹ ۳۲۰ ۳۲۱ ۳۲۲ ۳۲۳ ۳۲۴ ۳۲۵ ۳۲۶ ۳۲۷ ۳۲۸ ۳۲۹ ۳۳۰ ۳۳۱ ۳۳۲ ۳۳۳ ۳۳۴ ۳۳۵ ۳۳۶ ۳۳۷ ۳۳۸ ۳۳۹ ۳۴۰ ۳۴۱ ۳۴۲ ۳۴۳ ۳۴۴ ۳۴۵ ۳۴۶ ۳۴۷ ۳۴۸ ۳۴۹ ۳۵۰ ۳۵۱ ۳۵۲ ۳۵۳ ۳۵۴ ۳۵۵ ۳۵۶ ۳۵۷ ۳۵۸ ۳۵۹ ۳۶۰ ۳۶۱ ۳۶۲ ۳۶۳ ۳۶۴ ۳۶۵ ۳۶۶ ۳۶۷ ۳۶۸ ۳۶۹ ۳۷۰ ۳۷۱ ۳۷۲ ۳۷۳ ۳۷۴ ۳۷۵ ۳۷۶ ۳۷۷ ۳۷۸ ۳۷۹ ۳۸۰ ۳۸۱ ۳۸۲ ۳۸۳ ۳۸۴ ۳۸۵ ۳۸۶ ۳۸۷ ۳۸۸ ۳۸۹ ۳۹۰ ۳۹۱ ۳۹۲ ۳۹۳ ۳۹۴ ۳۹۵ ۳۹۶ ۳۹۷ ۳۹۸ ۳۹۹ ۴۰۰ ۴۰۱ ۴۰۲ ۴۰۳ ۴۰۴ ۴۰۵ ۴۰۶ ۴۰۷ ۴۰۸ ۴۰۹ ۴۱۰ ۴۱۱ ۴۱۲ ۴۱۳ ۴۱۴ ۴۱۵ ۴۱۶ ۴۱۷ ۴۱۸ ۴۱۹ ۴۲۰ ۴۲۱ ۴۲۲ ۴۲۳ ۴۲۴ ۴۲۵ ۴۲۶ ۴۲۷ ۴۲۸ ۴۲۹ ۴۳۰ ۴۳۱ ۴۳۲ ۴۳۳ ۴۳۴ ۴۳۵ ۴۳۶ ۴۳۷ ۴۳۸ ۴۳۹ ۴۴۰ ۴۴۱ ۴۴۲ ۴۴۳ ۴۴۴ ۴۴۵ ۴۴۶ ۴۴۷ ۴۴۸ ۴۴۹ ۴۵۰ ۴۵۱ ۴۵۲ ۴۵۳ ۴۵۴ ۴۵۵ ۴۵۶ ۴۵۷ ۴۵۸ ۴۵۹ ۴۶۰ ۴۶۱ ۴۶۲ ۴۶۳ ۴۶۴ ۴۶۵ ۴۶۶ ۴۶۷ ۴۶۸ ۴۶۹ ۴۷۰ ۴۷۱ ۴۷۲ ۴۷۳ ۴۷۴ ۴۷۵ ۴۷۶ ۴۷۷ ۴۷۸ ۴۷۹ ۴۸۰ ۴۸۱ ۴۸۲ ۴۸۳ ۴۸۴ ۴۸۵ ۴۸۶ ۴۸۷ ۴۸۸ ۴۸۹ ۴۹۰ ۴۹۱ ۴۹۲ ۴۹۳ ۴۹۴ ۴۹۵ ۴۹۶ ۴۹۷ ۴۹۸ ۴۹۹ ۵۰۰ ۵۰۱ ۵۰۲ ۵۰۳ ۵۰۴ ۵۰۵ ۵۰۶ ۵۰۷ ۵۰۸ ۵۰۹ ۵۱۰ ۵۱۱ ۵۱۲ ۵۱۳ ۵۱۴ ۵۱۵ ۵۱۶ ۵۱۷ ۵۱۸ ۵۱۹ ۵۲۰ ۵۲۱ ۵۲۲ ۵۲۳ ۵۲۴ ۵۲۵ ۵۲۶ ۵۲۷ ۵۲۸ ۵۲۹ ۵۳۰ ۵۳۱ ۵۳۲ ۵۳۳ ۵۳۴ ۵۳۵ ۵۳۶ ۵۳۷ ۵۳۸ ۵۳۹ ۵۴۰ ۵۴۱ ۵۴۲ ۵۴۳ ۵۴۴ ۵۴۵ ۵۴۶ ۵۴۷ ۵۴۸ ۵۴۹ ۵۵۰ ۵۵۱ ۵۵۲ ۵۵۳ ۵۵۴ ۵۵۵ ۵۵۶ ۵۵۷ ۵۵۸ ۵۵۹ ۵۶۰ ۵۶۱ ۵۶۲ ۵۶۳ ۵۶۴ ۵۶۵ ۵۶۶ ۵۶۷ ۵۶۸ ۵۶۹ ۵۷۰ ۵۷۱ ۵۷۲ ۵۷۳ ۵۷۴ ۵۷۵ ۵۷۶ ۵۷۷ ۵۷۸ ۵۷۹ ۵۸۰ ۵۸۱ ۵۸۲ ۵۸۳ ۵۸۴ ۵۸۵ ۵۸۶ ۵۸۷ ۵۸۸ ۵۸۹ ۵۹۰ ۵۹۱ ۵۹۲ ۵۹۳ ۵۹۴ ۵۹۵ ۵۹۶ ۵۹۷ ۵۹۸ ۵۹۹ ۶۰۰ ۶۰۱ ۶۰۲ ۶۰۳ ۶۰۴ ۶۰۵ ۶۰۶ ۶۰۷ ۶۰۸ ۶۰۹ ۶۱۰ ۶۱۱ ۶۱۲ ۶۱۳ ۶۱۴ ۶۱۵ ۶۱۶ ۶۱۷ ۶۱۸ ۶۱۹ ۶۲۰ ۶۲۱ ۶۲۲ ۶۲۳ ۶۲۴ ۶۲۵ ۶۲۶ ۶۲۷ ۶۲۸ ۶۲۹ ۶۳۰ ۶۳۱ ۶۳۲ ۶۳۳ ۶۳۴ ۶۳۵ ۶۳۶ ۶۳۷ ۶۳۸ ۶۳۹ ۶۴۰ ۶۴۱ ۶۴۲ ۶۴۳ ۶۴۴ ۶۴۵ ۶۴۶ ۶۴۷ ۶۴۸ ۶۴۹ ۶۵۰ ۶۵۱ ۶۵۲ ۶۵۳ ۶۵۴ ۶۵۵ ۶۵۶ ۶۵۷ ۶۵۸ ۶۵۹ ۶۶۰ ۶۶۱ ۶۶۲ ۶۶۳ ۶۶۴ ۶۶۵ ۶۶۶ ۶۶۷ ۶۶۸ ۶۶۹ ۶۷۰ ۶۷۱ ۶۷۲ ۶۷۳ ۶۷۴ ۶۷۵ ۶۷۶ ۶۷۷ ۶۷۸ ۶۷۹ ۶۸۰ ۶۸۱ ۶۸۲ ۶۸۳ ۶۸۴ ۶۸۵ ۶۸۶ ۶۸۷ ۶۸۸ ۶۸۹ ۶۹۰ ۶۹۱ ۶۹۲ ۶۹۳ ۶۹۴ ۶۹۵ ۶۹۶ ۶۹۷ ۶۹۸ ۶۹۹ ۷۰۰ ۷۰۱ ۷۰۲ ۷۰۳ ۷۰۴ ۷۰۵ ۷۰۶ ۷۰۷ ۷۰۸ ۷۰۹ ۷۱۰ ۷۱۱ ۷۱۲ ۷۱۳ ۷۱۴ ۷۱۵ ۷۱۶ ۷۱۷ ۷۱۸ ۷۱۹ ۷۲۰ ۷۲۱ ۷۲۲ ۷۲۳ ۷۲۴ ۷۲۵ ۷۲۶ ۷۲۷ ۷۲۸ ۷۲۹ ۷۳۰ ۷۳۱ ۷۳۲ ۷۳۳ ۷۳۴ ۷۳۵ ۷۳۶ ۷۳۷ ۷۳۸ ۷۳۹ ۷۴۰ ۷۴۱ ۷۴۲ ۷۴۳ ۷۴۴ ۷۴۵ ۷۴۶ ۷۴۷ ۷۴۸ ۷۴۹ ۷۵۰ ۷۵۱ ۷۵۲ ۷۵۳ ۷۵۴ ۷۵۵ ۷۵۶ ۷۵۷ ۷۵۸ ۷۵۹ ۷۶۰ ۷۶۱ ۷۶۲ ۷۶۳ ۷۶۴ ۷۶۵ ۷۶۶ ۷۶۷ ۷۶۸ ۷۶۹ ۷۷۰ ۷۷۱ ۷۷۲ ۷۷۳ ۷۷۴ ۷۷۵ ۷۷۶ ۷۷۷ ۷۷۸ ۷۷۹ ۷۸۰ ۷۸۱ ۷۸۲ ۷۸۳ ۷۸۴ ۷۸۵ ۷۸۶ ۷۸۷ ۷۸۸ ۷۸۹ ۷۹۰ ۷۹۱ ۷۹۲ ۷۹۳ ۷۹۴ ۷۹۵ ۷۹۶ ۷۹۷ ۷۹۸ ۷۹۹ ۸۰۰ ۸۰۱ ۸۰۲ ۸۰۳ ۸۰۴ ۸۰۵ ۸۰۶ ۸۰۷ ۸۰۸ ۸۰۹ ۸۱۰ ۸۱۱ ۸۱۲ ۸۱۳ ۸۱۴ ۸۱۵ ۸۱۶ ۸۱۷ ۸۱۸ ۸۱۹ ۸۲۰ ۸۲۱ ۸۲۲ ۸۲۳ ۸۲۴ ۸۲۵ ۸۲۶ ۸۲۷ ۸۲۸ ۸۲۹ ۸۳۰ ۸۳۱ ۸۳۲ ۸۳۳ ۸۳۴ ۸۳۵ ۸۳۶ ۸۳۷ ۸۳۸ ۸۳۹ ۸۴۰ ۸۴۱ ۸۴۲ ۸۴۳ ۸۴۴ ۸۴۵ ۸۴۶ ۸۴۷ ۸۴۸ ۸۴۹ ۸۵۰ ۸۵۱ ۸۵۲ ۸۵۳ ۸۵۴ ۸۵۵ ۸۵۶ ۸۵۷ ۸۵۸ ۸۵۹ ۸۶۰ ۸۶۱ ۸۶۲ ۸۶۳ ۸۶۴ ۸۶۵ ۸۶۶ ۸۶۷ ۸۶۸ ۸۶۹ ۸۷۰ ۸۷۱ ۸۷۲ ۸۷۳ ۸۷۴ ۸۷۵ ۸۷۶ ۸۷۷ ۸۷۸ ۸۷۹ ۸۸۰ ۸۸۱ ۸۸۲ ۸۸۳ ۸۸۴ ۸۸۵ ۸۸۶ ۸۸۷ ۸۸۸ ۸۸۹ ۸۹۰ ۸۹۱ ۸۹۲ ۸۹۳ ۸۹۴ ۸۹۵ ۸۹۶ ۸۹۷ ۸۹۸ ۸۹۹ ۹۰۰ ۹۰۱ ۹۰۲ ۹۰۳ ۹۰۴ ۹۰۵ ۹۰۶ ۹۰۷ ۹۰۸ ۹۰۹ ۹۱۰ ۹۱۱ ۹۱۲ ۹۱۳ ۹۱۴ ۹۱۵ ۹۱۶ ۹۱۷ ۹۱۸ ۹۱۹ ۹۲۰ ۹۲۱ ۹۲۲ ۹۲۳ ۹۲۴ ۹۲۵ ۹۲۶ ۹۲۷ ۹۲۸ ۹۲۹ ۹۳۰ ۹۳۱ ۹۳۲ ۹۳۳ ۹۳۴ ۹۳۵ ۹۳۶ ۹۳۷ ۹۳۸ ۹۳۹ ۹۴۰ ۹۴۱ ۹۴۲ ۹۴۳ ۹۴۴ ۹۴۵ ۹۴۶ ۹۴۷ ۹۴۸ ۹۴۹ ۹۵۰ ۹۵۱ ۹۵۲ ۹۵۳ ۹۵۴ ۹۵۵ ۹۵۶ ۹۵۷ ۹۵۸ ۹۵۹ ۹۶۰ ۹۶۱ ۹۶۲ ۹۶۳ ۹۶۴ ۹۶۵ ۹۶۶ ۹۶۷ ۹۶۸ ۹۶۹ ۹۷۰ ۹۷۱ ۹۷۲ ۹۷۳ ۹۷۴ ۹۷۵ ۹۷۶ ۹۷۷ ۹۷۸ ۹۷۹ ۹۸۰ ۹۸۱ ۹۸۲ ۹۸۳ ۹۸۴ ۹۸۵ ۹۸۶ ۹۸۷ ۹۸۸ ۹۸۹ ۹۹۰ ۹۹۱ ۹۹۲ ۹۹۳ ۹۹۴ ۹۹۵ ۹۹۶ ۹۹۷ ۹۹۸ ۹۹۹ ۱۰۰۰	خارج جریضه نه ۹۰ ماسجه ناریخید و استخاره سفار نه ۹۱ ۹۲ ۹۳ ۹۴ ۹۵ ۹۶ ۹۷ ۹۸ ۹۹ ۱۰۰ ۱۰۱ ۱۰۲ ۱۰۳ ۱۰۴ ۱۰۵ ۱۰۶ ۱۰۷ ۱۰۸ ۱۰۹ ۱۱۰ ۱۱۱ ۱۱۲ ۱۱۳ ۱۱۴ ۱۱۵ ۱۱۶ ۱۱۷ ۱۱۸ ۱۱۹ ۱۲۰ ۱۲۱ ۱۲۲ ۱۲۳ ۱۲۴ ۱۲۵ ۱۲۶ ۱۲۷ ۱۲۸ ۱۲۹ ۱۳۰ ۱۳۱ ۱۳۲ ۱۳۳ ۱۳۴ ۱۳۵ ۱۳۶ ۱۳۷ ۱۳۸ ۱۳۹ ۱۴۰ ۱۴۱ ۱۴۲ ۱۴۳ ۱۴۴ ۱۴۵ ۱۴۶ ۱۴۷ ۱۴۸ ۱۴۹ ۱۵۰ ۱۵۱ ۱۵۲ ۱۵۳ ۱۵۴ ۱۵۵ ۱۵۶ ۱۵۷ ۱۵۸ ۱۵۹ ۱۶۰ ۱۶۱ ۱۶۲ ۱۶۳ ۱۶۴ ۱۶۵ ۱۶۶ ۱۶۷ ۱۶۸ ۱۶۹ ۱۷۰ ۱۷۱ ۱۷۲ ۱۷۳ ۱۷۴ ۱۷۵ ۱۷۶ ۱۷۷ ۱۷۸ ۱۷۹ ۱۸۰ ۱۸۱ ۱۸۲ ۱۸۳ ۱۸۴ ۱۸۵ ۱۸۶ ۱۸۷ ۱۸۸ ۱۸۹ ۱۹۰ ۱۹۱ ۱۹۲ ۱۹۳ ۱۹۴ ۱۹۵ ۱۹۶ ۱۹۷ ۱۹۸ ۱۹۹ ۲۰۰ ۲۰۱ ۲۰۲ ۲۰۳ ۲۰۴ ۲۰۵ ۲۰۶ ۲۰۷ ۲۰۸ ۲۰۹ ۲۱۰ ۲۱۱ ۲۱۲ ۲۱۳ ۲۱۴ ۲۱۵ ۲۱۶ ۲۱۷ ۲۱۸ ۲۱۹ ۲۲۰ ۲۲۱ ۲۲۲ ۲۲۳ ۲۲۴ ۲۲۵ ۲۲۶ ۲۲۷ ۲۲۸ ۲۲۹ ۲۳۰ ۲۳۱ ۲۳۲ ۲۳۳ ۲۳۴ ۲۳		

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAIRE BASKANLIGI (BOA) *

DH.ŞFR.00270.00020.001

Belge 6: Osmanlı ülkesindeki Protestan ve Amerikan mekteplerine dair defter ve Maarif Nezaretinin tezkiresi (BOA, Y.E.E, 102/38-3).

A'EE'00105

The image shows two pages of a handwritten document in Ottoman Turkish. The text is organized into several vertical columns. The left page has a large block of text in the first column, with smaller entries in the subsequent columns. The right page continues the text in a similar columnar format. The handwriting is in a cursive Ottoman script.

Belge 7: Ecnebi mekteplerinin tabiiyeti, açılış tarihi, ismi, bulunduğu kaza, liva ve vilayeti vs. durumunu bildirir liste (BOA, Y.PRK.MF, 3/30-1-3).

The image shows two pages of a printed document in Ottoman Turkish, which is a list of foreign schools. The text is organized into several vertical columns. The left page has a large block of text in the first column, with smaller entries in the subsequent columns. The right page continues the text in a similar columnar format. The handwriting is in a cursive Ottoman script.

Y.PRK.MF.00003.00030.001

Belge 8: Vilayat-ı Şahane dahilinde bulunan ruhsatlı, ruhsatsız Amerikan mekteplerinin bulundukları yerler ile derecelerinin ve devam edenleri cinsi ve mezhepleriyle bunların arasında Müslüman talebe olup olmadığı (BOA, Y.PRK.MF, 5/20-62-1).

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA)

امریکایہ مکتبہ حقیت ولایات شاہانہ از سرحد صوابا مورود سترد اوغراقا لہو عیسر

یورو	ولایت	مکتبہ	مذکر	رہبر	مدیر	اساتذہ	تعداد	ملاحظات
۱۱	آبدیہ	امیر	مکتبہ	مذکر	روم ایمن موسوی	یوقر	۱	الطاف مسرتک منہ د اولیایہ شہی اولیایہ تعداد ۱۰۰ مذکر ۵۰ انثہ ۵۰ روم ۵۰ ایمن ۵۰ یوقر ۵۰ تعداد ۱۰۰ مذکر ۵۰ انثہ ۵۰ روم ۵۰ ایمن ۵۰ یوقر ۵۰ تعداد ۱۰۰ مذکر ۵۰ انثہ ۵۰ روم ۵۰ ایمن ۵۰ یوقر ۵۰
۱۲	انقرہ	تبری	مذکر	مذکر	روم وایمن	یوقر	۱	تعداد ۱۰۰ مذکر ۵۰ انثہ ۵۰ روم ۵۰ ایمن ۵۰ یوقر ۵۰ تعداد ۱۰۰ مذکر ۵۰ انثہ ۵۰ روم ۵۰ ایمن ۵۰ یوقر ۵۰
۱۳	دیار بکر	دیار بکر	مذکر	مذکر	ایمن قوتلیک برتسہ سربانی	یوقر	۱	تعداد ۱۰۰ مذکر ۵۰ انثہ ۵۰ روم ۵۰ ایمن ۵۰ یوقر ۵۰ تعداد ۱۰۰ مذکر ۵۰ انثہ ۵۰ روم ۵۰ ایمن ۵۰ یوقر ۵۰
۱۴	طربوزہ	طربوزہ	مذکر	مذکر	ایمن و برتسہ وایمن	یوقر	۱	تعداد ۱۰۰ مذکر ۵۰ انثہ ۵۰ روم ۵۰ ایمن ۵۰ یوقر ۵۰ تعداد ۱۰۰ مذکر ۵۰ انثہ ۵۰ روم ۵۰ ایمن ۵۰ یوقر ۵۰
۱۵	قونہ	قونہ	مذکر	مذکر	ایمن و برتسہ وایمن	یوقر	۱	تعداد ۱۰۰ مذکر ۵۰ انثہ ۵۰ روم ۵۰ ایمن ۵۰ یوقر ۵۰ تعداد ۱۰۰ مذکر ۵۰ انثہ ۵۰ روم ۵۰ ایمن ۵۰ یوقر ۵۰

62

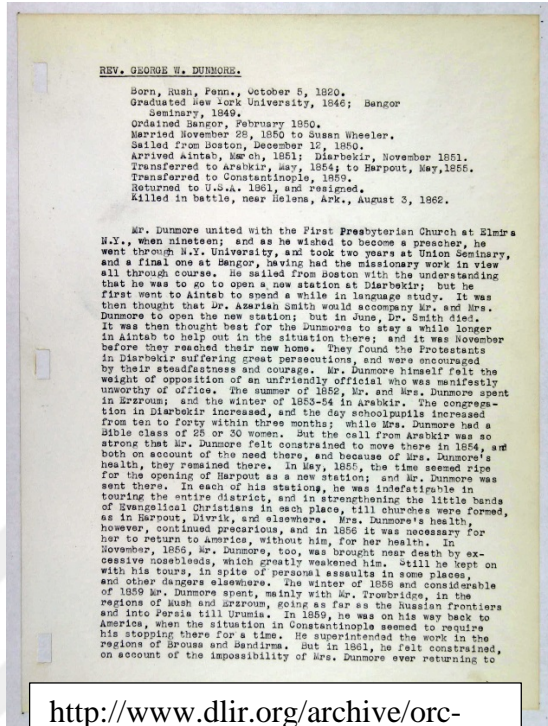
Y.PRK.MF 5/20

Y.PRK.MF.00005.00020.062

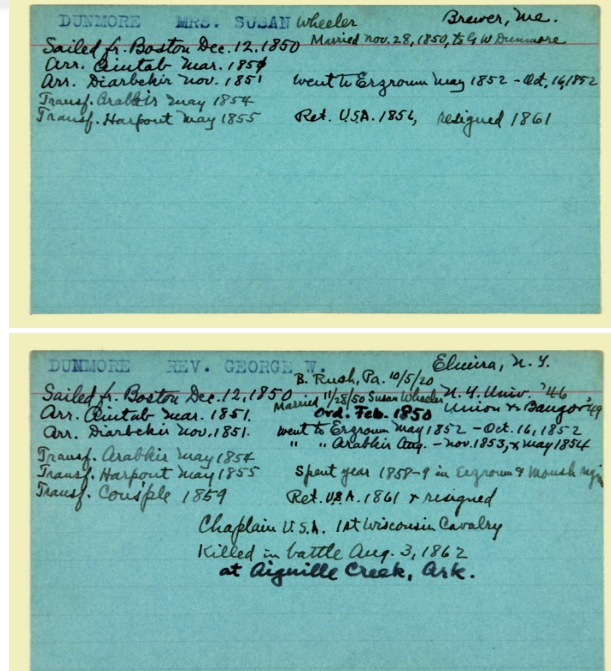
Belge 9: Diyarbakır'da ve eşi George W. Dunmore (1851-1959) ile birlikte görev yapan Susan Wheeler Dunmore'n (1851-1956) fotoğrafı, George W. Dunmore hakkındaki genel bilgiler ve görevlendirme belgeleri.

<https://findit.library.yale.edu/catalog/digcoll:4195092>

<http://www.dlir.org/archive/orc-exhibit/items/show/collection/12/i>

<http://www.dlir.org/abpcc-search-name.html>

Belge 10: Diyarbakır'da 1853-1965 yılları arası eşi ile birlikte görev yapan Augustus Walker ve Eliza M. H. Walker'ın görevlendirme belgeleri (<http://www.dlir.org/abpcc-search-name.html>)

WALKER REV. AUGUSTUS B. Oct. 13, 1822 Medway, Mass.
Sailed fr. Boston Jan. 7, 1853 Yale '49 '52
Arr. Feb. 9, 1853, Smyrna Baugo & Andover
Arr. Diarbekir Apr. 27, 1853 M. Oct. 13, 1852 to E. M. Harding
Arr. Diarbekir Nov. 8, 1853 but returned to Aintab
to May 1, 1854 & fr. Nov. 1, 1854
Arr. Diarbekir Nov. 21, 1865 Ret. U.S.A. 1864 June 6. - Aug. 19, '65
Died in Diarbekir Sept. 13, 1866, cholera

WALKER MRS. ELIZA M. Harding Auburndale, Mass.
M. Augustus Walker, Oct. 18, 1852 B. Waltham, Mass. 12/24/26
Sailed fr. Boston Jan. 7, 1853 Mt. Holyoke Sem.
Arr. Smyrna Feb. 9, 1853
Arr. Aintab Mar. 1853
Arr. Diarbekir Nov. 8, 1853 to May 1, 1854, & fr. Nov. 30, 1854.
Ret. U.S.A. 1863 - Aug. 19, 1865
Arr. Diarbekir Nov. 21, 1865 Mr. W. d. 1866
Ret. U.S.A. 1867 with 4 children
Appointed to assist in care of missionary children, 1868
Estab. "Home", 1879. Died Jan. 15, 1906, at Auburndale

Belge 11: Diyarbakır'da 1853-1965 yılları arası eşi ile birlikte görev yapan Dr. Davit Hubbard Nutting ve Mary Elizabeth Nichols Nutting'in genel bilgileri, görevlendirme belgeleri (<http://www.dlir.org/abpcc-search-name.html>)

REV. DAVID HUBBARD NUTTING, M.D.
 Born in Randolph Centre, Vt., 1829.
 Prepared himself for his profession in Ohio, and in Philadelphia, and New York.
 Sailed from Boston, August 8, 1854;
 Arrived Smyrna, September 25, 1854.
 Arrived Diarbekir, November 30, 1854.
 Transferred to Ourfa, 1864.
 Transferred to Aleppo, 1868.
 Transferred to Aintab, 1873.
 Returned to U.S.A., 1876, resigned 1876.
 Died Randolph Centre, Vt., October 31, 1929.

Dr. and Mrs. Nutting were appointed in 1854 to go to Diarbekir, in view of the need of the missionaries of that unhealthy region, and also of the possibilities of medical missionary work. He immediately entered on the practice of his profession, and during his first year had 1350 different patients in his dispensary, and visited 350 in their homes. He had also some young men whom he taught regular singing lessons, with good result. He also had charge of the boys' department in the Sunday school at Diarbekir; but one of his most useful departments was the responding to calls of fellow-missionaries in stations like Aintab, Ourfa, Harput, Arazkiri, etc. In 1858 he spent several months at Cilicia helping Mr. G. C. Knapp to get a good start there in a new station. A couple of years later he spent eight months at Ourfa or near; and in 1864, he and his family were transferred to Ourfa. It was, however, for only one year; for their health made necessary a visit to America in 1865, which was prolonged until the summer of 1868. They then returned, and were transferred to Aintab, reaching that city on July 7, 1868. They were, however, asked to live at Aleppo, opening again a centre closed for some time. Living part of the time in Aleppo and part in Antioch, he found his strength waning, and in 1873 went back to Aintab, for a couple of years, doing what he could. He was constrained in 1876 to return to America, and the following year was released from his connection with the Board. He went to reside in his old home, Randolph Centre, Vermont, and for many years was the local physician there, honored and beloved. Early in 1916, Dr. Belmont Williams of New York wrote of him: "Dr. Nutting is the only one left of those whom I knew on mission grounds in my early boyhood, when the Assyrian Mission had just been organized with its three stations, Diarbekir, Harbin, and Mosul." Dr. Nutting passed away on October 31, 1929, at the ripe age of 87, the funeral being conducted from the church where he had been a member for sixty-four years. Mrs. Nutting lived on in Randolph Centre till her 100th year, dying October 31, 1929.

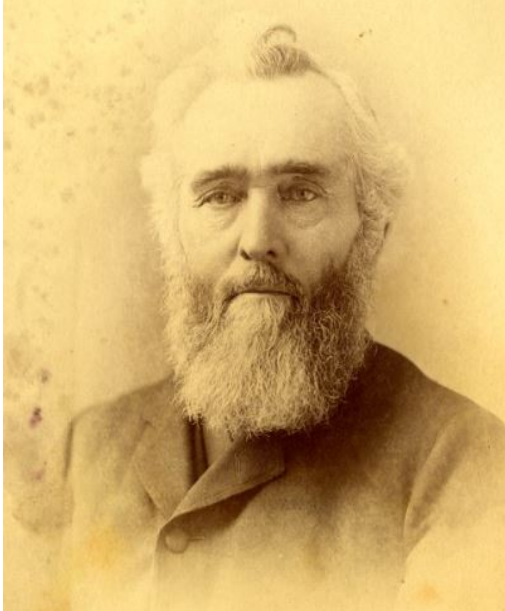
MRS. MARY ELIZABETH NICHOLS NUTTING.
 Born in Haverhill, Mass., January 1830.
 Married in Summer of 1854, to Rev. David H. Nutting, M.D.
 Sailed from Boston, August 8, 1854.
 Arrived Smyrna, September 25, 1854.
 Arrived in Diarbekir, November 30, 1854.
 Transferred to Ourfa, 1864.
 Transferred to Aleppo, 1868; to Aintab, 1873.
 Returned to U.S.A., 1876, resigned 1876.
 Died in Randolph Centre, Vermont, October 31, 1929.

As a little girl of twelve, Mary Nichols heard in Sunday school an address by Dr. John Scudder, of Madras, India, the first missionary doctor ever sent by a Protestant mission Board to a foreign land. It made such an impression on the young girl that then and there she made a vow to become a missionary herself, some time. She studied in Winchester, N.H., and Groton, Mass., and began to teach at the age of sixteen. She was on the faculty of Bradford Academy when she met Dr. David H. Nutting, whose father's cousin had married Dr. John Scudder's son, Joseph, also a missionary under the American Board. They were married, and sailed for Turkey, being first located in Diarbekir, a station of the Assyrian Mission. Ten years later they went to Ourfa; but in 1866 they had to go back to America for their health, remaining there till 1868. They were then allowed to go back, and made Aleppo their station for five years, and Aintab for two, but then again their impaired health led to their return to America, and secured their release from the Board. For many years Dr. Nutting practiced medicine in his old home in Randolph Centre, Vt., and lived there till his death in 1916. Mrs. Nutting survived him for thirteen years more, and nearly reached her hundredth birthday, lacking it by three months. She was survived by three sons and two daughters, - Frederick, George, Charles, Nellie, and Marus.

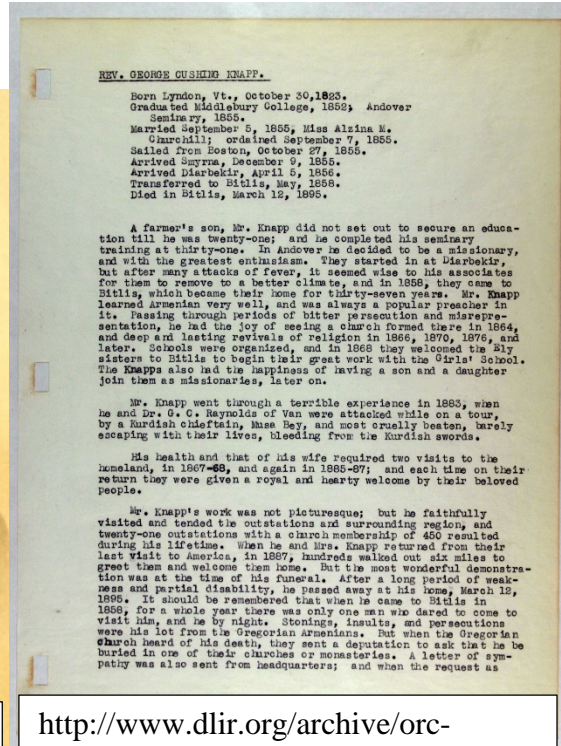
NUTTING REV. DAVID H. M.D. *Randolph, Vt.*
Sailed fr. Boston Aug. 8, 1854
Arr. Smyrna Sept. 25, 1854
Arr. Diarbekir Nov. 30, 1854
Arr. Bitt's summer of 1859 till Dec. 1859 ret. Diarbekir
Transf. Ourfa, 1864
Ret. U.S.A. 1865 - May 16, 1868
Arr. Aintab July 7, 1868
Arr. Aleppo Aug. 1868
Arr. Antioch 1872
Arr. Aintab 1873
Ret. U.S.A. 1875
Resigned 1876.
Local Physician in Randolph Centre
Died Oct. 31, 1916, at Randolph Centre, Vt.

NUTTING'S MRS. MARY ELIZABETH NICHOLS *Haverhill, Mass.*
Sailed fr. Boston Aug. 8, 1854
Arr. Smyrna Sept. 25, 1854
Arr. Diarbekir Nov. 30, 1854
Transf. Ourfa 1864
Ret. U.S.A. 1865 - May 16, 1868
Arr. Aintab July 7, 1868
Arr. Aleppo Aug. 1868
Arr. Antioch 1872
Arr. Aintab 1873
Ret. U.S.A. 1875 - resigned 1876
Died in Randolph Centre, Vt., Oct. 31, 1929
in her 100th year.
Married Dr. D. H. Nutting, Summer of 1854

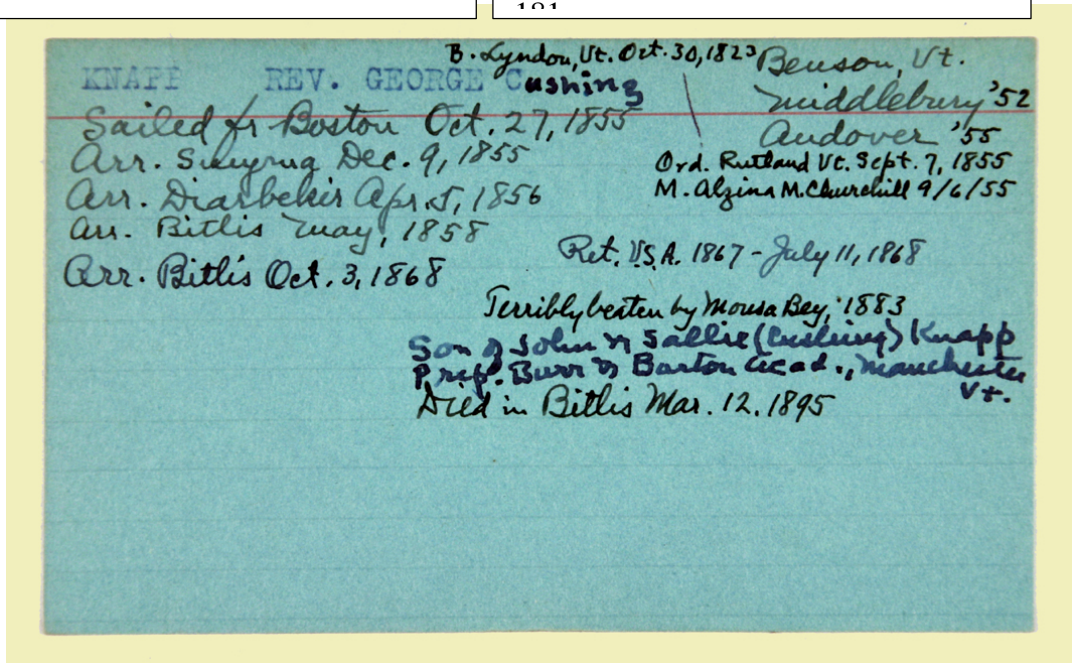
Belge 12: Diyarbakır'da 1855-1858 yılları arası eşi Alzina M. Churchill Knapp ile birlikte görev yapan George Cushing Knapp'ın fotoğrafı, genel bilgileri ve görevlendirme belgesi.

<https://www.jstor.org/stable/communit.28472196>

<http://www.dlir.org/archive/orc-exhibit/items/show/collection/12/id/17>

<http://www.dlir.org/abpcc-search-name.html>

Belge 13: Diyarbakır'da 1856-1857 yılları arası eşi Sarah J. Brewster Haskell ile birlikte görev yapan Dr. Henry B. Haskell'in genel bilgileri, görevlendirme belgesi (<http://www.dlir.org/abpcc-search-name.html>)

HENRI B. HASKELL, M.D.

Born in Biddeford, Maine.
Graduated at Maine Medical School.
Sailed from Boston, October 27, 1855.
Arrived Smyrna, December 9, 1855.
Arrived in Diarbekir, April 19, 1856.
Returned to U.S.A., June, 1857.
Married Mrs. Sarah J. Haskell.
Sailed from Boston, July 15, 1857.
Arrived Smyrna, September 6, 1857.
Arrived in Mosul, October, 1857.
Transferred to Harkin, May 17, 1859.
Returned to America, 1861.
Died in America, February 27, 1864.

Dr. Haskell went out in 1855, unmarried, in the same party with Rev. and Mrs. George C. Knapp, designated to Diarbekir, and Rev. and Mrs. O. P. Allen for the Armenian Mission, and Rev. and Mrs. Aiken for Syria. He was designated to Mosul; but the first year he spent in Diarbekir, getting a start in the language, which he never found easy. In June of 1857, he went back to claim his bride, and was married in June, and brought her out that summer. They went to Mosul; but they found the extreme heat of that city very debilitating, and made a habit of going to Harkin for the summers, - not a cool place, but more endurable than Mosul, which proved the grave of so many early missionaries. However, Dr. Haskell was unable to stand that climate for long, and in 1861 he was invalided home. He was so unhealthy that not much hope was entertained that he would be able to return; and in fact, he lived but for less than three years more, and passed away in February of 1864.

MRS. SARAH J. BREWSTER HASKELL.

Born Norwich, Connecticut.
Married in June or July 1857, to Henri B. Haskell, M.D.
Sailed from Boston, July 15, 1857.
Arrived Smyrna September 6, 1857.
Arrived Mosul October, 1857.
Transferred to Harkin, 1859.
Returned to America, 1861.
Dr. Haskell died February 27, 1864.
Married December 4, 1871, to Edward Payson Tibbals.
Lived in 1883 in Brooklyn, N.Y.
Died at New Haven, Conn., about 1920.

HASKELL HENRI B. M.D. Biddeford, Me.
Maine Medical School.

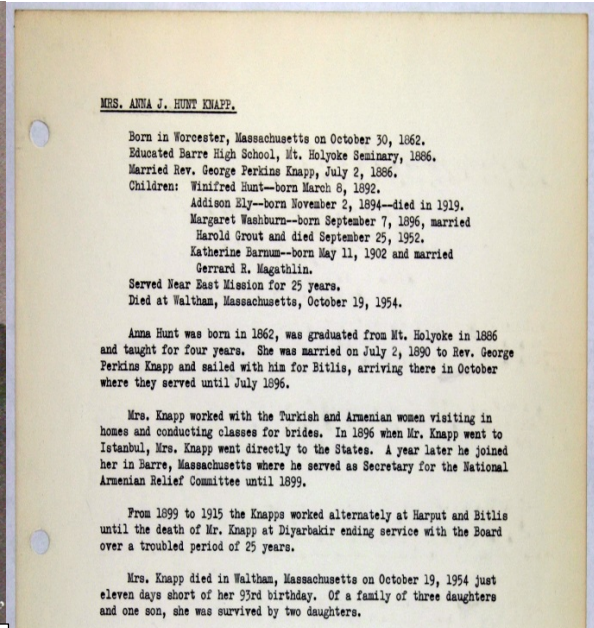
Sailed fr. Boston Oct. 27, 1855
Arr. Smyrna Dec. 9, 1855
Arr. Diarbekir Apr. 19, 1856.
Arr. Smyrna Sept. 6, 1857
Arr. Mosul Oct. 1857
Arr. Harkin May 17, 1859

Mrs. Sarah J.
Ret. U.S.A. June 1857 & married to
Sailed July 15, 1857
Ret. U.S.A. 1861
B. Albany, Maine, June 20, 1830
Died in U.S.A. Feb. 27, 1864

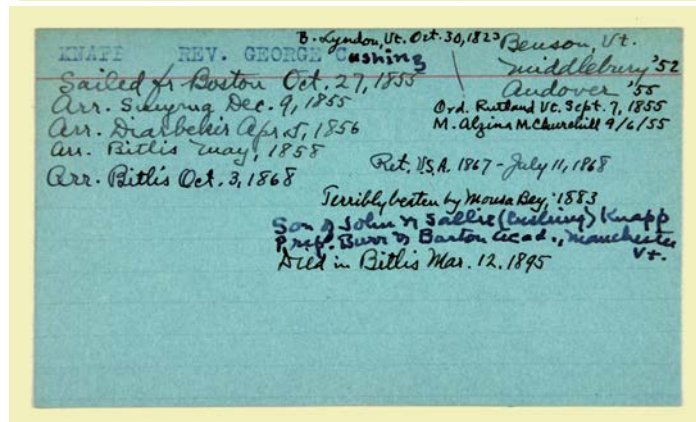
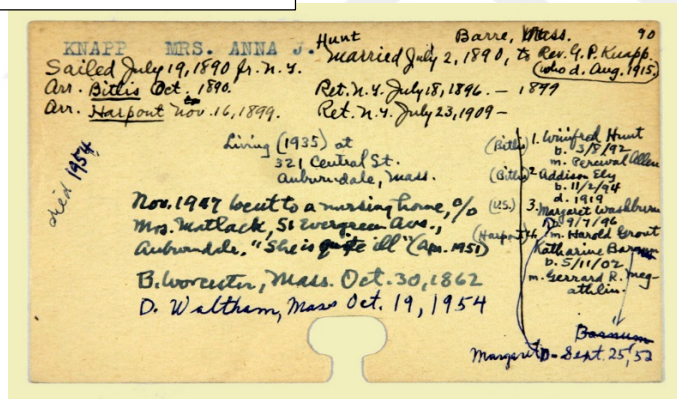
Belge 14: Diyarbakır'da 1899-1915 yılları arası eşi George Perkins Knapp ile birlikte görev yapan Mrs. Anna J. Hunt Knapp'ın fotoğrafları, Anna Knapp hakkındaki genel bilgiler ve görevlendirme belgeleri.

<https://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/mamuret-uel-aziz-vilayeti/harputovasi/egitim-ve-spor/okullar1bolum.html>

<http://www.dlir.org/archive/orc->

<http://www.dlir.org/abpcc-search-name>

Belge 15: Diyarbakır'da 1907-1911 yılları arası eşi Msr. Charlotte E. Allen Ward ile birlikte sağlık alanında görev yapan Edwin John Ward'ın fotoğrafları ve görevlendirme belgeleri.

EDWIN ST. JOHN WARD, M.D.

MRS. EDWIN ST. JOHN WARD

<https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=hvd.ah6n8n&view=1up&seq=303>

WARD EDWIN ST. JOHN M.D. Newton Centre, Mass.
 Sailed N.Y. May 7, 1907 married May 2, 1907
 Arr. Diyarbakir 1907
 Transferred 1911 to S.P.C. Medical Dep't, Beirut
 Left Beirut for U.S.A. July 1931
 Sept 2 Hospital Baldwinville, Mass., Oct. 1933
 Arr. Gaziantep Nov. 1947 for 1 yr. in Hosp. work
 Arr. C'ple on return to U.S. Oct. 25, 1948
 In Mrs. Harmon School 1950-51
 Left C'ple for U.S. Aug. 1951
 Moved to Wilson College, Chambersburg, Pa. fall of '51
 Died at Northampton, Mass. July 31, 1951.

WARD MRS. CHARLOTTE E. ALLEN Longmeadow, Mass.
 Sailed N.Y. May 7, 1907 married May 2, 1907
 Arr. Diyarbakir 1907 Edwin St. John
 Transferred 1911 to S.P.C. Medical Dep't, Beirut.
 Left Beirut for U.S.A. July 1931
 Arr. Gaziantep Nov. 1947
 Arr. C'ple on ret. to U.S. Oct. 25, 1948
 In Mt. Hermon School, 1950-51
 Moved to Wilson College, Chambersburg, Pa. fall of '51
 Died Nov. 14, 1973.

<http://www.dlir.org/abpcc-search-name>

Belge 16: Diyarbakır'da 1914-1915 yılları arası eşi Bessie Heath Smith ile birlikte sağlık alanında görev yapan Dr. Floyd O. Smith'in fotoğrafları ve Dr. Floyd genel bilgileri.

DR. AND MRS. SMITH

<https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=wu.89066174921&view=1up&seq=72>

DR. FLOYD OLIN SMITH.

Born in Rowley, Iowa, December 1, 1885.

Educated Des Moines, Iowa; Lenox College B. S., 1908; University of Iowa Medical School, M.D., 1912.

Married Bessie Heath on October 4, 1912 in Hopkinton, Iowa.

Children: Arthur Brenner—born October 16, 1913.

Paul Ramsay—born May 8, 1916.

John Robert—born on September 7, 1919.

Winifred Elizabeth—born January 21, 1923.

Mrs. Bessie Smith died after childbirth at Cayagan on December 9, 1924.

Served as a medical missionary in Gaziantep, Diyarbakır 1913-16. (In Harpoot, June - October 1914.)

In Philippines 1918-28 with ABCFM.

In Philippines independently 1928-56 after private practice in Long Beach, California 1927-28.

In private practice in Cebu City, Philippines 1928-30.

General Surgeon, Insular Lumber Company Hospital, Fabrica, Philadelphia, 1931-56. Died on August 6, 1961 in Felton, California.

Floyd Olin Smith was born in Rowley, Iowa, and educated in Lenox College and the University of Iowa Medical School. In 1913 he went to Gaziantep (Aintab) as a medical missionary and also served in Diyarbakır, Harpoot. When World War I interrupted his work he continued to serve with the Near East Relief and the Red Cross. From February to October 1916 Dr. Smith was in Tiflis.

In 1918 he was assigned to the Philippines and arrived in Davao on March 8 and remained there for two years until he was transferred to Cayagan where he stayed for six years.

He married Anna Isabel Fox on December 14, 1925 in Cayagan, P. I. There were four children from this marriage.

From 1927 until his retirement Dr. Smith was in private practice and institutional work in the Philippines and in the United States. He died at the age of 76.

<http://www.dlir.org/abpcc-search-name>

Belge 17: 1880 yılı Diyarbakır Ermeni okulları ile alakalı istatistiki bilgiler (<https://www.houshamadyan.org/mapottomanempire/vilayetdiyarbekir/cityofdiyarbekir/education-and-sport/school.html>)

Table 1. Armenian schools in Diyarbekir in the late 1880s, according to figures provided by V. Cuinet

Community	Male			Female		
	Schools	Pupils	Teachers	Schools	Pupils	Teachers
Apostolic Armenian	4	240	8	1	60	2
Catholic Armenian	1	40	1	-	-	-
Protestant Armenian	2	100	6	1	50	3
Total	7	380	15	2	110	5

Belge 18: Board kaynaklarına göre 1896 Olaylarında ölenlerin listesi.

Needy persons	26,990
Houses plundered	6,029
Houses burned	1,861
Churches badly injured and defiled.....	29
Churches burned	15
Protestant chapels destroyed.....	5
Protestant chapels badly damaged.....	18
Monasteries burned	2
Monasteries damaged	4
Forced marriages to Turks.....	166
Rape	2,396
Forced conversions, priests	12
Forced conversions, men and women.....	7,664
Wounded	1,315
Miscarriages	829
Killed in fields and highways.....	286
Persons burned	56
Died from hunger and cold.....	1,014
Suicides	23
Martyrs, bishop	1
Martyrs, priests	11
Martyrs, Protestants	3
Martyrs, teachers	7
Martyrs, men, women and children.....	1,903
Total deaths	4,127
Loss of property	\$7,268,603

These figures do not include reports from the Malatia, Arabkir, Egin, Charsanjak, Geghi, Palu, Choonkoosh and Diarbekir districts.

Belge 19: Rev George P. Knapp'ın tutuklanması ile alakalı The News & Observer gazetesinde çıkan haber (April 09, 1896, Image 1)

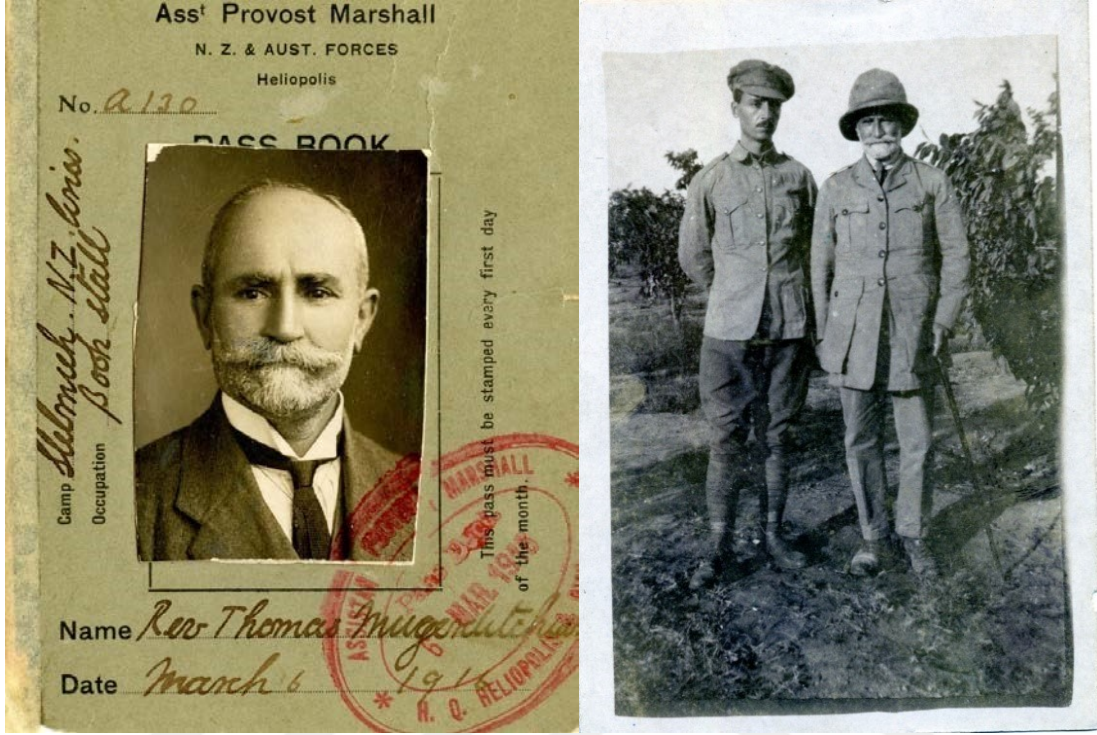

Belge 20: 1903 yılı Diyarbakır kolera salgılı ile ilgili bilgiler.

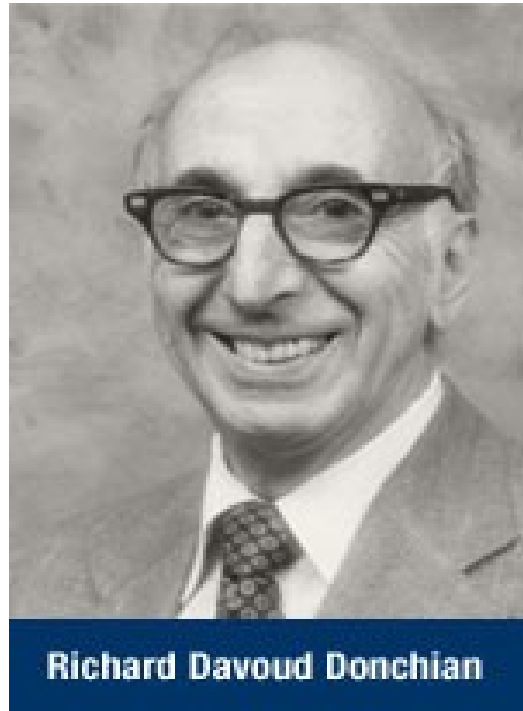
IN THE TURKISH EMPIRE.								251
TABLE XI.—Returns of the Cholera Epidemic in the Vilayets of Diarbekir, Mossoul, and Bagdad in 1903.								
VILAYET OF DIARBEKIR.								
Infected Places.	Popula- tion.	Date of Appear- ance of Epidemic.	Date of Ex- tinction.	Duration in Days.	Cases.	Deaths.	Total of Deaths.	
DISTRICT OF DIARBEKIR.								
1,056 villages = 143,923 inhabitants.								
Diarbekir	... 35,000	Nov. 21	Dec. 31	42	65	44	44	

Resim ve Haritalar

Resim 1: Silvan’da papazlık ve öğretmenlik yapan Tomas Mıgıdıç (Mugerditchian)

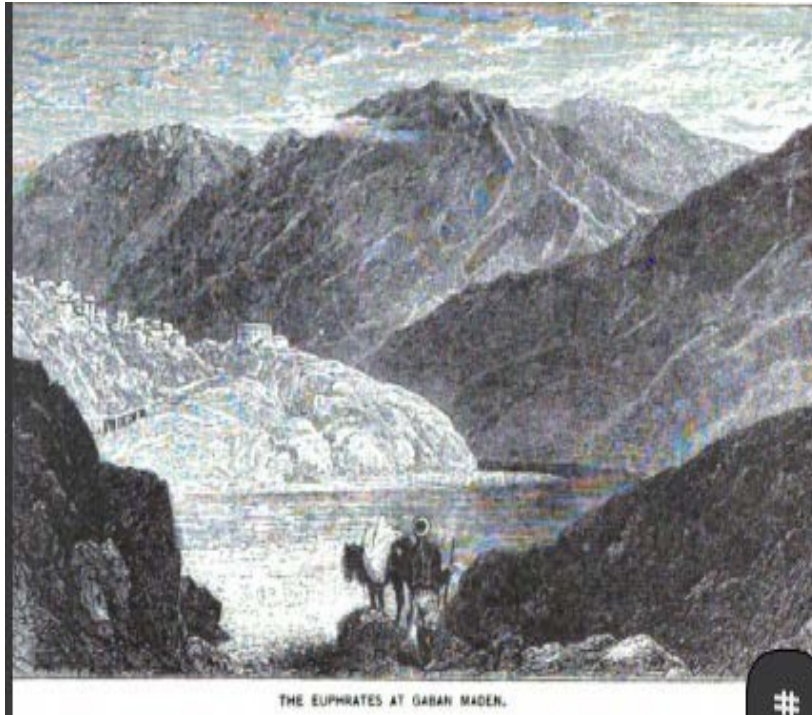
Resim 2: Aslen Diyarbakırlı bir Ermeni olan Richard Davoud Donchian New York’tan Türkiye ve Diyarbakır’daki misyonerlik faaliyetleri için bağış yapmıştır.

Resim 3: Board misyonerlerinin 1887 yılında çizmiş olduğu nehir üzerinden Diyarbakır'dan Musul ve Bağdat arası taşımacılık yapan kellekçi resmi.

Resim 4: 1889 yılında Keban üzerinden Diyarbakır ve Harput arası faaliyet gösteren misyonerlerin çizmiş olduğu resim.

Resim 5: Diyarbakır'dan bir görünüm

(<https://www.houshamadyan.org/mapottomanempire/vilayetdiyarbekir/cityofdiyarbekir/education-and-sport/school.html>)

A view of the city of Diyarbakır (Source: H. Hepworth, Through Armenia on Horseback, London, 1898).

Resim 6: Harput'tan Diyarbakır'a giden Board misyonerleri.

1904]

Touring in Turkey

531

STARTING ON A TOUR

Resim 7: 1915 yılında Harput'tan Diyarbakır'a giden bir misyoner.
(https://consecratedeminence.files.wordpress.com/2016/05/dora_the_explorer_in_turkey.jpg.)

Resim 8: Diyarbakır giriş kapısı.

Resim 9: Diyarbakır'da bir sokak.

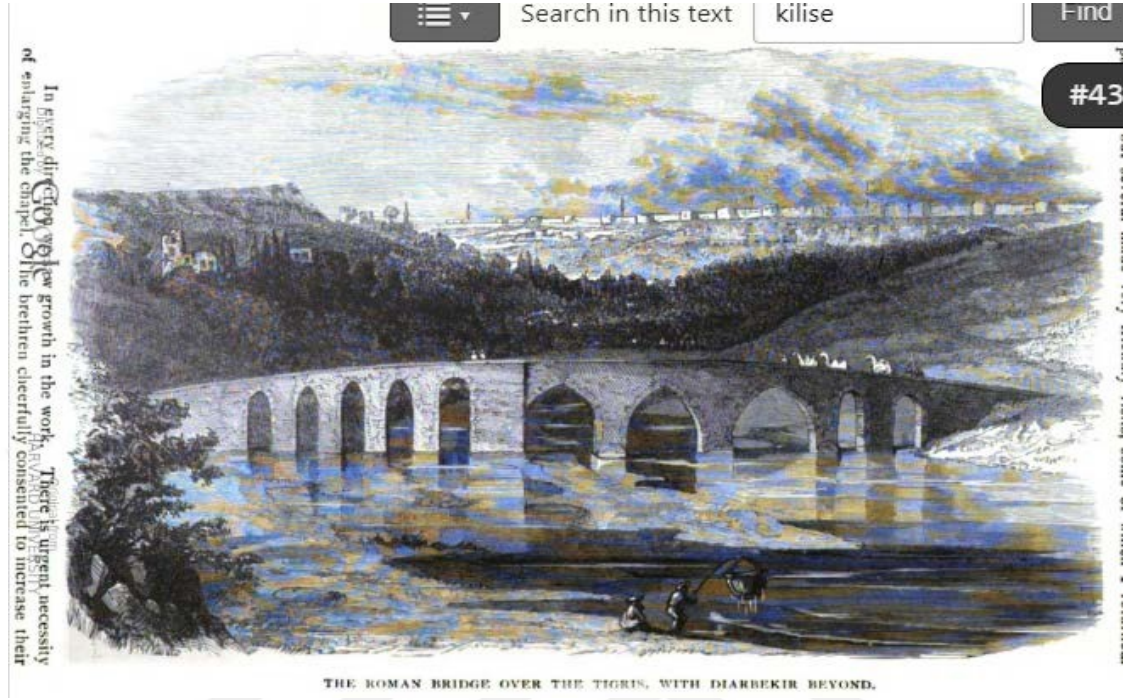
ONE OF THE GATES OF DIARBKIR

The approach from Harpoot. The mementoes of various attacks hang above the gate; at the extreme top of the picture can be seen part of an inscription on the wall

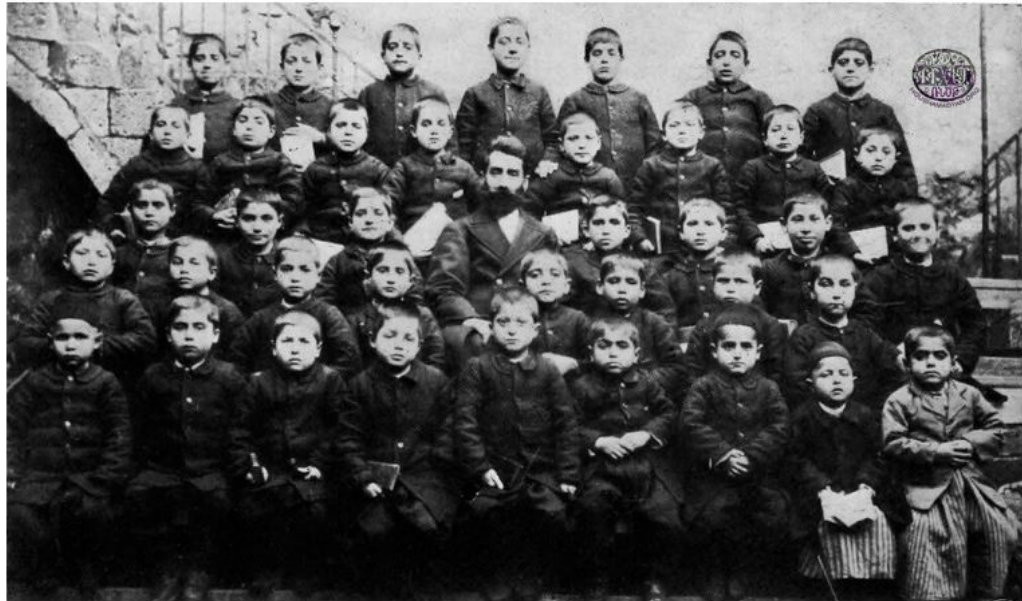
A STREET IN DIARBKIR

Resim 10: Misyoner John K. Browne' nin Diyarbakır gezisi esnasında çizmiş olduğu resim (Ongözlü Köprü)

Resim 11: Board misyonerlerinin Diyarbakır'da açtığı yetimhanede kalan Ermeni öğrencileri

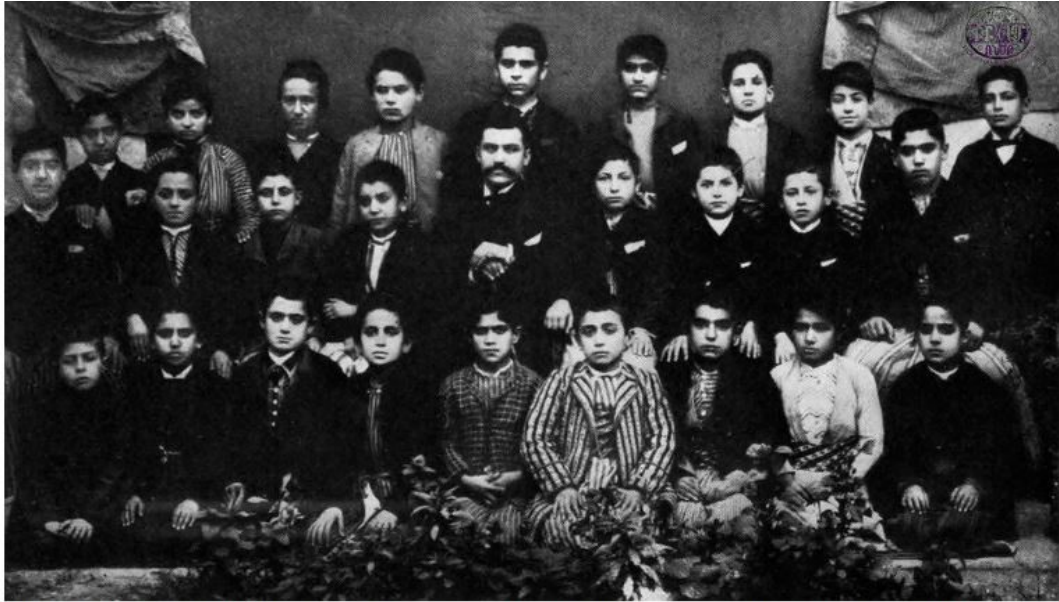
(<https://www.houshamadyan.org/mapottomanempire/vilayetdiyarbekir/cityofdiyarbekir/education-and-sport/school.html>)

Resim 12: Board misyonerlerinin Diyarbakır’da açtığı Protestan Kız Okulu öğrencileri (<https://www.houshamadyan.org/mapottomanempire/vilayetdiyarbekir/cityofdiyarbekir/education-and-sport/school.html>)

Resim 13: Board misyonerlerinin Diyarbakır’da açtığı Protestan Erkek Okulu öğrencileri (<https://www.houshamadyan.org/mapottomanempire/vilayetdiyarbekir/cityofdiyarbekir/education-and-sport/school.html>)

Students of the Diyarbakir Protestant School (Source: Hamarod Deghegaker Dikranagerdi Verchin Godoradzneroun (Badgerazart) [Overview of the Last Massacres of Dikranagerd (Illustrated)], Dikranagerd Compatriotic Union, 1919).

Resim 14: Diyarbakır'da bulunan Board misyonerlerine ait dispanserde Misyoner doktoru bekleyen hastalar.

Waiting for the Doctor

Resim 15: Kilise köyünde (Silvan) Board misyonerlerinin yaptırmış olduğu kilise ve okul.

THE CHURCH AND SCHOOLHOUSE AT KALISE,

Resim 16: Silvan'daki antik kilise kalıntıları (The Missionary Herald, A.g.e, For The Year 1891, Vol. LXXXVII, Boston, 1891, P. 501.)

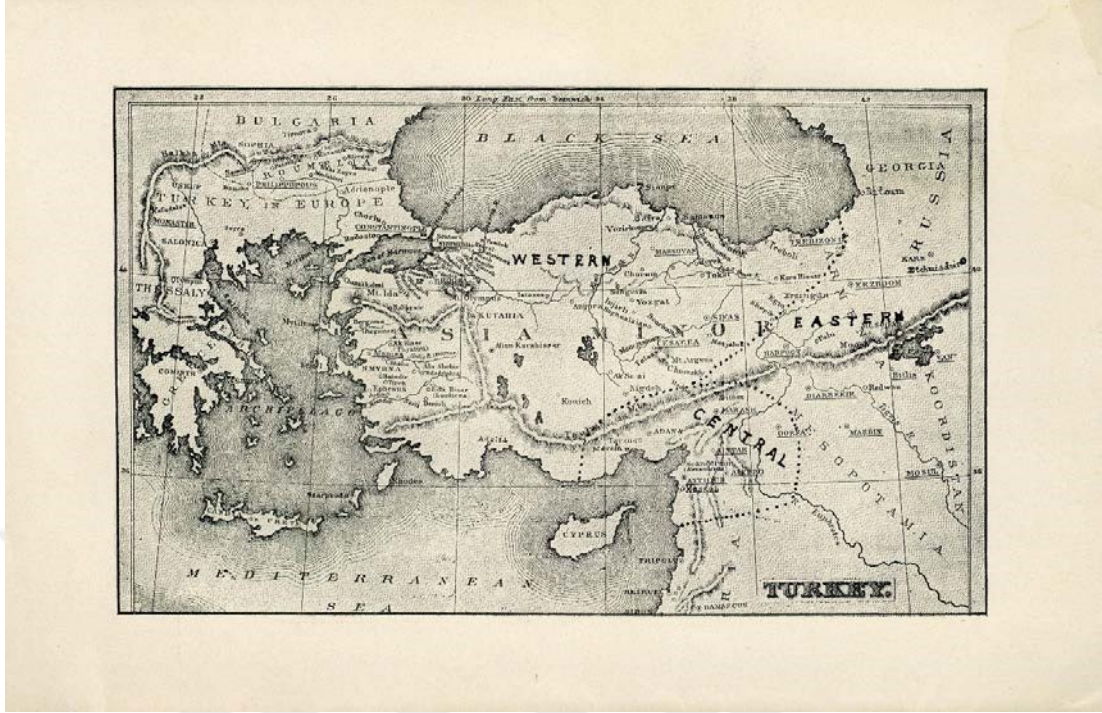
RUINS OF AN ANCIENT CHURCH AT FARKIN.

Resim 17: Sağda Rıdvan (daha sonra Diyarbakır Kilisesi papazı olacak), ortada Kavme Ablahadian, Solda Silvan papazı, Amerikan Board misyonerleri adına İncil'i Kürtçeye çeviriyorlar. Masrafları American Bible Society ve Bible Society toplulukları tarafından karşılanmaktadır.

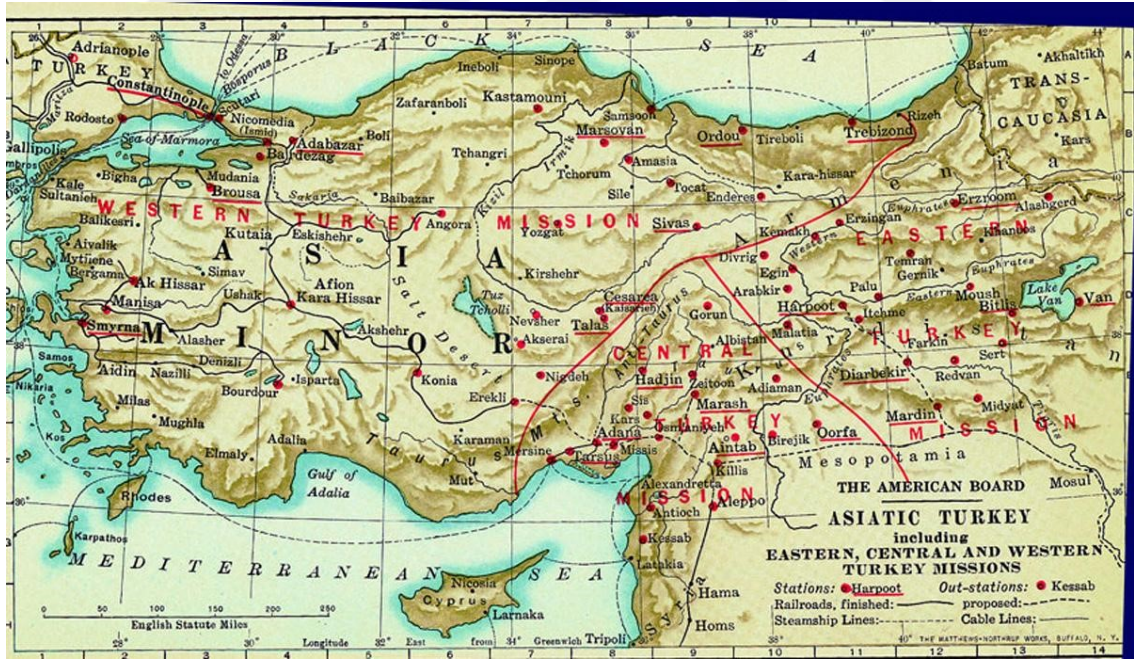

TRANSLATORS OF THE KOORDISH BIBLE.

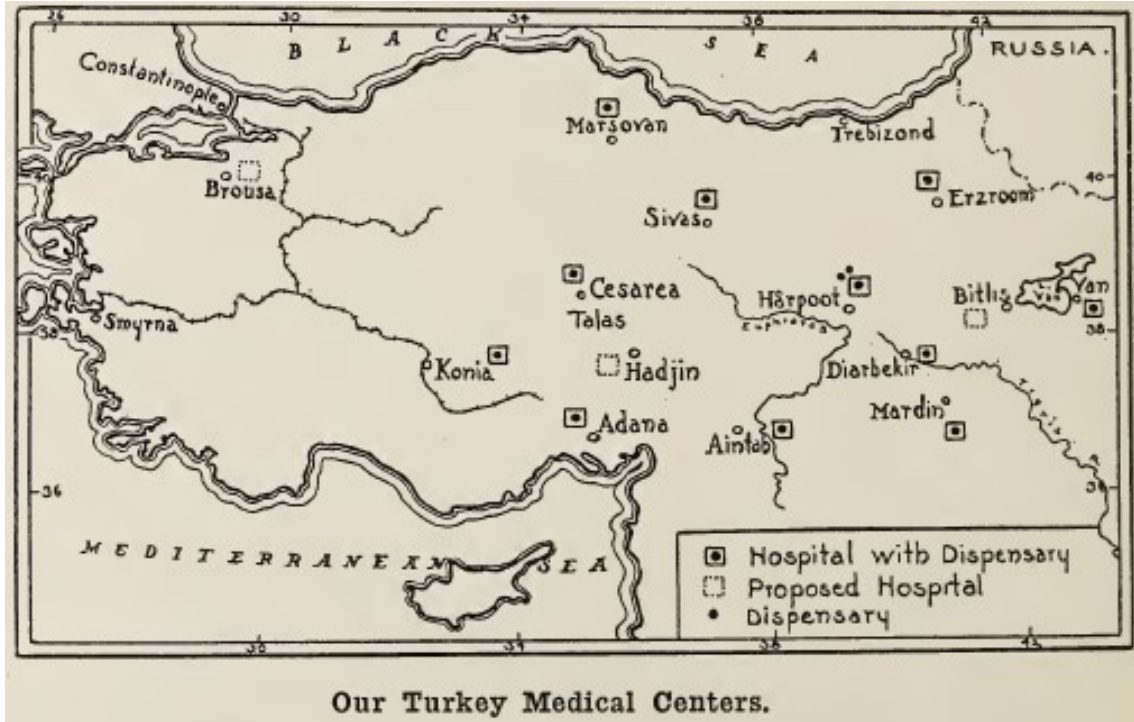
Harita 1: Türkiye'deki Amerikan Board Misyon Merkezlerini gösteren harita.

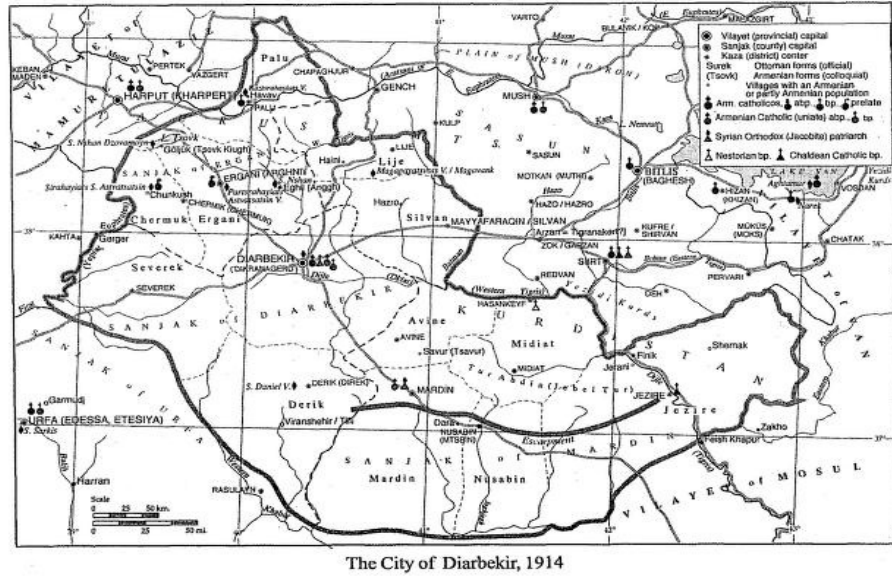
Harita 2: 1910 yılında Türkiye'de faaliyet gösteren misyonerlerin faaliyet güzergâh merkezlerini gösteren harita.

Harita 3: Anadolu'daki misyoner hastanelerinin bulunduğu istasyonlar.

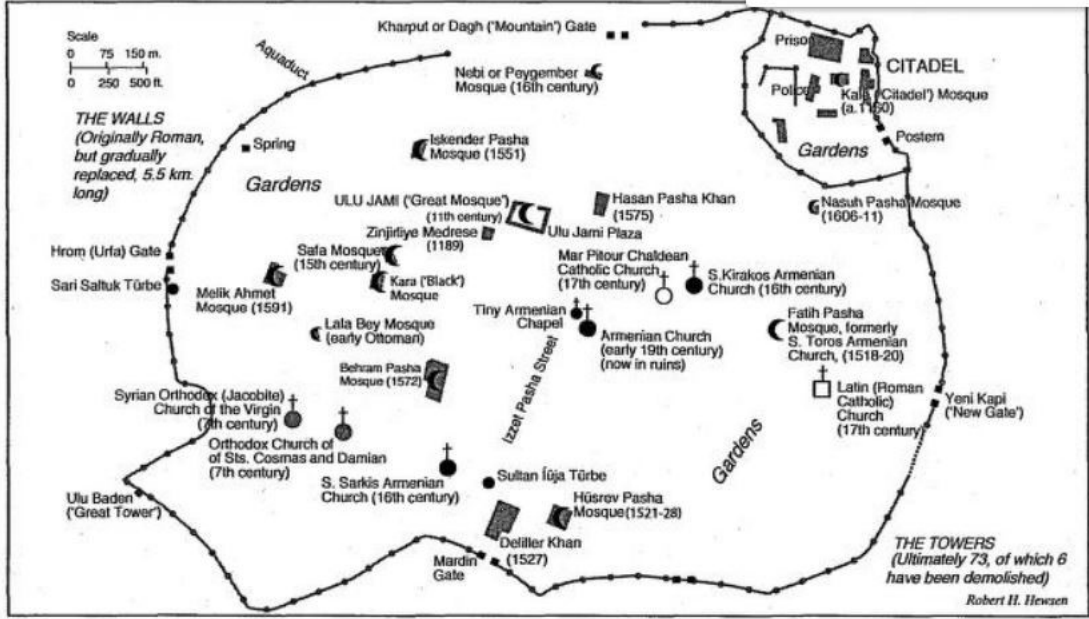

Harita 4: Misyonerler tarafından çizilen 1914 yılına ait Diyarbakır haritası.

72

Harita 5: Robert Hevsen' in 1914 yılında çizmiş olduğu Diyarbakır haritası.

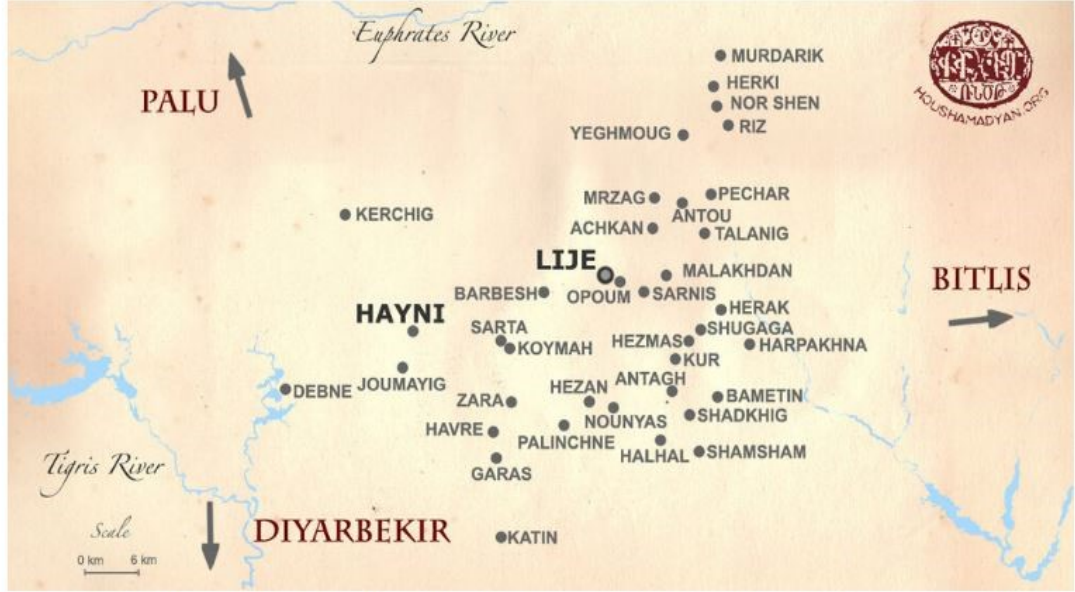

The Vilayet of **Diyarbakır**, 1914

Harita 6: Diyarbakır ve çevresindeki istasyonları gösteren harita.

Harita 7: Amerikan Board misyonerleri arşivlerinde Lice ve çevresinde Ermeni köylerini gösteren harita.

The names of the Armenian-populated villages and towns of the kaza of Lidje during the Ottoman period (prepared by George Aghjayan).